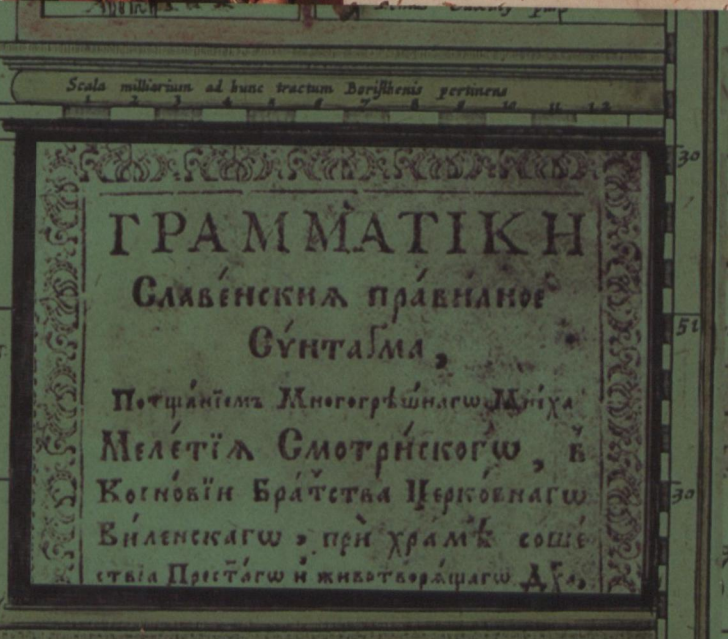
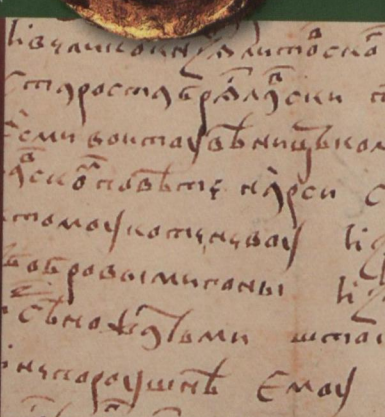

УКРАЇНА: ЛИТОВСЬКА ДОБА 1320 - 1569

УКРАЇНА: ЛИТОВСЬКА ДОБА 1320 -1569

Часи, коли Україна перебувала у складі Великого князівства Литовського - поліетнічної держави, що постала на руїнах Київської Русі - нерідко звать «темними віками» вітчизняної історії. Це визначення є особливо доречним щодо XIV ст., оскільки події, котрі відбувались у той період, подеколи практично не піддаються реконструкції - а між тим саме тоді, за слушним зауваженням Михайла Грушевського, «пройшли переміни важні, глибокі, які відмінили тутешні обставини глибоко й сильно в порівнянні з ранішим, досить добре нам звісним, життям київських часів».

Це, власне, й становить один із головних парадоксів українського середньовіччя: маючи доволі цілісне й багатомірне уявлення про давньоруську добу, ми, як це не прикро, інколи ледь орієнтуємось у подіях пізнішого, ближчого до нас часу. Причина цього полягає не так у недбалості науковців, як у стані синхронних писемних джерел, які катастрофічно біднішають із перериванням власної літописної традиції наприкінці XIII ст.

Зanedbanня цієї традиції й брак місцевих анналів у XIV-XVI ст. так і не вдалося надолужити в історичній перспективі — недарма ж у XVIII ст., беручись за написання свого славнозвісного «Літопису подій у Південно-Західній Росії», Самійло Величко ремствував на «ледачих давніх писарів», котрі не утруднювали себе описом «славних і великих справ своїх вождів». Щоправда, в XVII ст. на теренах України постала низка літописних творів — однак вони мали доволі специфічний характер. Це були складні історичні компіляції, що увібрали в себе, крім пам'яток давньоруського письменства, літописи з теренів Північно-Східної Русі (де традиція фіксації книжниками найважливіших подій, по суті, майже не переривалася) та праці польських історіографів XVI ст. (Меховського, Кромера, Бельського, Гваньїні, Стрийковського).

Появу цих еклектичних творів спровокував наступ католицизму на традиційну «руську» віру — православ'я, що розгорнувся наприкінці XVI ст.; він активізував національну свідомість тогочасної людності, викликавши своєрідну «захисну реакцію» — інтерес до свого коріння, своєї минувшини. Однак, за браком власної традиції писання історії, цей пошук свого історично-культурного «я», врешті-решт, привів українську духовну еліту до некритичного (а іноді — й суто механічного) засвоєння доробку польської та, водночас, російської історичної думки; зрозуміло, що поєднання цих двох, зовсім різних начал у компілятивних українських літописах XVII ст., які лягли в основу національної історіографії, аж ніяк не сприяло формуванню цілісного історичного самоусвідомлення.

Окрім цього, історична думка XVII ст. не лише фіксувала, а й активно «переробляла» минуле, екстраполюючи у давнину власні проблеми. Згодом цим добре второваним шляхом пішли й науковці, розглядаючи «литовську» добу вітчизняної історії у відблисках Хмельниччини, під кутом зору суперечностей, продукованих суспільною практи-

кою пізніших часів. На подібну екстраполяцію подеколи хибували історики XIX ст., змальовуючи Велике князівство Литовське як протиприродне сполучення різнорідних елементів, приречене на соціальні й національно-конфесійні конфлікти, яке вже з кінця XIV ст., після унії з Польщею, ступило на шлях занепаду й загибелі.

З часом, однак, науковці відмовились від умоглядних схем і пошуку антагоністичних національних «начал» (чи навіть «партій») у далекій минувшині. Подоланню цих хибних тенденцій сприяло розгортання конкретно-історичних досліджень на основі ретельного студіювання всього масиву синхронних джерел. Праці, що постали на зламі XIX-XX ст., заклали підвалини сучасної литуаністики. На жаль, за радянських часів цю історіографічну традицію було, по суті, перервано. Не секрет, що тоді в академічній науці панувала москвоцентрична схема історичної еволюції народів, які мешкали на території СРСР. Будь-яке відхилення від цього канону розглядалося як тупикова історична модель. Цілком зрозуміло, що такий підхід не стимулював об'єктивний аналіз процесів, які відбувалися на території Великого князівства Литовського — поліетнічної та поліконфесійної держави, вільної від релігійної нетерпимості й будь-яких форм ортодоксії, з широкою регіональною автономією і гарантіями особистих та станових прав. Тож порівняно нещодавно навіть у суто академічних дослідженнях події литовської доби нерідко сприми́тизовувались і перекручувались, а їхні учасники, залежно від поточної кон'юнктури, знеславлювались чи опое́тизовувались.

Нині українські науковці наново відкривають ті далекі часи. Своєю працею вони прагнуть унеможливити появу нових міфологем і максимально наблизити до читача події XIV-XVI ст., що їх наукове осмислення є ключем до розв'язання проблеми континуїтету в національній історії — чи, словами Грушевського, «органічної зв'язлості і тяглості народного життя», котре «не перериваються вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний народ».

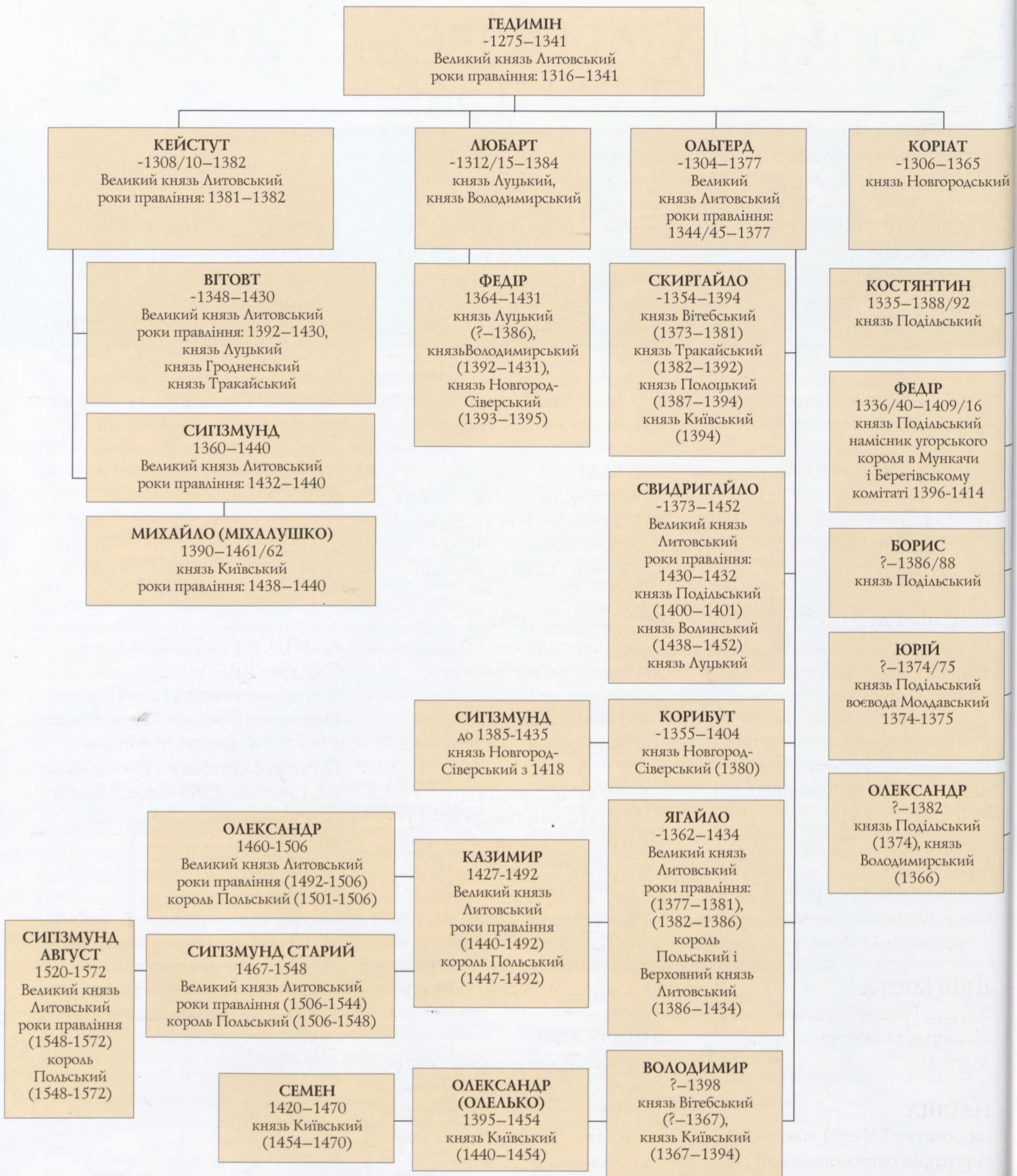
Нехай подеколи «темні віки» розглядаються як мало-значущі чи, за визначенням Михайла Грушевського, «переходові до того культурного і суспільного національного українського руху, що розпочався при кінці XVI віку». Справді, тогочасне «тихе і малозамітне життя української суспільності» блякне на тлі бурхливих подій кінця XVI-XVII ст. Однак саме його неквапний плін, зрештою, обернувся тим вибухом суспільної енергії, що стався на зламі XVI-XVII ст., і тими революційними зрушеннями, які кардинально змінили перебіг вітчизняної історії.

ОЛЕНА РУСІНА,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України,
лауреат Державної премії України
в галузі науки і техніки

УКРАЇНА: ЛИТОВСЬКА ДОБА 1320-1569

КНЯЗІ ГЕДИМІНОВИЧІ ТА ОЛЬГЕРДОВИЧІ В УКРАЇНІ

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ

ПОГЛЯД З ВІЛЬНЮСА НА ЛУЦЬК І КИЇВ

Почнемо з того, що в основному губиться в довгих текстах, — із найзагальніших даних про державу, якої вже давно немає, проте яку хотілося б подати так, як дані про сучасні держави подаються в енциклопедіях:

Герб Великого князівства Литовського «Погоня»

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ (ДАЛІ ПО ТЕКСТУ - ВКЛ)

— держава, яка існувала в XIII—XVIII ст. (до 1795 р.). З 1395 р. перебувала в персональній або династичній унії з Польщею, з 1569 р. у федерації з Польщею — Річчю Посполитою.

КЕРІВНИК ДЕРЖАВИ

— великий князь (у 1253—1263 рр. король), з 1569 р. одночасно й король польський.

ПАНІВНІ ДИНАСТІЇ

Гедиміновичі (кінець XIII ст. — 1572 р.), Вази (1587—1668 рр.), Сакси (1697р.)

ГЕРБ

Погоня — озброєний мечем вершник, на щиті якого подвійний хрест.

СТОЛИЦЯ

м. Вільнюс (з 1323 р., іноді згадується, що перед тим столиці були в Кернаве й Тракаї).

ІНШІ МІСТА

Каунас, Гродно, Брест, Луцьк, Полоцьк, Новоградок, Київ, Могилів.

ПЛОЩА

на початку XV ст. 1 млн. км². Ця територія охоплювала сучасні

держави: Литву (без Клайпедського краю), Білорусь, значну частину України, частину території Росії, Польщі і Молдови. Наприкінці XVI ст., після втрати територій на користь Росії і після переходу українських воєводств під владу Польщі, площа держави зменшилася до 300 тис. км².

ЖИТЕЛІ

на початку XV ст. 2 млн. (з них 20% литовців і 80% русинів), в середині XVI ст. — 3,5 млн., наприкінці XVIII ст. — 5 млн.

ОСНОВНІ НАРОДИ

литовці, русини (давні білоруси й українці), поляки, євреї.

ОФІЦІЙНІ МОВИ

латинська, русинська, польська.

ДЕРЖАВНА РЕЛІГІЯ

з 1387 р. католицизм, з 1563 р. декларується рівність усіх християнських конфесій, реально державний релігійний статус з 1387 р. належав католицькій церкві, а після 1596 р. — на нерівних правах і греко-католицькій церкві (остаточно права зрівняно 1791 р.)

ІНШІ РЕЛІГІЇ

православ'я, євангельське лютеранство, євангельське реформатство, аріанство, іудейство, караїзм, іслам, вірменське католицтво, старовірство.

УКЛАД

у XIII—XIV ст. рання (патрімоніальна) монархія, XV—XVI ст. монархія з інституціями олігархічного правління, XVII—XVIII ст. станово-представницька монархія або «шляхетська республіка» (1791—1793 рр. конституційна монархія).

НАЙВИЩІ ІНСТИТУЦІЇ ДЕРЖАВИ

Панська рада (з кінця XV ст.), Сейм (з 1566 р.), з 1569 р. — Сейм і Сенат Речі Посполитої (ВКЛ — 1/3 місць).

АДМІНІСТРАТИВНА СТРУКТУРА

повіти і воєводства (з 1413 р. Віленське і Троцьке (Тракайське), з 1475 р. Київське, пізніше — Полоцьке, Вітебське, Смоленське, Підляшшя, з 1566 — ще й Волинське, Брацлавське, Брестське, Мінське, Мстиславське).

КОРДОНИ

з Лівонським орденом, Лівонією, Московською державою (пізніше — Росією), Кримським ханатом, Молдовою, Польщею, Тевтонським орденом (пізніше — Пруссією).

УТВОРЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (XIII-XV ст.)

УТВОРЕННЯ ВКА І ПОЧАТОК КОНТАКТІВ З УКРАЇНОЮ

Хоча сьогодні Литва відзначає тисячоліття свого імені (за свідченням середньовічного джерела, у 1009 р. «на кордоні Литви-Русі» локалізується закінчення місії св. Брунона-Боніфація), проте початків держави варто шукати у XIII ст. Як стверджують руські літописи, по-новому в історію «з боліт» або «з лісів» рушають литовці безперервним ланцюжком наприкінці XII ст. І всі сусіди: русини, поляки, латиші, естонці — починають відчувати інтенсивність їхніх грабіжницьких походів. Перше писемне джерело, яке чітко фіксує політичну організацію литовського суспільства, — це договір 1219 р. між литовськими князями та волинськими князями Данилом і Васильком. З нього видно, що Литва є конфедерацією земель, на чолі якої стоять п'ять старших князів. Пройде ще кілька десятиліть, і один з них — Міндовг — стане єдиним правителем. Процес концентрації влади закінчився перемогою проти опозиції (яка перебувала

Панорама старого Вільнюса

в союзі з Волинню) у внутрішній війні 1248—1251 рр. Цей процес в історичній науці вважається закінченням формування старої литовської держави.

Як і всі середньовічні європейські правителі, Міндовг без зволікань охрестився і 1253 р. був коронований королівською короною. Природним простором для розширення території литовської держави були землі інших балтійських племен, споріднених з литовцями. Однак, у той же час вони стали об'єктами агресії німецьких держав — військових чернечих орденів: на теренах пруссів і ятвягів формується Тевтонський орден, а на теренах латгалів, земгалів і куршів — Лівонський орден. Тому зрозуміло, що Литва прагнула розширення на південний схід — на територію Київської Русі, яка на той час не тільки пережила епоху децентралізації, але й була спустошена та підкорена монгольською імперією. Вже за часів Міндовга до Литви була приєднана Чорна Русь (суч. Білорусь з Новгородком, Слонімом і Гродном). На цьому шляху Міндовг і натрапив на Галицько-Волинське князівство, яке на той час претендувало на роль об'єднувача всієї Русі, а його правитель Данило 1254 р. був коронований короною короля всієї Русі. Рівновагу литовських і галицько-волинських впливів відображала політика шлюбів: дружиною Данила була

Хрещення Міндовга.
Невідомий
художник XVII ст.

племінниця Міндовга, а за сина Данила Шварна була віддана заміж донька Міндовга.

Однак королівство Міндовга залишилося нетривалим історичним епізодом. Міндовга було вбито внутрішніми ворогами. Кілька років тривала боротьба між прихильниками і противниками Міндовга. Змінювалися правителі на троні — одним з них був і син Данила Шварн, йому віддав трон син Міндовга Войшелк, який охрестився у православну віру. І саме на цьому, хоча й короткочасному епізоді володарювання Шварна (1267–1269), як на входженні Литви до простору галицько-волинського впливу, можна й закінчити перший період історії відносин між Литвою і Україною. Він поки що не зазнав концептуальної оцінки істориків.

ДИНАСТІЯ ГЕДИМІНОВИЧІВ І ЗАВОЛОДІННЯ УКРАЇНОЮ

Вважається, що Шварна прогнав князь Тройден, який, воюючи з Галицько-Волинським князівством, остаточно підкорив Чорну Русь. Невдовзі після Тройдена починає утверджуватися династія, яка буде названа не на честь її першого представника, а великого князя литовського Гедиміна, який ширше розповсюдив у Європі відомості про себе (правив у 1316–1341 рр.). Він, як і його попередники після Міндовга, а також сини Ольгерд і Кейстут, був язичником. Таким чином ВКЛ було єдиною державою в Європі, якою правили володарі-язичники. Ця унікальність пояснюється тим, що ВКЛ утворилося в епоху хрестових воєн, коли Захід не визнавав за язичниками права на самостійне хрещення. Хоча в XIV ст. всі литовські правителі вели переговори щодо хрещення, вони закінчувалися безуспішно, адже

було зрозуміло, що хрещення не зупинить агресію німецького ордену, яка в кінці XIII ст. вже досягла Німану. Тому Литва й надалі розширювалася на простори старої Русі.

Очевидно, що в XIV ст. литовські князі з династії Гедиміна заволоділи Україною. Правда, досі не досягнуто єдиної думки, чи Гедимін ще 1322 р. зайняв Київ, чи це сталося вже пізніше. Відомо, що з 1340 р. син Гедиміна Любарт править Галицько-Волинським князівством (пізніше Галич перейшов під владу Польщі), а після перемоги над Золотою Ордою під Синіми Водами 1363 р. великий князь литовський Ольгерд (правив у 1345–1377 рр.) займає або закріплює свою владу в Києві (там править син Ольгерда Володимир), у Чернігові (син Ольгерда Корибут) і на Поділлі (сини Ольгердового брата Коріата). Однак протягом усього XIV ст. в окремих князівствах ще лишалися монгольські баскаки і продовжували виплачувати ярлик. Хоча Литва й приєднала до себе чималу частину руських земель, але й Гедимін, і Ольгерд за право володіти ними мали постійно виплачувати данину Золотій Орді. Тому іноді говориться про кондомініум ВКЛ і Золотої Орди на українських землях. Однак, незважаючи на це, в науці використовується поняття наддержави

*В'їзд Гедиміна до Києва
1321 р. Гравюра XIX ст.*

ви (didvalstybė), що визначає державу, яка набуває регіонального значення. І саме такою наддержавою стало в часи Ольгерда ВКЛ, яке перетворилося на вагому силу для всієї Східної Європи.

ХАРАКТЕР ЗАВОЛОДІННЯ

Очевидно, що ВКЛ ніколи не змогло б заволодіти просторами Київської Русі, якби не вторгнення монголів. ВКЛ XIV ст. — це «шакал, що йде слідом за монгольським тигром» (Е. Гудавічюс). Часто йде мова про прагнення староукраїнських земель до м'якшого окупанта або навіть про мирний спосіб приєднання. Однак найновіші «імперіологічні» дослідження не доводять, що литовська експансія була іншою — було все: і пряме завоювання, і поширення впливу іншими способами. У сучасній історіографії акцентується одна річ — вона не знає «добровільних» (окрім зрежисованого совітами «спектаклю» приєднання держав Балтії 1940 р.) приєднань до наддержав, хіба що вважати такими виставами шлюбні союзи. Але вже в середні віки було ясно, як пише автор «Саги про Беовульфа»: «Наречена може на короткий час принести мир, може змусити на короткий час опустити списи, але це триває недовго». Візантійські джере-

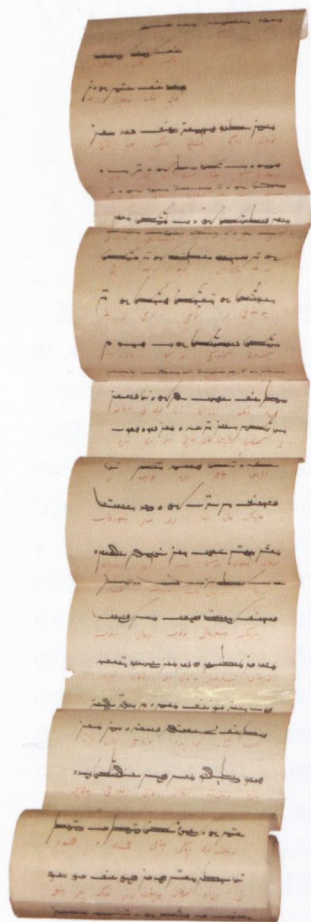
ла того часу ні про яку миролюбність литовців не згадують — навпаки, говорять про «відважний і войовничий народ». Тому іноді історики вважають, що навіть династичні шлюби укладалися під прямим військовим тиском: так, наприклад, спадкоємні права Ольгерда на Вітебськ, а Любарта — на волинський Володимир були набуті

військовим шляхом. Тому ідея мирного приєднання як України, так і інших староукраїнських земель до ВКЛ сьогодні вважається міфом, сформованим російською історіографією XIX ст.

Звичайно, чим далі від центру — Вільнюса (а до цієї категорії потрапляє і вся Україна), тим Гедиміновичі при владі менше слухалися вільнюських братів, кузенів або дядьків — великих князів, тому є сенс говорити про сателітну незалежність. Отже маємо спектр різноманітніших залежностей від Вільнюса як у часі, так і в просторі. І тільки сьогодні в думках істориків з'являється більше ладу, ніж його було, напевне, в історичній реальності. Проте ця проблема є, очевидно, характерною для всіх країн середньовічної Європи.

Словом, литовці скоріше за все були такими ж загарбниками, як і інші, тільки після захоплення чужої країни «не тиснули», тобто не змінювали різко усталеного порядку. Найточніше таку тактику характеризує висловлювання литовських князів «старовину не руйнуємо, новин не вводимо». Вони залишали старі структури князівств (що пізніше перетворилися на обласні привілеї Волині, Полоцька, Вітебська, Києва) і навіть перейняли деякі форми громадської і державної організації, про що свідчать соціальні поняття *valsčius* або *bažoras*, що прийшли в литовську мову.

Отже, сьогодні порівняльна історична соціологія (З. Норкус) доходить висновку, що, якщо ВКЛ і можна назвати «м'якою» імперією, то тільки через те, що вона не відповідає критеріям первинної імперії (*self-sustaining primary empires*). ВКЛ Гедиміна і Ольгерда, за цими теоріями, найбільше нагадує тип тінювих імперій — (*vulture empires*; типологія за З. Дж. Барфілдом (Th. J. Barfield)). Такі імперії утворюються на порубіжжі або на периферії імперій, що гинуть, коли підлеглі, клієнти або союзники-супутники загиблої імперії підкоряють собі частину її території (разом з тим і колишню метропольну область). Звичай-

Ярлик Тимура Кутлука. Ярлики правителі Золотої Орди надавали як руським, так і литовським князям як дозвіл на управління на захоплених Ордою землях

Прикладом династичного шлюбу можна вважати шлюб московського князя Василя I (сина Дмитрія Донського) і Софії Вітовтовни - доньки великого князя литовського

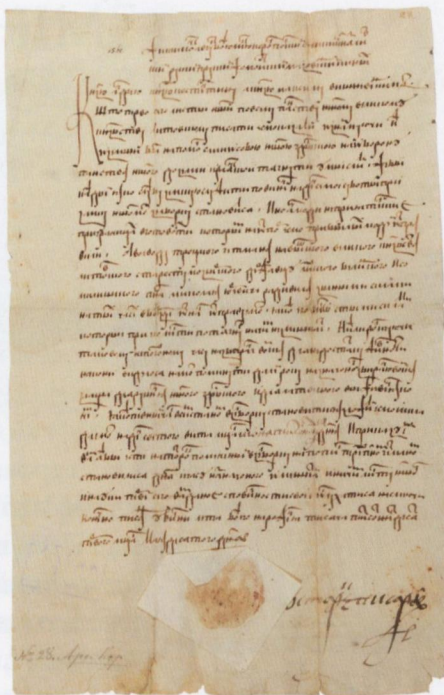

но при цьому переймається адміністративна структура та культурна спадщина загиблої імперії.

«ФРАНКИ» В ГАЛЛІЇ?

Найбільш переконливим є порівняння Великого князівства Литовського з франками в Галлії раннього Середньовіччя: панівна політична еліта, маючи вплив на соціальному рівні, переймає мову і культуру підлеглих. Литовці прийшли із суспільства, що мало яскраво виражену структуру індивідуально-алодичної власності: маючи індивідуальне господарювання, воно відрізнялося від східних слов'ян, де далі на схід, особливо в Московській державі і в Росії, ще довго практикувалося общинне землеволодіння. Чи не це стало основною відмінністю між суспільствами України і Москви, чи не ця різниця надалі все більше виявлялася і особливо стала очевидною в ХХ ст., коли сталінські репресії звалилися на українських господарів; і чи не тому такими подібними один до одного були литовський і український опори до зміни способу життя? Та й жартома — чи випадково до русинської (староукраїнської) мови вже XV—XVI ст. увійшли такі слова литовського «хорошого життя», як назва типу коси «литовка», як компа (kumpis - лит.) або скілонд (skilandis - лит.)? Чи не на лінії Тракай—Гродно—Брест—Луцьк сформувалися феномени мисливства, кулінарії, «горілки», лазні, винаходження яких пізніше привласнила і досі залишає за собою Москва? Як би там не було, саме цей простір разом з Підпольщею був візитною карткою ВКЛ, яку вже XVI ст. фіксувала європейська картографія. З цього місця починають відображати

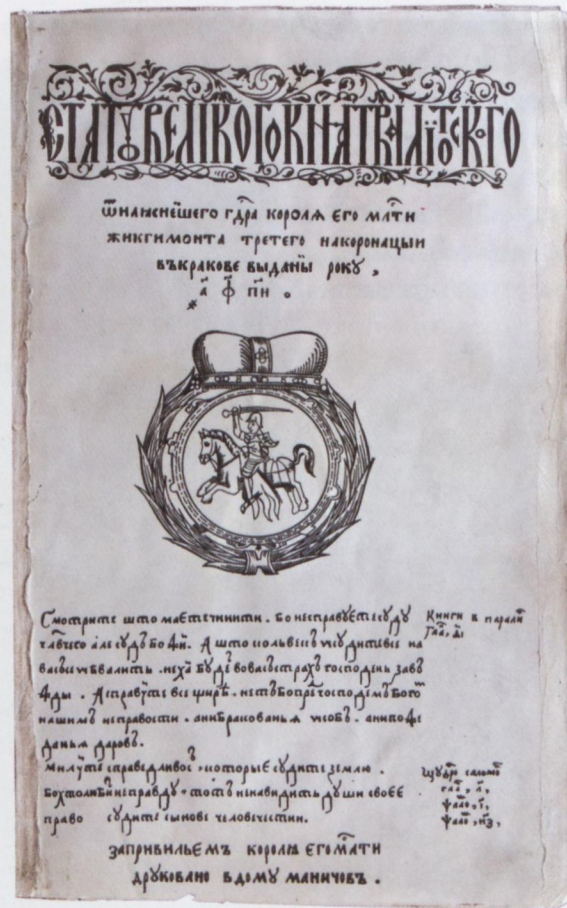
Наказ Сигізмунда Августа щодо військової повинності князів Вишневецьких (1561 р.) і сторінка III Литовського статуту (1588 р.) як приклад використання староукраїнської мови в державних актах і документах

в Європі ліси, саме тут поетично описується полювання на зубрів (1522 р., Гусовіян), а між лісами визріває злакове господарство, яке Бугом і Наревом по Віслі постачає зерно Гданську. Феномени культури господарювання ВКЛ, їх симбіоз історикам ще належить серйозно досліджувати. Це завдання не з легких, тому що ці явища часто відносять до «низької», мало задокументованої культури.

ПРАВОСЛАВ'Я І «ВИСОКА» КУЛЬТУРА ВКЛ

Як би там не було, в культурі ВКЛ довгий час домінував православний регіон. Князі в захопленому просторі християлися за православною вірою і переймали мову та культуру підлеглих, тому що язичницький потенціал їх самих не був великим. Литовці знайшли на Русі муровані церкви і монастирі, в них —

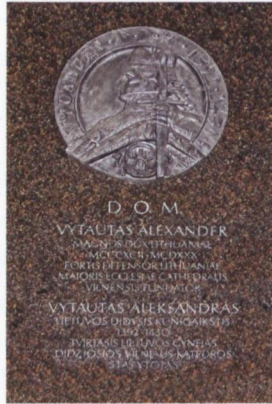
живопис, зібрання церковного мистецтва і письма, а головне — ченців, що вміли писати. По-своєму Литва писати не навчилася, латинське письмо прийшло пізніше і було набагато дорожчим, а підлегли мали вже з XI ст. написані Остромирське і Туровське євангелія. Тому стає зрозумілим, чому поняття, що стосуються християнства — наприклад: хрещення («krikštas») і божниця («bažnyčia»), — прийшли в литовську мову не з Заходу, а з Русі. Це свідчить, що литовська язичницька культура не могла нав'язати іншим ані мови, ані культури, ані релігії через те, що язичництво не могло конкурувати з православ'ям, яке мало свої інституції та письмо.

Вплив культури православного регіону особливо виразно виявився в канцелярії правителів ВКЛ, у якій почала домінувати мова, що її іноді називають «староукраїнською», іноді — «старобілоруською», а іноді — «канцелярською мовою ВКЛ», хоча в науці давно відомо, що в ній спочатку було більше «українізмів», пізніше — «білорусизмів». Проте основною її ознакою була відмінність від літургійної мови православної церкви. Довгий час у Московській державі залишалася єдиною тільки писемна традиція болгарського походження, тоді як у ВКЛ сформувалася цілісна альтернативна писемна традиція, до якої відносять не тільки канцелярські пам'ятки — Литовську метрику, але й литовські літописи та Литовські статuti.

ЗМІНИ ВІТОВТА

Яскравою зміною в історії ВКЛ стало правління Вітаутаса (Вітовта) (1392–1430). Значення цих змін усвідомлювали вже сучасники, їхні високі оцінки його діяльності визначили те, що Вітовта стали називати Великим. По-перше, Вітовт припинив виплачувати данину монголам. Також Вітовт скасував старовинну систему часткових князівств. Щоправда, формально це було вже скасування права на спадкування Гедиміновичів, адже якщо в ті князівства навіть призначався князь із Гедиміновичів, то вже як намісник Вітовта. Вже наприкінці XIV ст. Вітовт відсунув основних обласних князів, а на їхні місця призначив своїх намісників і таким чином зібрав реальну владу в своїх руках. 1393 р. Луцьк перейшов під пряме підпорядкування Вітовта; 1394 р. він скасує Київське князівство (Київ отримав Скиргайло, після його смерті 1394 р. Вітовт призначає Івана Ольшанського); 1395 р. призначає свого намісника на Поділлі (Федір Коріатович переїхав до Угорщини, пам'ятник йому встановлено в Мукачівському замку у Мукачеві); Новгород-Сіверський отримує переведений з Володимира-Волинського Федір Любартович. Збереглися тільки менші або зовсім дрібні князівства: Острозьке, Туровське, Пінське, Ратницьке та ін. Однак найважливішими в політиці Вітовта були соціальні зміни — створювалася верства землевласників-рицарів. Масовий розподіл селян та підпорядкування їх дворянам означав, що землевласниками стають і самі Гедиміновичі на зайнятих просторах. Землею забезпечувалися прибулі литовці, мешканці замків та їхніх околиць, а головне — створювався лояльний прошарок місцевих людей і навіть заохочувалися місцеві лояльні князі.

По тому, як політична еліта після хрещення Литви 1387 р. перейшла від

Пам'ятна дошка Вітовта (хресне ім'я - Олександр) в інтер'єрі Вільнюського архієпископського костелу

Пам'ятник Вітовту в Каунасі

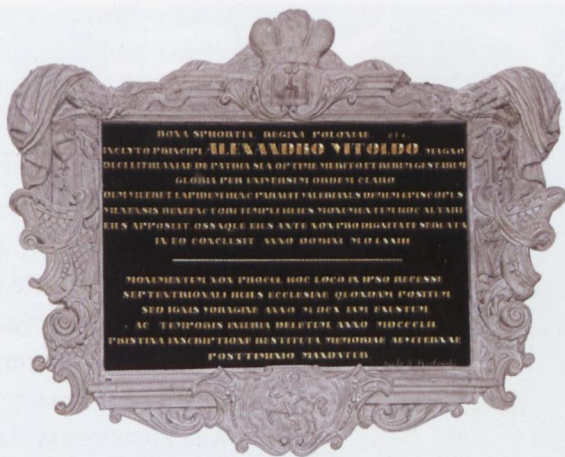

язичництва до католицтва, культурні терези – між католицьким ядром держави і православною периферією – зрівнялися.

А до того православним було заборонено займати найвищі посади в державі, а в ядрі держави було заборонено будувати православні церкви. Рівновага між політичним впливом литовців і культурною перевагою православних втратила свої важелі – політична еліта почала набувати статусу також і культурної еліти, тому що православні втратили свою цивілізаційну перевагу. Однак це породило нову проблему – конфесійного дуалізму (на що не могло претендувати язичництво). Етнічне «католицьке» ядро держави з точки зору території становило 10%, а за кількістю жителів – 20%. Звичайно, воно було щільніше населеним, з нього до війська ВКЛ йшло чи не половина вершників, проте з такою великою вагою підлеглих іншої конфесії не стикалася жодна інша європейська держава.

Тому Вітовтовські зміни в культурі також були радикальними – інтенсивно створюючи мережу католиць-

Вітовт повинен бути похований у Вільнюській кафедрі. На початку XVI ст. за наказом королеви Бони Сфорца місце поховання було відмічене. У 1655 р., після зайняття Вільнюса російськими військами, поховання зникло. Є кілька версій - можливо, поховання знаходиться у кафедральних криптах, чи ченці вважали вивезли останки великого князя і заховали у невідомому місці...

Резиденція Вітовта Великого в Тракаї

ких інституцій, він рішуче повернувся і до православ'я. Вже Гедимін і Ольгерд прагнули відмежувати «своїх» православних від Москви, створюючи самостійну православну митрополію, хоча вона через політику Константинополя й не набула наступності. Це саме робив і Вітовт, тільки чіткіше закріплюючи це інституційно. 1415 р. у Новоградку він скликав з'їзд православних єпископів ВКЛ, створив православну митрополію ВКЛ і призначив митрополитом одного з найвідоміших православних теологів того часу Григалія (Григорія) Цамблака. Більше того, «митрополит київський і всієї Русі» був надійно поселений у Вільнюсі: для нього були збудовані кафедральний собор і резиденція, на «руській стороні» Вільнюса була сформована юрисдикція митрополита, яка збереглася до самого кінця XVIII ст. Цього мало – делегація православних ВКЛ на чолі з Григалієм Цамблаком відправилася до Собору католицької церкви в Констанці, де висунула ідею всесвітньої (загальної) унії церков (яка, як відомо, була реалізована пізніше – 1439 р. у Флоренції).

Централізаційна політика Вітовта, що дозволила зосередити ресурси широкого простору Східної Європи, допомогла здобути і Грюнвальдську перемогу 1410 р. – разом з усіма землями ВКЛ у ній мали битися й полки українських земель.

Найбільш інтегрованою в життя Велико-го князівства Литовського стала Волинь, яку великий князь Вітовт почав вважати частиною своєї вотчини, волинський хрест став найважливішою частиною його величній печатки (разом зі знаками Вільнюса, Тракая і Смоленська). Волинський Луцьк став також і кульмінаційним місцем політичної історії ВКЛ — тут у Вітовта 1429 р. зібралися правителі Центральної і Східної Європи для обговорення загрози, яку несла Османська імперія; а разом з тим визрів проект про коронацію Вітовта королівською короною. Цьому завадила смерть Вітовта 1430 р. Волинь узагалі стала простором закріплення бокових гілок Гедиміновичів — тут свої вотчини утворювали вихідці з цих гілок Сангушки (Ковель, пізніше Славута), Чорторийські (Клевань), Вишневецькі (Вишневець) та ін., так само чинили вельможі Радзивілли (Олика) і Ходкевичі (Млинів), які придбали тут володіння; нарешті, з Волині, з Острога, походили Рюриковичі, тобто «українського» походження князі Острозькі, які відігравали надзвичайно важливу роль. Ці процеси тільки тепер стають явними в контекстах литовської та української історії.

Отже, спробуємо узагальнити: за вже згаданою типологією імперій, ВКЛ саме в часи Вітовта почало перетворювати-

Православний митрополит
ВКЛ Григорій (Григалій)
Цамблак

Острог. Малюнок з альбому
Ю. Вільчинського

ся зі «стерв'ятницької» на «первинну» імперію, реформи Вітовта були радикальними за мірками навіть тих часів. Вони підтверджують думку, що теза про «незмінювання старовини» є історіографічним міфом, який плекали в російській історіографії, щоб довести відсутність литовського фактора на землях ВКЛ. Без фактора ВКЛ важко було б інтерпретувати явище, яке вже давно було помічене російським ученим Олексієм Шахматовим: саме литовська експансія значною мірою посприяла розколу простору Київської Русі на дві частини: Київську і Московську (додамо також, що це можна помітити навіть при порівнянні східних рубежів ВКЛ і України ХХ ст.), історія яких надовго пішла самостійними шляхами. Їх об'єднали в один — Московський — шлях вже примусово російські царі й більшовики, які вважали Україну російськими землями.

ВІДЦЕНТРОВІ І ДОЦЕНТРОВІ ПРОЦЕСИ В XV—XVI СТ.

Проект коронації Вітовта королівською короною не зміг реалізувати і спадкоємець трону Швитригайла (Свидригайло), (правив 1430—1432). Свидригайло захищав суверенність Литви, але, не маючи політичної гнучкості Вітовта, не зміг уникнути війни з Польщею, тому після перевороту врешті-решт утратив і трон великого князя. Цей переворот розколов ВКЛ на два табори, що воювали між собою: Свидригайла підтримали руські землі ВКЛ і Лівонський орден, а Сигізмунда Кейстутовича, що посів трон після перевороту (правив 1432—1440) — етнічна Литва і Польща. Ця громадянська війна в ВКЛ (конфесійний характер якої штучно роздула стара російська історіографія) закінчилася 1435 р. битвою під Вилькоми-

Фрагмент фрески собору Св. Петра у Стразбурзі, де, за припущенням, зображений православний регіон ВКЛ і Польського королівства (ORIENS)

ром, яку Свидригайло програв. Однак політична еліта ВКЛ мусила зважати на Свидригайла, який мав великий вплив на руських землях ВКЛ. Сам Свидригайло до кінця свого життя закріпився в Луцьку і по суті, відновив Волинське князівство, щоправда, лояльне до Вільнюса та до Казимира Ягайловича, що зайняв трон (правив 1440–1492). Хоча Свидригайла іноді оцінюють суперечливо, однак слід визнати, що він увійшов до української і литовської історичної пам'яті як відважний борець з польськими претензіями. Під час безладу по смерті Вітовта відродилося й Київське князівство, в якому почав правити онук Ольгерда Олександр (Олелько) (1440–1455), а після нього — син останнього Семен (1455–1470).

Поступово Казимир все ж повернувся до політики Вітовта: Волинське князівство, міцніше пов'язане із Вільнюсом землеволодінням Гедиміновичів і політичної еліти, занепало після смерті Свидригайла, а Київське князівство Казимир знищив 1475 р., утворивши в ньому воєводство. Через це 1480 р. відбувся заколот під керівництвом Олельковичів, однак, знов-таки: тут бунтували ті самі Гедиміновичі через політичний вплив, а не русини чи Україна. Але фактор православного суспільства виявився важливим на іншому рівні. Хоча після падіння

Константинополя 1453 р. від всесвітньої церковної унії відійшла значна частина еліти православного світу, від неї не відійшов Казимир і пізніші правителі ВКЛ. Церковна унія реалізувалася й надалі (щоправда, вже не на всесвітньому, а на локальному рівні ВКЛ), і не тільки на рівні митрополита — папи, але й навіть на неформальному рівні правителя (як найвищого покровителя православної церкви) і підлеглих, що прийняли друге хрещення, проте зберегли грецьку літургію. Тільки таким чином сучасні історики пояснюють, у який спосіб православні дискримінаційні норми обійшли Ходкевичі руського походження, Іван з роду яких ще в другій половині XV ст. став київським воєводою, і яким було дозволено будувати в підпольському Супраслі знамениту церкву. Здається, Ходкевичі і пов'язані з ними Сапіги мали надії створити нову модель молитовного дому, а можливо, й Церкви — храму, створеного для обох літургій; отже, церковна унія реалізувалася набагато конкретніше, ніж це було передбачено у Флоренції. Цей проект яскраво проявився у важкі часи для ВКЛ, коли тиск Московської держави призвів до вели-

Интер'єр Вільнюської архикафедри, якою здавна опікувалися великі князі литовські

ких територіальних втрат, змусив правителя ВКЛ Олександра (правив 1492–1506) шукати вихід і навіть одружитися з московською княжною Оленою. Тоді питання церковної літургії набуло навіть прямого персонального значення. Однак радикальна модель церковної унії Ходкевичів і Сапіг не була реалізована (переміг егоїзм католицьких єпископів), хоча Супрасль став

важливим центром «грецької» культури ВКЛ, а його архітектурний стиль — поєднання (симбіоз) готичної й візантійської традицій — почав диктувати моду для всього ВКЛ. Їм слідував також і великий гетьман ВКЛ Костянтин Острозький, який не прийняв другого хрещення, однак зміцнював самостійну православну митрополію ВКЛ. Як відомо, 1514 р. саме він очолював об'єднане військо ВКЛ і Польщі, яке у битві під Оршею 1514 р. розгромило набагато більшу московську армію. Перед самою битвою Костянтин Острозький випросив, обходячи заборони, дозвіл у правителя Сигізмунда Старого (правив 1506—1548) не тільки на оновлення православного кафедрального собору у Вільнюсі, але й на побудову ще двох мурованих готичних церков. Столиця ВКЛ стала також і столицею православних жителів держави, хоча Київ і надалі зберіг своє символічне значення, а правителі надавали привілеї і Київській святій Софії, і Києво-Печерській лаврі. У процесі конфесійного співіснування треба зазначити також і привілеї Сигізмунда Августа (правив 1548—1572), який зрівняв права всіх християнських конфесій, і до кінця реалізовану 1596 р. у Бресті церковну унію.

Але основним було дещо інше: спільне політичне життя держави, шляхетський *лад*, що його у процесі формування після XVI ст. стали безпосередньо регулювати Литовські статuti (1529, 1566, 1588, тільки останній, прийнятий після Люблінської унії, не був прийнятий в Україні, тут залишився чинним другий), формували і спільний менталітет, і політичну самосвідомість «*patio lituana*» (вона в середовищі русинів набула формули двоїстої самосвідомості «литвина руського роду») тощо. Біля її витоків бачимо того самого Костянтина Острозького, який, потрапивши до московської неволі, втік з неї до «батьківщини Литви». Коли 1508 р. піднявся заколот проти правителя і були спроби використати у протистоянні православну карту, сучасникам була

Сеїм часів Олександра Ягеллончика. Ілюстрація з так званого збірника канцлера Яна Ласького (статут 1506 р.), де серед інших зображені герби Львова, Подільської і Галицької земель

зрозуміла причина провалу. За їхніми свідченнями в Польщі і Литві пани є самі по собі, а в Москві — з милості правителя (Л. Деціус (Decijus)). Відмінності у ладі були очевидними: ВКЛ жило самостійним життям, яке сучасники вважали таким, що мало більше переваг.

СПІЛЬНА СПАДЩИНА ВКЛ

Отже, Литву і Україну пов'язують глибокі шари спільного життя і спадщини, що їх тільки починають поступово вивчати. Відкриттям як для українця, так і для литовця буде інформація про утворене в XIV ст. «руське місто» у Вільнюсі, про українську суть якого поки що нагадує тільки віддана греко-католицькій конфесії церква св. Трійці (тепер називається «українською») Костянтина Острозького, збудовані ним церкви, назва однієї з них, «Остробрама» (Aušros Vartai), походить від його імені, православний, пізніше греко-католицький, Вільнюський митрополітський кафедральний собор і резиденцію. Як українцеві, так і литовцеві не так про-

сто буде віднайти в Києві гору, на якій з кінця XIV ст. стояв 15-вежовий «литовський замок», коло підніжжя якого виріс новий Київ – Поділ, і якому ще 1494 р. великий князь литовський Олександр надав Магдебурзьке право. Варто ще раз згадати Костянтина Острозького, похованого в Києво-Печерській лаврі, а також шановану як патронесу дівчат Юліану Ольшанську, яка була нащадком литовських князів. А де відшукати Луцький замок, який пам'ятає Любарта, Вітовта і Свидригайла, де знайти Острог, Кременець, Олику, Клевань? А де збережена і виплекана Борисом Возницьким Олеська галерея історичних портретів? Сам Б. Возницький нині розшукує портрети осіб доби ВКЛ, і це є дуже актуальним для дослідниці портретів ВКЛ мистецтвознавця Марії Матушкайте.

Заради історичної справедливості слід додати, що хоча після Люблінської унії 1569 р. українські воєводства підпорядковувалися не Вільнюсу, а Кракову (тісніше Варшаві), все ж таки держава, яка тоді утворилася, була результатом компромісу. Тому якщо ми не будемо вважати Річ Посполиту тільки польською державою – Польщею, то доведеться визнати, що Україна і Литва (звичайно разом з Білоруссю, а з часів Люблінської унії – і з Польщею) мають ще два

Люблінська унія.
Худ. Я.Матейко

століття співжиття – отже, ці два народи ледве не півтисячоліття жили поруч і разом у спільній державі. На Україні Річ Посполита тримала фронт проти Османської імперії, полководці ВКЛ іноді очолювали все об'єднане військо держави, а 1621 р. біля Хотина під час битви з турками помер славетний полководець Ян-Кароль Ходкевич. Крім того, вельможі, які мали вотчини на Україні, залишалися урядовцями ВКЛ і після Люблінської унії. Збереглися зв'язки між православними ВКЛ і України (особливо між православними братствами Вільнюса і Львова), біля витоків яких можемо побачити навіть славнозвісного Івана Федорова, який після смерті великого гетьмана ВКЛ мецената Григорія Ходкевича переселився із Заблудова до Острозьких в Острог і Львів. У цьому аспекті слід розглядати і авторів двох знаменитих творів, опублікованих того ж 1618 р., – львів'янина Мартина Смиглецького, «Логіка» якого прославилася у всій Західній Європі, і Мелетія Смотрицького із Смотрича, який створив у Литві та опублікував у Вевісі біля Вільнюса першу «Граматику словенську», – обидва вони були вихованцями Вільнюського університету. Варто згадати вихідців з-під Мінська, але пов'язаних з Вільнюсом і Києвом, – художників другої половини XVII ст. братів Тарасевичів. Нарешті, до самого кінця ВКЛ у Вільнюсі залишалася митрополія греко-католиків всієї об'єднаної держави, а Конституція

Сторінки «Апостола»
Івана Федорова

3-го травня 1791 р. надала митрополиту статус сенатора, прирівнюючи тим самим його до католицьких єпископів.

І все ж, хоча після Люблінської унії шляхи Литви і України розійшлися, виявлялися й спільні проблеми. Україні так і не вдалося перетворити об'єднану державу на «республіку трьох народів», переміг егоїзм польських і литовських вельмож. Сьогодні це розцінюється як одна з найбільших політичних помилок, які істотно позначилися на долі держави. Ця помилка викликала відчай козаків, який був причиною того, що Київ став прикордонним російським містом. Щоправда, Литва зберегла суверенітет у Речі Посполитій і навіть закріпила державний дуалізм у поправці від 20 жовтня до Конституції 3-го травня 1791 р., однак і вона зазнала проблеми домінування польської культури і мови. Можливо, національні відродження пізніших періодів як литовські, так

і українські й занадто роздули цю проблему, однак саме тоді як у Львові, так і в Каунасі сформувалася ідея необхідності звільнитися від культурного впливу Варшави – антипольськість стала рисою національних відроджень (1910 р. литовці навіть щодо відзначення річниці Грюнвальдської битви відправилися на пораду не до Кракова, а до Львова, до Михайла Грушевського), часто затьмарюючи основну проблему – Москву і Санкт-Петербург. Все ж таки ця історична вільнюсько-київська вісь згадується сьогодні в геополітичному українсько-литовському стратегічному партнерстві як протиположна всіляким домінуванням як зі Сходу, так і з Заходу і як основа для регіону «УЛБ» (Україна, Литва, Білорусь), що його пророкував великий польський і європейський мислитель Єжи Гедройц (Jerzy Giedroyc).

АЛФРЕДАС БУМБЛАУСКАС,
доктор історичних наук

ОСНОВНІ ДАТИ І ПОДІЇ ВКЛ

1253–1263 Міндовг, король литовський

1316–1341 Гедимін, великий князь литовський

1323 Вільнюс – столиця ВКЛ

1340 Любарт починає правити Галицько-Волинським князівством

1345–1377 Ольгерд, великий князь литовський

1363 Битва біля Синіх Вод, Ольгерд закріплюється на українських теренах

1385 Кревська унія, за нею Ягайло стає королем польським

1387 Хрещення Литви

1392–1430 Вітовт Великий, великий князь литовський

1410 Грюнвальдська битва

1427 Надання удільного привілею Луцькій землі (Волині)

1429 Луцький з'їзд

1430–1432 Свидригайло, великий князь литовський

1435 Битва під Вількомиром (Литва, приблизно 100 км від Вільнюса), в якій Свидригайло разом з Лівонією остаточно програє Сигізмунду Кейстутовичу битву за трон

1440–1492 Казимир, великий князь литовський

1458 Митрополія православних ВКЛ

1475 Заснування Київського воєводства

1492–1506 Олександр, великий князь литовський

1494/1497 Києву надано магдебурзьке право

1506–1548 Сигізмунд Старий, великий князь литовський

1514 Оршанська битва

1522 Перша надрукована книжка ВКЛ – «Мала подорожня книжниця» Франциска Скорини

1529, 1566, 1588 Литовські статuti

1547 Перша литовська книжка

1548–1572 Сигізмунд Август, великий князь литовський

1563 Зрівняння прав християнських конфесій

1566 Заснування Волинського і Брацлавського воєводств

1569 Люблінська унія, українські воєводства переходять під владу Польщі

1579 Вільнюський університет

1596 Брестська церковна унія

1618 «Граматики словенська» Мелетія Смотрицького

Середина XVIII ст.
Вільнюське бароко

1791 Конституція 3-го травня – 20-го жовтня

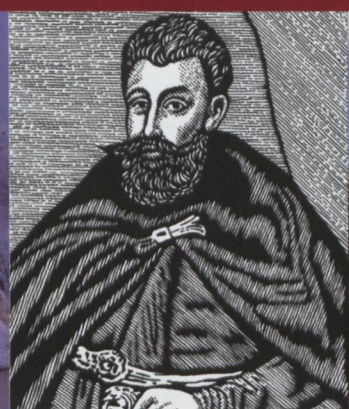
1795 Розділення польсько-литовської держави між Росією, Австрією та Пруссією

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ

КИЇВ

ВІТОВТ ВЕЛИКИЙ
І БИТВА НА ВОРСКЛІ:
СПРОБА АНАЛІЗУ ПОРАЗКИ

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ

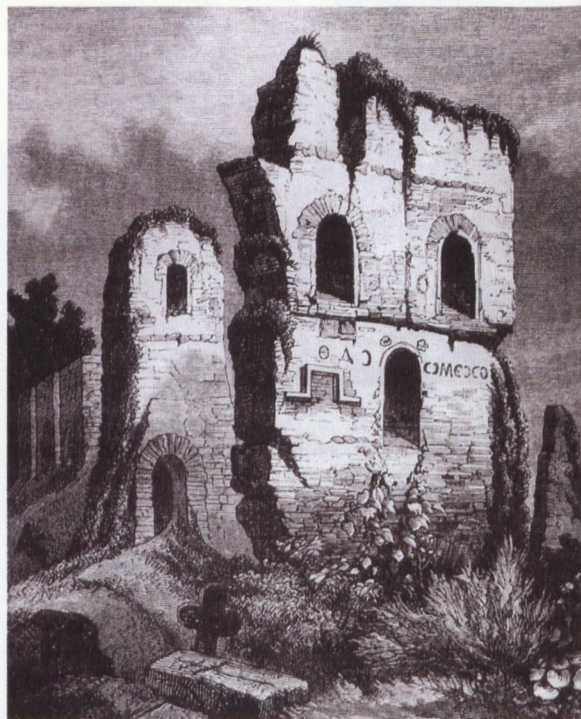
За литовського володарювання під контролем Києва перебували значні обшири: межі Київської землі сягали пониззя Дніпра, а сама територія Київщини складалася з Овруцького, Житомирського, Мозирського, Чорнобильського, Путивльського, Любецького,

Руїни знищеної монголами у XIII ст. Десятинної церкви

Прорис міської печатки Овруча. За литовської доби місто входило до складу Київської землі

Облога міста татарами. Мініатюра з Лицевого літописного зводу XVI ст.

Повноводні річки Київської землі здавна викликали захват у іноземців

в XV–XVI ст. Він постає у творах тогочасного письменства як край незайманої природи, де, за словами Михалона Литвина, «Борисфен плине медом і молоком». Щоправда, цю біблійну метафору він супроводжує прагматичним коментарем: за його словами, татари звуть так Дніпро тому, що «у верхів'ях він тече місцями лісистими й медоносними, а в пониззі – степами, придатними для

Остерського й Черкаського повітів.

Нині на цих теренах складно знайти матеріальні сліди доби литовського володарювання. Тогочасні будівлі були, як правило, дерев'яними, а самий регіон не раз зазнавав масштабних спустошень. Особливо нищівним був напад кримських татар під проводом хана Менглі-Гірея (1482 р.), котрий, як вважають, мав не менш руйнівні наслідки, ніж Батиева навала.

Саме «татарський фактор» пояснює доволі низьку заселеність регіону

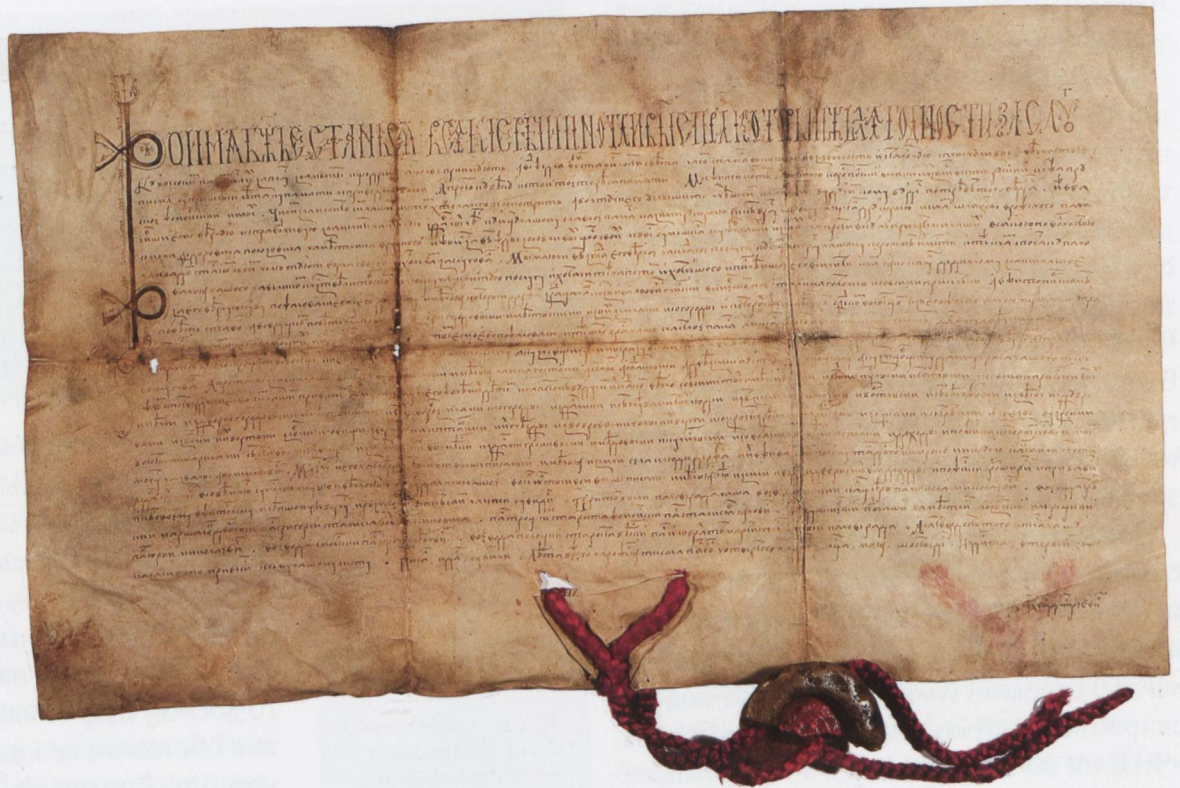

випасу худоби, й відтак дає місцевим жителям удосталь молока та меду».

За твердженням Литвина, Київщина, «оточена з усіх боків полями й лісами, настільки родюча, що ниви, зорані всього раз двома биками, дають багатий ужинок... Старі дуби та ясени, які мають дупла, багаті бджолиними роями й медом, приємним на колір та смак... На берегах річок живе сила-силенна бобрів... Птахів

надивовижу багато... Собак годують дичиною та рибою, оскільки в річках неймовірна кількість мальків і розмаїття великої риби».

Не можна не помітити, що подеколи Литвину зраджує почуття міри — чого варте, наприклад, його твердження, що кожний селянин щороку вбиває по тисячі сайгаків під час їхніх сезонних міграцій, а на зубрів та оленів полюють лише заради їхньої шкіри, викидаючи майже все м'ясо. Відстань між даними Литвина та їх фактичною основою добре характеризує його опис рибної ловлі на «золотій» Прип'яті (званій так за її природні багатства), у гирлі р. Тур (її ототожнюють з річками Турія чи Прудок): у березні «вона наповнюється такою безліччю риби, що спис, кинутий в її гушу, застрягає й не падає, ніби його встромили в землю — так густо йде риба. Я й сам би цьому не повірив, якби не бачив багато разів, як звідти безупинно вичерпують рибу й наповнюють нею щоденно близько тисячі возів чужоземних купців, котрі щороку з'їжджаються туди». Ця картина, від якої стискається серце сучасного рибалки, різко контрастує з даними ревізії 1552 р.: виявляється, у Турі виловлюва-

ли 150–200 кг риби, та й то не щороку.

Та-таки ревізія 1552 р. унаочнює, що через небезпечне сусідство з «Татарією» південна Наддніпрянщина фактично знелюдніла: серед місцевих мешканців згадуються тільки «копачі», які в пошуках давніх скарбів розривали кургани, та промисловики-«уходники», котрі жили тут улітку «на м'ясі, на рибі, на меду». Цікаво, що серед останніх побутовав переказ про заснування Канева та Черкас Гедиміном після його походу на Крим і П'ятигір'я; можливо, апелюючи до часів Гедиміна — фактичного фундатора Литовської держави — вони чинили опір наступу замкової адміністрації, яка прагнула позбавити їх права на віль-

Вільно, 1514 р., травня 6. Грамота, в якій Сигізмунд I дарує обвруцькому наміснику Семену Федоровичу Полозовичу маєтки Гостомель Київського пов., Ставок Житомирського пов., Гладковичі Обвруцького пов., що раніше належали опальному кн. Івану Глинському і підтверджує володіння Полозовича в Білгородській вол. Київського пов., які дарував йому король Олександр

Переправа через Дніпро. С. Світославський

ну експлуатацію місцевих промислових угідь («уходів»).

Уходний промисел вабив до себе людинність. Характерним щодо цього є свідчення Михалона Литвина, що на «щасливій та родючій Київщині» чимало приходнів: «деякі прагнуть позбутися батьківської опіки, чи рабства, чи служби, чи покарання за злочини, чи боргів, чи ще чогось; інших принаджують до неї, особливо навесні, багата нажива й щедрість цього краю. І, зазнавши насолоди [вільного життя] в її фортецях, вони вже ніколи звідти не повертаються».

Однак тут, на випадок раптового татарського «наїзду», доводилося завжди бути напоготові. Це було спільною рисою життя всіх українських земель. Недарма ж у середині XVI ст. волинські бояри скаржилися «господарським» ревізором: «Чи є, чи немає перемир'я з татарами, рідко коли зсідаємо з коня». Уособленням тривожного життя на татарському прикордонні став образ українського селянина, котрий, за твердженням Еріха Лясоти, «вирушаючи на польові роботи, завжди має рушницю на плечі й шаблю чи тесак у пояса».

Не менш виразною є й картина, намальована С.Кльоновичем у поемі «Роксоланія»:

*Збройний орач засіває і жниво збирає при зброї,
Завжди за спиною він повний трима сагайдак.
Кров'ю оплачене збіжжя привозять селяни додому,
Щоб зберегти його — теж кров проливають свою.
Кидають часто сніданок, бо ворог вже звичний приходить,
Ворогові вже не раз вариться в полі обід.
Звикли людей грабувати ординці, народ нечестивий,
Що на оселі наскоки робить не раз.
Бродом навчились вони Борисфену проходити хвилі.
Справжньому морю, бува, рівна води глибина.
Села плондрують вогнем, а тих всіх, кому старість чи неміч*

Бій козаків з татарами.
С. Васильківський

Взятись за зброю не дасть, стрілами тут-таки вб'ють.

Швидко на конях летять, щоб стріл уникати, куди лиш

Огирі їх понесуть, вихор куди їх порве.

Природно, що з плином часу члени промислових «ватаг» набували необхідного досвіду і, призвичаївшись до місцевих обставин, не лише могли дати відсіч нападам кримчаків, а й самі починали громити їхні улуси, забирати худобу, грабувати купецькі каравани. Цей добичницький спосіб життя ставав соціальною нішею для тих, кого, за висловом королівського секретаря Р.Гейденштейна, гнали з насиджених місць «обставини або закони». Так на окраїні суспільного життя з рухливих, неконформних елементів поступово формувався цей маргінальний прошарок населення — козацтво, яке починає згадуватись у документах з 90-х рр. XV ст.

У 1492 р., реагуючи на скаргу Менглі-Гірея про пограбування його корабля в пониззі Дніпра, під Тягинєю, та інші безчинства киян і черкасів, великий князь Олександр пообіцяв з'ясувати цю справу «межи козаки». Низка подальших згадок про козаків пов'язана з їхніми нападами на чужоземних послів і купців; кримінальний характер цих

звісток почасти обумовлений природою джерела, з якого вони запозичені. Це — дипломатичне листування, де значне місце відводилося викла-

Озброєний ординець

Татарський полон

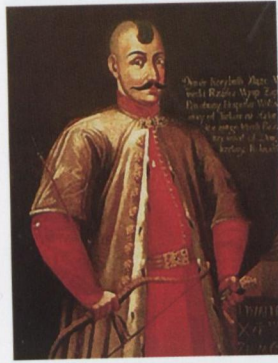

ду сторонами взаємних претензій, пов'язаних із порушенням норм мирного співжиття. Серед тих, хто в такий спосіб завдавав клопоту своєму уряду, були й козаки, які діяли на власний розсуд, не особливо замислюючись над можливим відгомоном цих подій. Зокрема, вже наприкінці 1519 р. Махмед-Гірей покликався як на причину тогорічного татарського набігу (він закінчився поразкою польсько-литовського війська на чолі з Костянтином Острозьким при Сокалі) на виправу козаків на Очаків.

Дещо іншим — у своєму буденному ухадницькому образі — постає козацтво зі сторінок привілею київським міщанам 1499 р., в якому йдеться про козаків, котрі «ходять водою на низ, до Черкас и далее» і «рыбы привозят просоленые и вяленые»; при цьому козаками зветься, передусім, вихідці «з верху Днепра»; таких і справді було чимало серед тих, хто займався ухадництвом. Зокрема, як промисловиків-«чужегородцев» ревізори Київського та Черкаського замків у середині XVI ст. нотували мешканців Чорнобиля, Мозиря, Річиці, Рогачова, Бихова та Могильова. Ті ж ревізори, по суті, ототожнювали ухадницький промисел з «козакуванням», згадуючи про «отход у козацтво на поле» або «рекою у низ».

Не варто забувати, що термін «козак» — тюркського походження (він відомий з початку XIV ст. у значенні «вартувий», до якого згодом додалися негативні конотації: «розбійник», «пройдисвіт» тощо). Завдячуючи своєю появою сусідству з «Татарією», козацтво органічно увібрало в себе чимало тюркських елементів — у назвах, побуті, звичаях. У середовищі козацтва не були рідкістю татарські імена, а його іконографічним уособленням став козак Мамай; суто національні, як на сучасний погляд, прикмети останнього, від оселедця до шаровар, є орієнтальними за своєю генезою.

Це, однак, аж ніяк не означає «чужорідності» козацтва як суспільного елемента, його «запозичення» з татарсько-

Дмитро Вишневецький, який стояв біля витоків українського козацтва

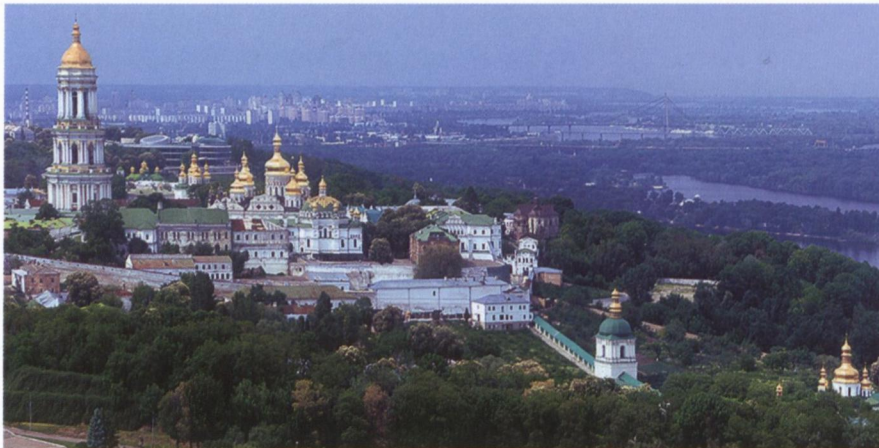

Хорунжий. С. Васильківський

го світу. Прихильникам таких поглядів на це явище, що сягають часів М. Костомарова (цей вчений обстоював думку, що «козацтво безсумнівно татарського походження, як і сама назва козак», і був переконаний, що козацька верства була сформована старостами прикордонних замків), завжди бракувало переконливих аргументів. Порубіжні державці хіба що внесли до козацької стихії елементи військової організації (наприклад, поділ на роти), активно залучаючи козаків до боротьби з татарами, за що й удостоїлися звання гетьманів у романтичній історіографії XVIII ст. У такій іпостасі виступають на сторінках тогочасних козацьких літописів черкаський і канівський староста Остафій Дашкович, хмельницький староста Предслав Лянцкоронський та князь Дмитро Вишневецький. Останньому належить особливе місце в історії козащини, оскільки, заклавши близько 1554 р. замок за дніпровими порогами, на острові Хортиця (проіснував до 1557 р.), він, за висловом М. Грушевського, дав початок «ідеї Запоріжжя як постійної твердині серед степового моря». Так у надрах Литовської держави визріли паростки нової доби, що її визначальною силою стало козацтво.

Давній козацький табір

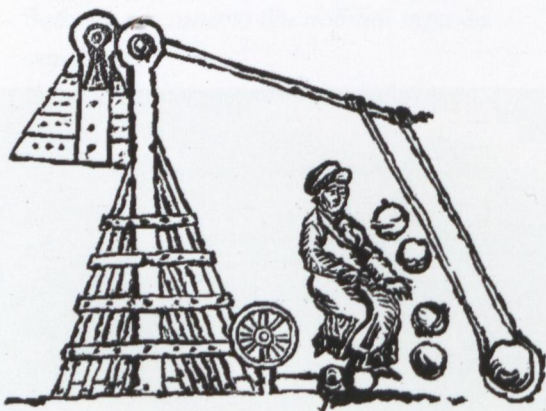

Панорама Києво-Печерської лаври

Занепад Києва після Батієвої навали й переривання місцевої традиції літописання призвели до того, що ми практично не маємо даних про приєднання Київщини до Литовської держави. Щоправда, існує докладний літописний переказ про завоювання Київської землі Гедиміном — але він постав у пізніх білорусько-литовських літописах, і тому повністю і беззастережно покладатися на нього не можна.

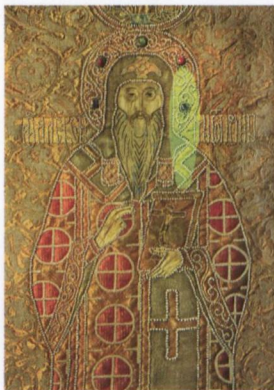
Достеменно відомо, що першим київським князем з династії Ольгердовичів був Володимир. Час його появи у Києві є, однак, дискусійним. Найчастіше історики керуються даними пізнього, XVII ст., Густинського літопису, де після звістки про перемогу Ольгерда у Синьовод-

Монгольська армія XIII ст. мала першокласне на той час озброєння, що дозволило завойовникам захопити стільки міст. На давньому малюнку зображений каменемет ординців

ській битві повідомляється: «Сей Ольгерда и иные русские державы в свою власть прият, и Киев под Федором князем взят, и посадил в нем Володимера, сына свое-

Більш-менш конкретні відомості про початки литовського панування на Київщині містять документи церковного походження. За актами константинопольської

Руський митрополит Олексій. Зображення на погребальному покрові

патріархії, родич і ставленик литовського князя Ольгерда митрополит Роман, висвячений у Візантії паралельно із загально-руським митрополитом Олексієм, у 1354 р. марно намагався підкорити Київ своїй духовній владі (як зазначено у літописі, «приде со Литвы Роман чернец на митрополию и выиде, не приняша его кияне»). Однак між 1356 і 1361 рр. він, врешті, дістав тут повну свободу дій як «справжній архієрей», хоч це й спровокувало «смути та замішки» й «примусило володаря Литви повстати проти християн і завдати їм чимало лиха та кровопролиття». Цілковито природно синхронізувати ці події із включенням Київської землі до складу Литовської держави.

КИЇВ

го; и начал над сими владети, им же отъць его дань даяху».

Утім, якими насправді були наслідки Синьоводської битви, нам невідомо: наявні літописні відомості про цю подію вкрай лапідарні (найавторитетніше із джерел нотує тільки те, що «Ольгерд Синю Воду и Белобережия повоевал»), а у синхронних їй польських хроніках не згадується про боротьбу Ольгерда з татарами. Тож деякі дослідники гадають, що Синьоводська битва була досить незначним епізодом у політичній історії Південно-Західної Русі другої половини XIV ст.: адже сумнівно, що, маючи амбітні плани щодо Москви і одночасно воюючи на півночі та заході, князь Ольгерд міг ще й змагатись із татарами на півдні.

До нас дійшли лише декілька документів, що стосуються доби князювання на Київщині Володимира Ольгердовича. Втім, лише один із них не викликає сумнівів щодо своєї автентичності — дарчий запис князя Микільській церкві у Смідні, що на Мозирщині, котрий у XVII ст. був скопійований самим Петром Могилою. Інші також відомі у пізніх копіях, але, найвірогідніше, сфальсифіковані.

Куди цікавішими для фахівців є монети Володимира Ольгердовича, які становлять унікальні свідчення його майже 30-річного правління. Вперше їх було знайдено в 70-х рр. позаминуло-

Печатка митрополита Олексія

го століття у с. Гвоздове на Київщині. Відтоді кількість відомих монет цього князя зросла до понад тисячі; більшість виявлено на території Середнього Подніпров'я (що до певної міри характеризує ареал їхнього обігу).

Амбіціям київського князя було завдано нищівного удару на початку 1390-х рр. Цей період ознаменувався територіальним переділом між литовськими князями, спричиненим умовами Острівської й Белзької угод (1392 р.), згідно з якими до Вітовта переходили всі батьківські володіння. Тож у Ягайлового брата Іоанна-Скиргайла було відібрано Троцький уділ, втрату якого Вітовт пообіцяв йому компенсувати рівноцінним наданням. Такою компенсацією стали Кременецька волость на Волині й Київська земля, яку новий «господар» запрягся відібрати у Володимира Ольгердовича; при цьому усунення з уділу саме Володимира було спричинене як престижністю київського князіння, так і особистими рахунками з київським князем, котрий

Найявність на монетах тамги (чи, за літописами, «ордынського знамення») виразно унаочнює обмеженість литовської влади на Київщині в останній третині XIV ст. Окрім цієї татарської «плетінки», існує ще кілька типів зображень на зворотному боці київських монет; на аверсі ж усі вони мають так званий княжий знак, аналогічний із зображеннями, вирізьбленими на печатках синів Володимира Ольгердовича. Це наводить на припущення, що згаданий знак був гербом київського князя, в якому, коли тлумачити його як схематичне зображення церкви, відбулося значення Києва як релігійного центру Русі. Що ж до самого факту карбування монети Володимиром Ольгердовичем, то він засвідчує з одного боку, економічні можливості Київського князівства, а з другого — політичні амбіції його «Божою ласкою» володаря.

*Києво-Печерська лавра.
Копія малюнка
А. ван Вестерфельда 1651 р.*

Монета Володимира Ольгердовича

охоче допомагав Ягайлові у боротьбі з Вітовтом.

У літописній оповіді винуватцем конфлікту зображено Володимира Ольгердовича, який нібито «не хотів покоритися князю Вітовту»; тож останній покарав його, відібравши спочатку Житомир і Овруч, а потім — і решту Київської землі (1394 р.). Князь Володимир марно сподівався на допомогу великого князя московського (за словами літописця, «бегал на Москву и тем пробегал отчизну свою Киев») і був змушений скінчити життя в невеликому Копильському уділі (близько 1398 р.).

Та місцем вічного спочинку кня-

Успенський собор і Трапезна
Києво-Печерської лаври

за став Києво-Печерський монастир, про що є згадка у заповіті його сина, Андрія Володимировича, який у 1446 р. «приїздив в Киев со своєю женою и с своими детками, и были есмо в дому Пречистыя (Богородицы) и поклонилися есмы пресвятому образу ея, и преподобным отцам Антонию и Феодосию, и прочим преподобным и богоносным отцам печерским, и поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Ольгердовича, и дядь своих гробом, и всех святых старцев гробом в печере. И размыслих на своем сердце: «Колико то гробов, а все тые жили на сем свете, а пошли все к Богу». И помыслил есмь: «Помале и нам тамо пойти, где отцы и братия наша».

За цією преамбулою до заповіту не можна не визнати певних літературних достоїнств, що на них свого часу звернув увагу Михайло Грушевський, зауваживши з приводу позірної простоти заповіту: «Це простота не грубої невірної руки, а тонкого пера, що передало прості й нескладні міркування князя в прозорій формі, де жодне недоречне слово, жодна зайва подробиця не порушує меланхолійних роздумвань княжої родини під тінню печери».

Вона засвідчує також, що на території Печерського монастиря, крім Володимира, були поховані й інші князі Ольгердо-

Літописець, покликаючись на чутки («аз того не сведом, заньже (оскільки) был тогда млад, но некии глаголют»), пов'язує Скиргайлову смерть із митрополитом-намісником, ченцем Фомою Ізюфовим (це прізвище подеколи тлумачиться науковцями як «ізуграф», тобто іконописець), який, мовляв, дав князеві «зеліе отравное пити», коли той заїхав до нього, збираючись на полювання. «И князь Скиргайло, того не ведаючи, с того пиру поехал в ловы за Днепр и там в ловах разболелся на канун Крещения, в четверг, и до Киева приехал немочен, болел 7 дней и умер в среду. И кияне все понесли его на головах, священники поюще отходные песни, со свечами, из города Киева до святого Богородицы Печерскою; и положен князь Скиргайло, чудный и добрый, подле гроба святого Феодосия Печерского».

Князь Скиргайло

вичі; достеменно відомо, що одним із них був його зведений брат Скиргайло, володарювання якого в Києві обірвала раптова смерть (24 грудня 1394 р.).

Скиргайло, охрещений за православним обрядом і «наречений в святом крещении Иоанн», записаний у пом'янику Печерського монастиря поряд із «великим князем Владимиром (Ольгердовичем) Киевским», хоча не виключено, що саме останній доклав рук до смерті свого молодшого брата, використавши як знаряддя помсти митрополитичого намісника. Не слід забувати, що Володимир був авторитетною особою у клерикальних колах і брав активну участь у церковних справах. Відомо, що за часів так званого «мятежа

в митрополії» Володимир Ольгердович, не маючи сумнівів щодо власного права ухвального голосу в питанні заміщення митрополитичого престолу, ув'язнив щойно висвяченого у Константинополі митрополита Діонісія. Діонісію було інкриміновано, що він «пошел на митрополью в Царьград без нашего (Володимира Ольгердовича) повеления». Діонісій залишився «в нятьє (ув'язненні) и в заточении до смерти», яку літописи зафіксували під 1385 р: «преставился в Кieve архиепископ Дионисий, поставленный митропо-

литом на Русь, и положен бисть в киевской пещере великого Антония, и есть тело его и доньне цело и нетленно».

Загибель Скиргайла, здавалося, відкривала Володимирові Ольгердовичу зворотну дорогу на Київ. Однак події склались інакше. Після Скиргайлової смерті Вітовт відрядив до Києва свого вірного соратника — князя Івана Гольшанського («послал князя Иоанна Ольгимонтовича на Киев»). Його нащадки князювали у Києві до середини 1430-х років — фактично в цей період їхня влада стала спадковою і сформувалася литовська за походженням київська династія.

Митрополит
Исидор

Одначе з приходом до влади Казимира Ягеллончика тут утвердився старший син Володимира Ольгердовича — Олелько (Олександр). Він був одружений з донькою великого князя московського Василя I Дмитровича Анастасією і мав синів Семена та Михайла. Правління Олелька Володимировича тривало майже 15 літ — до 1455 р. На жаль, цей період дуже бідно репрезентований у джерелах, і ми не маємо даних для його більш-менш докладної характеристики. Зазначимо лише, що на перші роки Олелькового князювання припав візит до Києва митрополита Исидора, відомого передусім своєю участю в роботі Флорен-

Олелько Володимирович.
Копія з давнього портрета

Під спудом Успенського собору на початку XVII ст. знайшли нетлінні мощі княжни Юліани Ольшанської (Юліани Гольшанської) — представниці знатного роду, померлої не пізніше 1540 р. До пожежі 1718 року святі мощі знаходились в соборі, пізніше пошкоджені вогнем останки були перепоховані у Ближніх печерах.

Поховання княжни
Юліани Гольшанської

тійського собору, на якому було укладено унію православної та католицької церков (1439 р.).

На соборі Исидор, представляючи єдину на той час митрополію Київську і всієї Русі, разом з іншими вищими ієрархами православної церкви визнав католицькі догмати про супрематію римського папи, чистилище та ін. і був висвячений на кардинала. Повертаючись з Італії до Москви, він на початку 1441 р. завітав до Києва, де князь Олелько, не задаючи собі справи з того, на яких засадах «ста-

Митрополит Іона

лось одиначество с латиною», підтвердив Ісидору права на митрополичі маєтності. Тож слід визнати тенденційною звістку XVII ст. про те, що «Ісидор, митрополит киевский, пришед во одежде кардиналской в Киев, но оттуду изгнаша его». Навіть на зламі XV–XVI ст. ім'я Ісидора фігурувало в пом'янику Києво-Печерського монастиря — і тільки згодом цей запис було знищено.

Що ж до князя Олелька, то сучасники високо ставили його політичний авторитет і християнські чесноти. Зокрема, звертаючись до Олелька, митрополит Іона писав: «От многих про тебя, про великого человека, слышу, яко же еси ... заступник всему православному христианству и тоя державы, Литовской земли, всем христианам тутощним и похвала, и поможение...; во всяко время ты еси начальник всему добру». На схилі віку Олелько постригся в ченці під ім'ям Олексія і скінчив своє життя у Києво-Печерському монастирі, де й був похований. Складно судити, наскільки відповідає дійсності епітафія з його надгробку, відтворена в «Тератургимі» Афанасія Кальнофойського (1638), за якою Олелько зрікся князівської влади, переконавшись у суєтності всього суцього, «коли побачив, як б'ється народ з народом, королівство з королівством, сходять зі сцени цезарі, падають тирани».

Молдавський господар Стефан III

Наступником Олелька на київському столі став його старший син Семен, якому на той час було близько 35 років (збереглися відомості про його охрещення митрополитом Фотієм 1420 р.). У родинній традиції це тлумачилось як наслідок розподілу («дела») батьківських володінь між Олельковими синами: «князь Семен и князь Михайло Александровичи промеж себе дел имели, (и) князь Семен взял Киев со всеми пригородки и волостями Киевского повета». Інакше оповідає про ці події літопис: «Преставился князь Александр Володимирович Киевский, прорекомый Олелько, и оставит по себе двух сынов, князя Семена и князя Михайла. И король по смерти отца их не дал в дел меж них Киева, але даст (его) от себе держати князю Семену, а князь Михайло сел на отчизне своей, на Копыли». Отже, великий князь литовський і польський король Казимир не визнавав «отчизных» (спадкових) прав Олельковичів на Київ, які начебто «пробегал» їхній дід Володимир Ольгердович, подавшись у 1394 р. до Москви.

Утім, і за цих умов Казимир не втручався у внутрішнє життя Київської землі. Зі свого боку, Семен Олелькович вважав себе «князем великого князства своего Киевского», а його сусід, молдавський воєвода Стефан III, котрий 1464 р. одружився з сестрою Семена Євдокією, навіть називав його «київським царем» (з таким титулом він згадується в місцевих літописах). Це й не дивно — з огляду на масштаби його володінь, які простягалися від Мозиря на півночі до Чорноморського узбережжя на півдні. Намісник Семена Олельковича Свиридов, «который от него Черкаси держал», так окреслив цей південний кордон: річкою Мурафою до Дністра, потім униз Дністром, повз Тягиню (сучасні Бендери), «аж где Днестр упал в море; а оттоль, с устья Днестрова, лиманом пошла граница мимо Очакова аж до устья Днепровая... а от устья Днепровая до Таважня» — перевозу на нижньому Дніпрі, який становив спільну власність волода-

рив Литви та Криму; далі кордон з Кримським ханством пролягав по річках Овечій Воді, Самарі, Сіверському Дінцю й Тихій Сосні.

Вигідне географічне положення київського князівства давало змогу Семену Омельковичу контролювати значну частину торговельного шляху, що проходив по Дніпру та з'єднував Північно-Східну

Прорис шиферної плити 1470 р. з Успенського собору, на якій зазначено донатрство князя Семена Омельковича

Словама... (transcription of the text on the tablets)

Купці-сурожани із середньовічної мініатюри

тувався вигодами цієї транзитної торгівлі, і навіть через два десятиріччя після його смерті московські купці згадували про збільшення митних зборів у Києві за часів князя Семена.

Однак не цим запам'ятовувався Семен Омелькович нащадкам, а тим, що відновив Успенську церкву Києво-Печерського монастиря, «разоренную и в запустении бывшую от нашествия злочестиваго Батыя»; обдарував її «златом, и серебром, и сосуды церковными» та «в ней же и сам погребен бысть в гробнице, юже сам созда». Власне, як зазначено в його епітафії, сама церква Успіння стала величним надгробком Семену Омельковичу – останньому київському князю, після смерті якого 1470 р. «на Києве князи престаша быти, а вместо князей воеводы насташа».

Родовий герб Гаштольдів

Русь з Кримом і країнами Сходу. Київ посідав важливе місце в системі тогочасних економічних зв'язків. Як зазначав у своєму щоденнику венеціанець Амброджіо Контаріні, «сюди з'їжджається чимало купців із хутрами з Верхньої Русі; об'єднавшись у каравани, вони прямують до Кафи (щоправда, часто, наче вівці, потрапляють в дорозі до рук татар)». Київський князь охоче корис-

Печери і церкви Києво-Печерського монастиря на титульній аркуші Іоанна Златоуста 1623 р.

Так сталося з волі Казимира, який на звістку про смерть Семена Омельковича прислав до Києва свого намісника – Мартіна Гаштольда, швагра (брата

Маєстатична
печатка Казимира
Ягеллончика

дружини) покійного князя. Однак Семен мав прямих спадкоємців — сина Василя і брата Михайла, на той час намісника в Новгороді. Саме його кандидатура найбільше імпонувала киянам, котрі рішуче відмовилися прийняти до себе Гаштольда, як іновірця і головне людину некнязівського походження.

За словами польського історіографа Яна Длугоша, кияни двічі не впустили Гаштольда до міста, «кажучи, що або всі до одного накладуть головами, або (коли Казимир не поставить у них князем Михайла Омельковича) іншого собі князя добудуть», якщо не «грецької, то латинської віри». Така завзятість красномовно свідчить про безперервність традиції князівського правління на Київщині у XV ст. Однак у 1471 р. їй було покладено край, коли кияни під загрозою воєнної виправи проти свого міста таки визнали владу Гаштольда. Отже, великий князь Казимир домігся свого і «царственный град Киев и княжение его в воеводство перемены». Однак у суспільній свідомості Київ залишився «столицею славетного колись князівства Київського» (так, зокрема, характеризував його наприкінці XVI ст. місцевий єпископ Йосиф Верещинський).

Олександр Ягеллончик
і Ян-Альбрехт на середньовічному деревориті

Збереження традиційних життєвих засад забезпечив киянам привілей Казимира, відомий нам у підтвердженнях його наступників. Крім цього, навіть після утвердження на Київщині режиму воєводського правління скасування її удільності не розглядалось як остаточне. Вже по смерті Казимира, котрий на смертному одрі поділив Литовсько-Польську державу навпіл між синами Олександром і Яном-Альбрехтом, виник план передачі «Киева и иных городов» їхньому «обділеному долею» братові Сигізмунду з перетворенням його на співправителя Олександра у межах Великого князівства Литовського (1495–1496 рр.); по суті, йшлося про перспективу модифікації дуалістичної держави Ягеллонів у тріалістичну. Зрозуміло, що цей план так і не було реалізовано (Сигізмунд задовольнився грошовою компенсацією), однак дискусія навколо цього питання виразно засвідчує той неабиякий політичний потенціал, що його містила в собі ідея київського князівства.

У фаховій літературі побутує думка, що 1508 р. князівський стіл у Києві прагнув поновити й Михайло Глинський — всесильний фаворит Олександра Казимировича, несправедливо покривджений його наступником Сигізмундом. Джерелом таких уявлень є «Хроніка» Стрийковського, де стверджується, що брат Михайла, Василь Глинський, закликав мешканців київських «пригородків» приєднуватися до повстанців під гаслом перенесення столиці Литовської держави на Русь і відтворення «Київської монархії», чим «звabив багатьох бояр київських, що з них деякі йому присягнули». Водночас сам Михайло Глинський нібито облягав Слуцьк, щоб примусити одружитися з ним княгиню Анастасію (удову Семена Михайловича Слуцького — сина Михайла Омельковича), і таким чином отримати спадкові права на Київ.

Однак здійснений нещодавно аналіз синхронних повстанню джерел продемонстрував, що звістка Стрийковського

про облогу Слуцька Глинським є легендарною (можливо, вона запозичена з родинних переказів Слуцьких, із якими був особисто знайомий хроніст). Водночас не виключено, що у версії Стрийковського відбилися і реальні події — намагання кримського хана Менглі-Гірея залучити Глинських до себе на службу обіцянкою «посадити на Києве и на всех пригородках киевских и беречь их от короля». У будь-якому разі оповідь «Хроніки» фіксує не факти, а київські ремінісценції її автора, котрі, з огляду на їхній вплив на українське літописання XVII ст., становлять самостійний науковий інтерес.

Що ж до часів перебування Київщини у складі Литовської держави, то навіть у часи свого політичного занепаду Київ зберігав харизматичний статус «першого з-поміж усіх міст і країв» (так у середині XVI ст. характеризував його Михалон Литвин).

У поетичній формі думку про статус Києва литовської доби висловив Себастьян Кльонович у своєму творі «Роксоланія» (1584 р.):

*«Знайте всі люди, що Київ
На Русі значить стільки,
Скільки для всіх християн
Рим стародавній колись».*

Не дивно, що ці уявлення активно використовувались у політико-ідеологічній сфері. Зокрема, у XVI ст. твердження, що Київ є, як і раніше, столицею всієї Русі, стало одним з ключових компонентів так званої реституційної теорії, якою було обґрунтоване «возз'єднання» руських воєводств Литовської держави з Коронаю Польською на Люблінському сеймі 1569 р.

Упродовж 1470—1569 рр. Київ перебував під контролем воєвод. Вони резидували в замку на горі, відомій як Замкова, Флорівська (Фролівська) чи Киселівка (ця назва повстала у середині XVII ст., коли тут мешкав воєвода Адам Кисіль); замок поєднувався мостом із укріпленнями на Андріївській горі, чи Уздихальниці. Обидві названі гори й нині височі-

Останньою представницею роду Олельковичів була дочка князя Юрія Юрійовича Слуцького Софія (1585—1612 рр.). У 1600 р. її видали заміж за Януша Радзивілла. Померла зовсім молодою під час пологів.

Софія Слуцька уславилася своєю добродійною діяльністю на користь православної церкви й після смерті була канонізована. Усі її величезні маєтності перейшли у власність Радзивіллів.

Портрет Софії Слуцької

Останки Софії певний час зберігались у Києво-Печерському монастирі. У своїй «Гератургімі» (1638 р.) Афанасій Кальнофойський згадує про пам'ятник, який поставив Януш Радзивілл своїй померлій дружині («славній родом, красою, а, передовсім, своїми чеснотами») та дочці Катерини, котра пережила її лише на 16 годин. Нині моги Софії зберігаються в Мінську.

Менглі-Гірей «полону бесчисленно взяла»; потрапив до нього й київський воєвода з усією родиною. Сам він і його дочка так і померли в татарській неволі; дружину й сина Івана Ходкевича згодом було викуплено. Долю воєводи розділив і печерський ігумен; самий монастир було пограбовано; рятуючись від ворога, деякі із ченців «бежали в печеру и задохшася». «Учиниша пусту» Київську землю й «пленив русских порубежных городов 11», Менглі-Гірей повернувся до Криму.

Герби Київського воєводства

ють над Подолом, який у XIV—XVII ст., власне, й ототожнювався з Києвом: після Батієвої навали розташоване на Старокиївській горі верхнє місто цілком занепало.

У 1474 р. у замку побував венеціанський посол Амброджіо Контаріні, котрий, прямуючи до Персії, проїхав від Любліна до Кафи. У своєму щоденнику він зауважив, що київський замок — «суцільно дерев'яний». Від воєводи Мартина Гаштольда Контаріні отримав харч і помешкання — яке, щоправда, назвав у своїх нотатках «жалюгідним — як і всі інші тамтешні оселі»; розмірковуючи над цим прикрим для киян висновком, слід, безумовно, зважити на рівень довершеності архітектурних споруд, з якими посол звик стикатись у себе на батьківщині.

На італійця приємне враження справили гостинність і запопадливість Гаштольда, якому він віддячив, подарувавши при розставанні німецького інохідця. Але

Руїни невідомого храму XII ст. з краєвидом міста. Копія з малюнка А. ван Вестерфельда 1651 р.

сам Київ аж ніяк не вразив Контаріні — хіба що достаток у місті хліба та м'яса, а також звичка його мешканців гаяти час

Вид на Київ від Замкової гори, де проводяться археологічні дослідження

у шинках: «Жителі мають звичай працювати з ранку до третьої години дня, після чого йдуть до корчми, де залишаються аж до ночі й нерідко, повпивавшись, заводять між собою бійки». Відомий дослідник історії Київщини П. Клепатський силкувався виправдати це забороною палити світло в оселях городян, котрим «не залишалось іншої втіхи, як піти до шинка для дружньої бесіди».

У 1482 р. цей звичний плин нехитрого міського життя був обірваний спустошливим нападом кримського хана Менглі-Гірея. Він стався 1 вересня, на Семенів день, з якого в ті часи розпочинався відлік нового року. Один із літописців — найвірогідніше, очевидець — зазначив, що київський воєвода Іван Ходкевич отримав звістку про наближення ворога за чотири дні до появи татар на околицях міста. Цих кількох днів було, звісно, замало, аби як слід організувати його оборону. «Во град», під захист міських укріплень, «збегошася многие люди». У київському замку сховався печерський ігумен із усіма монастирськими старцями та скарбницею. «И прииде царь (Менглі-Гірей) под град на день Семена Летопроводца, в первый час дни, изряди полки и приступи ко граду, и обступи град вокруг. И Божиим гневом, нимало не побився, град зажже, и погореша люди все и казны. И мало [было] тех, кои из града выбегоша, [но] и тех поимаша; а посад пожгоша и ближние села».

Після цього життя у Києві на довгий час занепало. У 1517 р. про місто зга-

ЛАНДШАФТНО-ПРОСТОРОВИЙ ПЛАН ЛИТОВСЬКОГО ЗАМКУ НА ЗАМКОВІЙ ГОРИ (КИСЕЛІВЦІ) (за реконструкцією С. Климовського і В. Щербини)

Родовий герб Ходкевичів

Городні закритого (глухого) типу, які використовувались також як складські приміщення

Будинки, що належали київським монастирям і служили для зберігання архівів

Драбські ворота

Кривий міст, який з'єднував Замкову гору з горою Клинець

Вид Замкової гори у XVII ст.

Воєвода Адам Кисіль. Худ. С. Васильківський

Казимир IV Ягеллончик повідомляє київського воєводу Юрія Пацовича про надання у тимчасове володіння Києво-Пустинно-Микільському монастиреві селища Княжичі за Дніпром

дав у своєму «Трактаті про дві Сарматії» краківський канонік Матвій Меховський. Він знав, що у давні часи тут було понад триста церков — і «деякі з них ще й досі височіють, запустілі, серед терну й чагарника, як притулок для диких звірів». Лише на Михайлівському та Успенському соборах, за твердженням Меховського, уціліли рештки позолоти. Над Подолом, однак, знову постав «замок литовського воєводи, зроблений з дубових колод» — що було наслідком надзвичайної за своїм характером і масштабами акції по відбудові міських укріплень, здійсненої віленським урядом.

Після того, як «под паном Иваном Ходкевичем царь Менгли-Гирей Перекопский Киев сжег», Казимир відрядив на «работу киевскую» троцького воєводу Богдана Саковича «со всем Великим княжеством Литовским; тогда с паном Богданом в Киеве были князь Мстиславский и князь Одоевский, и князь Воротынский, и князь Вяземский, и князь Трубецкой, и князь Козельский, и князь Друцкий, и вся земля

Мартін Груневег - уродженець Гданська - був переїздом у Києві в 1584—1585 рр. По двадцяти роках він описав свою подорож у мемуарах, цінних не тільки своєю ґрунтовністю, а й замальовками на берегах рукопису, що дозволяють реконструювати загальний вигляд Києва й окремих його частин та будівель.

Київські гори -
Замкова й Старокієвська -
на малюнку М. Груневега

Закладення Пирогоці.
Мініатюра із Радзивілівського літопису XV ст.

Смоленская, и вся земля Витебская, и вся земля Полоцкая, и все новгородцы с Литвы (мешканці Новоградка), и все беляне (жителі м. Біла поблизу Вязьми), и все дорогобужане, и все брестяне, и князь Каширский, и вся земля Вольнская, и подоляне, князь Можайский, князь Шемячич тогда были со всей землей Северной в Киеве. Всего того войска конного тогда с паном Богданом в Киеве было больше сорока тысяч». Під цією надійною охороною й розгорнулося будівництво київського замку, яке здійснювалося силами 20 тисяч «топоров» — робітників із подніпровських, задвінських і торопецьких волостей, з Великих Лук і Ржеви. Та навіть цих сил не вистачило для того, щоб «оправить» Київ так, «яко бы мело быть». Вже «после пана Богдановой работы», за воєводства Юрія Пацевича (1486—1489 рр.), Казимир «теми ж волостями Киев выше поднес и добре заробил». Втім, дерев'яні укріплення міста були недовговічними й мали поновлюватися кожні десять років. Наприкінці XVI ст. замок бачив Мартін Груневег: він був «великий, але поганої будови, з дерева, обмазаного глиною». Замок проіснував до 1651 р., коли його спалили козаки.

За спогадами Груневега, забудова Києва в цей період була досить хаотичною. «Тут, у Києві, — писав він, — йдеш між дерев'яними будівлями і парканами, неначе у багатолюдному селі, покру-

Церква Богородиці Пирогоці на Подолі.
Сучасна реконструкція

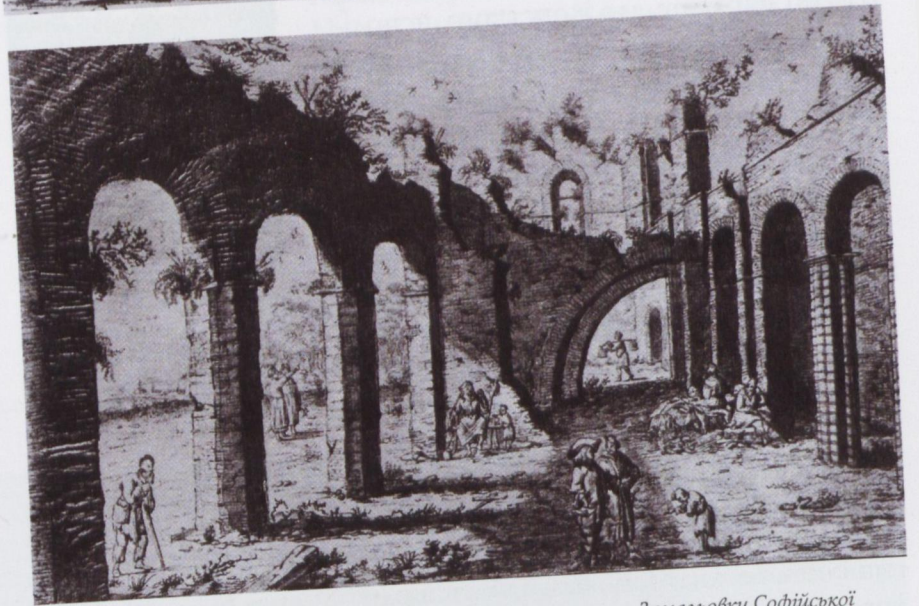

ченими, нерегулярними вулицями. Кожен двір має власний великий садок, город і багато будівель для худоби та людей. Все це розкидане тут і там, неначе гониться одно за другим. Кожен дім має свою лазню ... розміром як мала кімната. Вони палять у них майже щодня... Паркани при будинках гарно збиті зі стоячих дощок. І все місто, хоч і дерев'яне, добре забудоване. Лише зрідка трапляються приміщення з кахлевими грубками. Будинки криті гонтами, що удвічі більші, ніж гонти у Польщі, — слухніше було б називати їх дошками».

За Груневегом, нижнє місто, що «лежить у глибокій долині», має форму трикутника і не оточено муром — з двох боків воно захищене горами, а з третього, вздовж Дніпра, «має замість муру паркани городів». У нижньому місті розташовані ринок, крамниці, гостиний двір для купців. «На ринку стоїть Богородична церква (Богородиці Пирогощі), мурована, але мала й стара, до того ж у кількох місцях пошкоджена (мабуть, під час пожежі). Вона крита гонтами і має посередині баню з дощок, грецького зразка. Її дзвіниця також дерев'яна».

Груневег піднімався на Старокиївську гору. З розташованих тут будівель найбільше враження справив на нього Софійський собор — символ колишньої величі Києва. На його думку, цю «гарну велику церкву за прикладом і назвою Св. Софії константинопольської» спорудив князь Володимир. «За своєю формою київська подібна до константинопольської, хоч не за розмірами, красою чи коштовністю... Теперішнього часу церква стоїть на пустому місці, далеко від людей, і ми не знали, як туди увійти. На мій погляд, пощадили цю церкву під час воєн не лише християни, а й татари, бо вона стоїть ще ціла і там їхнє духовенство в певний час проводить богослужіння. Довкола протікає туди дощ. Там завалилося не що інше, а тільки змурована навколо церкви галерея, над якою йде ще одна галерея.

Двері не мають замків — тільки заби-

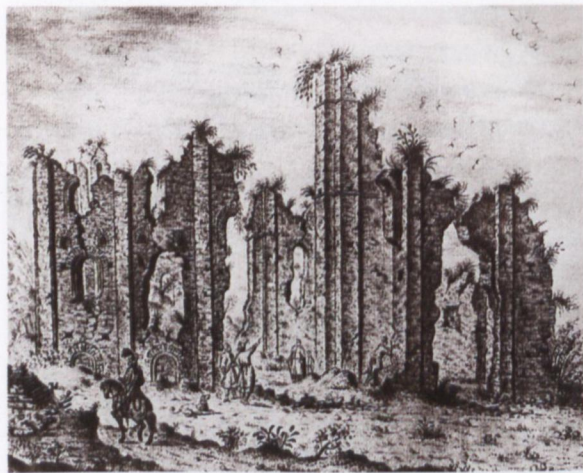
ті поганими дошками. На щастя, ми знайшли діру, де випала частина муру. Через неї ми вийшли на верхню галерею, з якої ще там і тут стоять цілі частини, і з них можна уявити, який був вигляд церкви, коли вона була цілою. Константинопольська церква не має такої зовнішньої галереї, можливо, що її зруйнували турки. З цієї галереї можна пройти до галереї у церкві, яка кінчається при вівтарі таким самим способом, як у Константинополі., за винятком того, що колони, у зв'язку з браком матеріалу, збудовано лише з цегли... З зовнішньої галереї до цієї внутрішньої ведуть троє дверей посередині, з однієї сторони. Вони в церкві з чотирьох боків викладені були мармуровим каменем. Поза

Замальовки Софійської церкви: південної частини західного фасаду і зовнішньої південної галереї. Копії з робіт А. ван Вестерфельда 1651 р.

Свята Софія,
сучасний вигляд

тим не видно в церкві більше мармуру. Тільки ще в усіх чотирьох кутках церкви є круглі вежі з гвинтовими сходами, вони викладені гарними плитками з червоного мармуру, але жорсткого, неполірованого (насправді — овруцького шиферу). Ці плитки, які досить великі, тягнуть люди на кладовища і прикрашають ними могили. Поза тим внутрішня галерея викладена цеглою, але дуже майстерно, гарними старофранкськими узорами. Зовнішня галерея в такому поганому стані, що рештки хідника прогинаються аж на вулиці. Але внизу церква майстерно викладена різнобарвним глазурованим камінням. Четверо згаданих гвинтових сходів, здається мені, вели на непокриту галерею, чи, як це по-іншому зветься, на плаский дах, який був над зовнішньою галереєю. На ньому, мабуть, люди ходили собі для забави.

Надгробок князя Костянтина Івановича Острозького з Успенського собору Києво-Печерського монастиря, 1579 р.

У порівнянні з докладним описом Софійського собору, дані Груневега про інші споруди верхнього міста досить скупі, а часом — і легендарні. Все ж із його записок ми дізнаємося про те, що наприкінці XVI ст. поруч із Св. Софією можна було побачити рештки п'яти церков; «Золоті Ворота ще стоять» і, попри руйнацію, над ними збереглась надбрамна церква. Віліла й позолота бані Михайлівського собору — хоча «край даху навколо свинцеві».

Руїни церкви Федора Вотча монастиря (XII ст.). Копія з малюнка А. ван Вестерфельда 1651 р.

Всередині церква ще стоїть непорушена, всюди коштовно розмальована і щедро позолочена. Там, де високий вівтар, на стіні є образ Марії, майже

такої висоти, як уся церква. Виглядає він таким новим, мовбито зроблений сьогодні. Під образом є вівтар з дерев'яним дашком на чотирьох стовпах, щоб із галереї не можна було вільно туди дивитися. З цього можна зробити висновок, що так само було і в константинопольській Софії. З-перед вівтаря вже забрали небесні врата до іншої церкви, але залишили там дві гарні великі ікони. На одній зображено Спаса, на другій Богородицю, за грецьким звичаєм. Їх, через великі розміри, нелегко було забрати до іншої церкви. Що дивно, то це те, що на всіх склепіннях цієї церкви є керамічні глечики (йдеться про так звані голосники, що поліпшували акустику храму). Спершу на склепінні є шар цегли..., відразу на ньому встановлено глечики горлом вниз, з'єднані вапном. Глечики білі й тверді, в усьому подібні до звичайних глечиків, що коли один глечик взяти зі склепіння, то можна на його місце встановити інший. Бانيا посередині церкви ще має хрест і вкрита свинцем, в інших місцях свинець забрано і замість нього зроблено покрівлю з дощок».

Наявність у соборі численних мозаїчних зображень із смальти Груневег пояснює тим, що «у цьому краю немає мармуру, порфіру й алебастру, і привезти їх неможливо без нечувано великих витрат, тому прикрасили цю церкву за допомогою майстерних грецьких гончарів гарними глазурованими камінчиками».

Побував Груневег і в Печерському монастирі. Як свідчать його нотатки, просторова організація монастиря майже не відрізнялася від сучасної: «Від брами, яка змурована під каплицею (тобто від Троїцької надбрамної церкви), ми зійшли з коней і повели їх за вуздечки. Відразу за брамою йде довга вулиця, при якій з обох боків ченці мають келії. І в кожного свій окремих будиночок та город. Всі будівлі гарно споруджені з дерева. Коли пройти цю вулицю, опиняєшся на великій площі, де ліворуч стоїть велика мурована церква Пречи-

У Дальніх печерах Києво-Печерської лаври. Копія з малюнка А. ван Вестерфельда 1651 р.

У Близьких печерах Києво-Печерської лаври. Копія з малюнка А. ван Вестерфельда 1651 р.

Сучасник Груневега, посланець імператора Рудольфа II до запорізьких козаків Еріх Ляста, який побував у Києві в 1594 р., також відвідав Києво-Печерський монастир. У своєму щоденнику він занотував чимало пов'язаних із ним легенд і забобонів. Наприклад, він бачив «дерев'яну колону, яка сягає від підлоги до стелі, завтовшки таку, що людина може обхопити її двома руками. Кажуть, що коли прив'язати до неї того, хто страждає на тяжку хворобу, й залишити так прив'язаного на ніч, то він видужає й позбудеться цієї хвороби».

Софія Київська зі сходу. Копія з малюнка А. ван Вестерфельда 1651 р.

стої (тут: Успенський собор) ...Дзвіниця дерев'яна, а на ній годинник, що в тому краю вже дивина. Близько при ній стоїть ще одна велика мурована церква, але дуже спустошена і знищена». Груневег із супутником відвідав Успенський собор, побачивши там мармуровий надгробок князя Костянтина Острозького, і підземні печери:

«Хранитель дав нам восковий світильник і повів до старця, у якого був ключ до печери. До неї ми йшли через великий, хоч і поганенький сад. У ньому недалеко від брами була хатина печерника.

Той повів нас зі своєї хати до дверей, якими входять до печери. Цей вхід під горою закритий загратованими дверима. Це все з дерева. Кожен із нас узяв світло в руку, і так ми спустилися. Від дверей веде у глиб гори прямий і крутий підземний хід такої висоти й ширини, що одна особа там може йти вільно. Звідтіля виходимо у велику церковну галерею, влаштовану прямо в горі. Там ховають померлих монахів та інших визначних людей і закривають їх глиною. Оскільки тіла лежать у холоді, вони не псуються, а зсихаються... Нам показали там багато

Вид на сучасну
реконструкцію
Золотих воріт

тіл тих, яких вважають святими, і інших, вартих пам'яті».

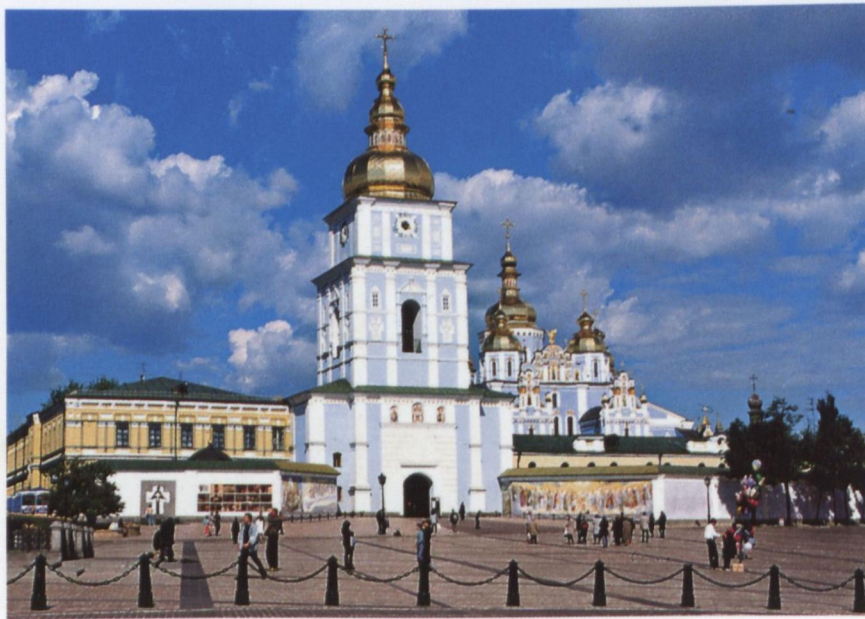
Опис нижнього (чи «нинішнього») міста у щоденнику Лясоти багато в чому подібний до опису Груневега. За Лясотою, воно «досить просторе, бо майже біля кожного будинку є сад. У ньому багато руських церков, майже всі дерев'яні, лише одна на площі мурована з каменю (їдеться про церкву Богородиці Пирогощі). Є тут також католицький кафедральний костел і вірменські церкви — усі дерев'яні, як і замок, що височіє над Подолом».

«Там, де видно руїни і де колись стояло старе місто, — занотовує Лясота, — будинків тепер або зовсім немає, або залишилося мало». Серед архітектурних споруд верхнього міста він відзначає Михайлівський Золотоверхий собор і Золоті Ворота, але найбільше враження на нього справили «гарний і пишний храм, зва-

Богоматір Оранта.
Мозаїка Софійського собору

Комплекс Михайлівського
Золотоверхого монастиря

ний Святою Софією, настільки великий і просторий, що рівного йому не може бути, збудований царем Володимиром за зразком храму Святої Софії у Константинополі. Нині він ще якось стоїть, але вже валиться. Верхнє склепіння, особливо посередині, прикрашене тонкою мозаїчною роботою, підлога внизу викладена гарними кольоровими камінцями».

Опис Лясоти доповнюється твором його сучасника та знайомця, київського біскупа Йосифа Верещинського — «Спис осадження Нового Києва» (1595 р.). Описуючи «розкішно збудований» і «безцінний» храм Святої Софії, він, зокрема, відзначає: «Вгорі він увінчаний дванадцятьма банями, а тринадцята баня, на зразок ліхтаря, височіє над серединою церкви. З середини ця остання баня прикрашена витонченими мозаїчними зображеннями чотирьох євангелістів та інших апостолів і чудово освітлює майже всю церкву». Верещинський із захопленням описує настінні мозаїки, «зроблені з такою тонкою майстерністю, що зображені на них святі можуть здатися живими людьми». Однак через недбалість київських митрополитів це «чудо світу», храм, якому немає рівних у Європі «за коштовністю і витонченістю оздоблення», занепадає і стає пристановищем звірів.

Цікаво, що Верещинський висунув план відродження життя в старому місті, яке він вважав замком Кия: «Повинно бути влаштоване поселення на місці колишнього князівського двору, на тому розкішному пагорбі, де київський князь, званий Кием, мав свої пишні хорони». Одночасно слід бути осадити місто на горі Щекавиця, де, як вважав Верещинський, раніше стояв замок Щека. Обидва нагірні міста мали користуватися тими ж привілеями, що й «Кієво-Поділ», і отримати власні герби — паралельно із зміною герба останнього, лука зі стрілою.

Щоправда, питання про київську міську символіку XVI—XVII ст. й досі доволі дискусійне; однак на користь гіпотези

Купча між київським міщанином Максимом Гаркавим і Ориною Андрійковою, завірена печаткою представника київської влади (1500 р.)

про «кушу» як київську муніципальну емблему свідчить ще одне джерело, котре порівняно недавно привернуло увагу киевознавців. Це медаль, викарбувана з нагоди здобуття міста польськими військами у 1651 р., на якій поразку киян символізують луки та сагайдаки, розкидані перед тріумфуючим переможцем – королем Яном-Казимиром (надпис пояснює, що «київські зламані луки та бунтівні сагайдаки» передав своєму монархові польний гетьман Януш Радзивілл); водночас на медалі фігурує гербовий щит із зображенням натягнутого лука, котрий, вочевидь, мав правити за «опізнавальний знак» Києва, як і викарбувані поряд Золоті Ворота. Отже, є вагомі підстави вважати, що в добу пізнього середньовіччя лук (самостріл) був міським символом Києва. Припускають, що цей знак указував на небезпечне «окраїнне» положення міста, символізуючи боротьбу городян із зовнішньою небезпекою.

У XVI ст. як стратегічне значення Києва, так і його харизматичний статус зробили його об'єктом політичних претензій з боку Польщі та Росії. Михалон Литвин занотував з приводу ставлення «московитів» до Києва: їхній князь «понад усе бажає заволодіти цим містом, яке йому до вподоби, твердячи, що він – нащадок Володимира, київського

князя. Немало ремствують і його люди, що не володіють такою давньою столицею царів та її святощами». Такі почуття відверто висловив один московський літописець часів Івана Грозного, в якого вихопилося: «Да видети бы нам государя на Киеве, православного царя, великого князя Ивана Васильевича всея Руси!»

На тому, що «московський цар наполегливо прагне оволодіти Києвом як колишньою столицею Русі», наголосували польські політики на Люблінському сеймі 1569 р. Відтак, амбіції московських політиків сприяли переходу Київщини під владу Польської Корони, у складі якої він залишався до середини XVII ст.

Герб, що постав на київських теренах із наданням місту магдебурзького права (кінець XV ст.), звався «кушею». Польською мовою «куша» означає самостріл – тобто різновид лука, вправленого у дерев'яну соху; з давньоруських часів самостріли використовувалися для метання стріл або каміння – причому не так воїнами-професіоналами, як, передусім, городянами при захисті від ворогів міст і фортець.

Паперова кустодія міського герба з «кушею»

ВІТОВТ ВЕЛИКИЙ І БИТВА НА ВОРСКЛІ: СПРОБА АНАЛІЗУ ПОРАЗКИ

Вітовт Великий, у хрещенні
Олександр

Вітовт Великий (1350–1430) — одна із найвидатніших політичних фігур Великого князівства Литовського. За часів свого князювання (з 1392 року) він зазнав і блискучих перемог, й нищівних поразок. Зумів повернути втрачений у міжусобицях батьківський спадок (батько Вітовта Кейстут був одним із синів Гедиміна, братом Ольгерда), збирав під своєю владою землі Південно-Західної Русі, зберіг фактичну незалежність Литовського князівства від Польської Корони до кінця

свого володарювання. З-поміж політичних та воєнних здобутків і невдач найважливіші наслідки, мабуть, мали переможна Грюнвальдська битва (1410) й нещаслива битва на Ворсклі.

На зламі 1396–1397 рр. Тохтамиш «сослався с Вітовтом и бежал из Орды в Киев с царицами да два сына с ним». Симптоматично, що Київ у цей час став об'єктом пильної уваги Вітовта, котрий подбав про ремонт його фортифікацій та посилення місцевого гарнізону. Цілком очевидно, що йому відводилося особливе місце у воєнно-стратегічних задумах володаря Литви.

Того ж 1397 р. Вітовт здійснив свій

перший похід у південні степи, котрий, як гадають, мав розвідувальний характер. Він був досить успішним: литовські війська погромили татар у пониззі Дону, а також у Криму, де знову запанував Тохтамиш. Додому литовці повернулися з величезним полоном. Половину бранців Вітовт подарував Ягайлові, а решту осадив на теренах свого князівства (відтоді в Литві постала караїмська громада).

Однак, наслідки цього походу були досить короткочасними. Тохтамиш невдовзі втратив контроль над Кримом і знову мусив звернутися до Вітовта по допомогу. Той скористався безвідністю його становища, аби позбавитися обтяжливої залежності від Орди. Він дістав від Тохтамиша ярлик, котрим той зрікся верховного права на ті руські землі, що входили до складу ВКЛ; відтак, ліквідувався режим литовсько-татарського кондомініуму й припинялася сплата данини в Орду.

У 1398 р. Вітовт знову вирушив у похід. Його війська досягли пониззя Дніпра й здобули низку кримських міст. Важливим результатом цієї виправи стало зведення в гирлі Дніпра фортеці св. Іоанна, побудованої всього за місяць з каміння та глини. Вона мала стати південним форпостом Литви й, одночасно, операційною базою Вітовта в подальших воєнних кампаніях.

Навесні 1399 р. до Вітовта з вимогою видачі Тохтамиша звернувся хан Тимур-Кутлук. За версією Никонівського літопису, він передав з послами: «Выдай мне царя беглого Тохтамышша, враг бо мне есть и не могу терпети, слышав его жива суца и у тебя живуща; пременя-

Портрет Тимур-Ленга

ет бо ся (тут: є мінливим) житие сие: анесь царь, а утре беглец; днесь богат, а утре нищ; днесь имеет други, а утре враги; я же боюся и своих, не токмо чужих; царь же Тохтамыш чуж мне есть и враг зол... Выдай мне его, а что около его ни есть, то тебе." У відповідь Вітовт заявив: «Я царя Тохтамыша не видам, а с царем Темир-Кутлуем хочу сам видетися». Після цього зіткнення стало невідворотним.

Збірним пунктом для литовської армії став Київ. Під знаменами Вітовта об'єдналися підвладні йому князі, кілька тисяч відданих Тохтамышу татар, загони поляків і волохів, а також хрестоносці під командуванням Маркварта фон Зальцбаха. Літописець занотував: «Князь великий Вітовт Кестутевич Литовский собрал воя многи, с ним же бе и царь Тохтамыш со своим двором, а с Витовтом литва, немцы, ляхи, жемоить, татарове, волохи, подоляне; единых князей с ним бе числом 50, и бысть сила ратных велика зело».

На початку серпня військо вирушило в похід. Дослідники відзначають, що то був час, найменш придатний для виправи у степ, — тож, певно, існували якісь особливі обставини, котрі змусили Вітовта розпочати її в найспекотнішу пору року. Переправившись поблизу Києва на лівий берег Дніпра, військо попрямувало на південний схід уздовж його течії. Зустріч із загонами Тимур-Кутлука відбулася «в поле чистом, на реке на Ворскле, в земле Татарской».

Тимур-Кутлук попросив три дні на роздуми. Доки минув цей термін, до нього приєднався Едігей. Він не бажав користися Вітовту й, зустрівшись із ним сам на сам, заявив: «Вправду еси взял вольного нашего царя Большие Орды в сыны себе, понеже ты еси стар, а вольный наш царь Великие Орды Темир-Кутлуй млад есть. Но подобает тебе разумети и се: ... аз есмь стар пред тобою, а ты млад предомною, и подобает мне над тобою отцом быти, а тебе у меня сыном быти; и дань и оброки на всяко лето мне имати со все-

Тимур-Кутлук розраховував на підкріплення — загони кримського еміра Едігея; тож, аби відтягти зіткнення з армією Вітовта, розпочав із ним переговори. За Никонівським літописом, Тимур-Кутлук звернувся до нього зі словами: «Почто еси пошел на меня? Я твоей земли не имал, ни градов твоих, ни сел твоих». Вітовт спогорда відповів: «Бог покорила мне все земли. Покорись и ты мне и буди мне сын, а я тебе отец, и давай мне на всякое лето (щороку) дани и оброки. Аще ли не хочеш тако, да будеш мне раб, а я Орду твою всю мечу предам». Татарин, настрашений силою Вітовта, погодився визнати його «батьківство» (тобто стати васалом литовського князя) і «посылаше к Витовту скота много, волы, овцы, чествуя его»; «но еще к тому восхотел Витовт, чтоб во всей Орде быть на деньгах ордынских знамению Витовтову» на знак його політичного верховенства. Ілюстрацією до цього літописного фрагмента подеколи вважають ординські монети з литовським надкарбуванням — гербом «Колюмни», хоча в цілому серед науковців немає єдиної думки щодо часу, місця й причини появи таких контрамаркованих монет.

Монета Вітовта з давнім литовським гербом «Колюмни»

го твоего княжния; и во всем твоём княжении на твоих деньгах литовских моему ордынскому знамению быти». Вітовт, почувши таке, «возьярися зело и воскричал, и повелел воинству своему всему на битву готовитися».

Ця літописна оповідь, попри її пізнє походження й очевидну літературність, користується довірою у фахівців. Її доповнює звістка пруських хроністів про те, що переговори між Вітовтом і Тимур-Кутлуком тривали п'ять днів. Без сумніву, цей час був використаний обома для рекогносцирування й вибору бойових позицій.

Битва розпочалася 12 серпня, за кілька годин до заходу сонця. Татари мали кількісну перевагу над силами Вітовта й на додачу вдалися до обманного маневру, імітувавши втечу, чим виманили супротивника з укріпленого табору над Ворсклою. У той час, як армія Вітовта билася з Едігеєм, Тимур-Кутлук обійшов її з тилу. Кільце оточення замкнулося, й литовські війська опинилися у пастці. «И одолел царь Темир-Кутлуй и победы Витовта и всю силу литовскую. А Тохтамыш царь, егда видел сие, прежде всех на бег устремился». Слідом за Тохтамишем, скориставшись настанням темряви, втекли з поля битви Вітовт, його молодший брат Сигізмунд і деякі інші воєначальники. Битва перетворилася на бійню, в якій наклали головами кращі сили Литви та Русі. Тут знайшли свою смерть Андрій Полоцький і його брат Дмитро Брянський, смоленський намісник Ямонт Толунтович і загадковий Іван Борисович Київський, Дмитро Коріатович, володар Поділля Спитко та «иных воевод и бояр великих, и христиан, и литвы, и руси, ляхов и немцев ... многое множество».

У складі літописів до нас дійшов список князів, загиблих на Ворсклі, який налічує понад 20 імен, хоч паралельно відзначається, що в битві «всех князей именитых 74 ... костью падоша». Це суперечить даним про участь у поході Вітовта 50 князів і, можливо, поясню-

Ординські лучники

Катастрофа спіткала Вітовта несподівано — у серпні 1399 р., коли на Ворсклі полягли кращі сили Литви та Русі. Ця трагедія за своїми масштабами нагадує битву на Калці (1223 р.), в якій загинули тисячі руських воїнів. Характерно, що в обох випадках татари

Середньовічна мініатюра до розповіді про битву на Ворсклі

ється пізнішим походженням списку: адже в ньому вбитим названо Спитка з Мельштина, котрий протягом кількох років офіційно вважався лише зниклим безвісти.

До речі, за версією Яна Длугоша, саме Спитко був справжнім героєм битви на Ворсклі: побувавши у таборі ворога, він оцінив його силу й усіяко відмовляв Вітовта від збройного зіткнення з татарами; коли ж, усупереч його доводам, той розпочав битву, Спитко виявив дивовижну мужність і не скористався шансом урятувати собі життя, вдягнувши шапку з особливими відзнаками, подаровану йому Едігеєм.

безпосередньо не загрожували Південній Русі. На Калці руські князі обстоювали інтереси половецького хана Котяня, на Ворсклі ж війська під проводом Вітовта стали на захист хана Тохтамиша, позбавленого влади внаслідок конфлікту з середньоазійським володарем Тимуром, знаним ще й як Тимур-Ленк («кульгавий Тимур»), або Тамерлан.

Уславився на полі бою й князь Глинський. Принаймні, у генеалогічному переказі цього тюркського за походженням роду (започаткував його нібито син хана Мамає Мансур-Кият, котрий, осівши на Задніпров'ї, заснував Глинськ, Полтаву та Глинницю) зафіксовано, що Іван Олександрович Глинський за участь у битві на Ворсклі отримав від Вітовта низку маєтностей.

Однак, на жаль, окремі герої не врятували литовського війська. Татари гнали його до самого Києва, «проливаючи кров, аки воду. Царь же Темир-Кутлуй, пришед сам, стал под градом под Киевом, а силу свою распустил воевати землю Литовскую; и ходиша рать татарская, воююще, даже и до Великого Луческа (тобто Луцька), и много городов поплениша». Облога Києва тривала недовго: Тимур-Кутлук задовольнився значним грошовим викупом («взял окупа 3 тысячи рублей, а с Печерского монастыря 30 рублей») і повернувся в Орду, залишивши за собою «скорбь и сетование, и плач мног, и людей оскудение велие».

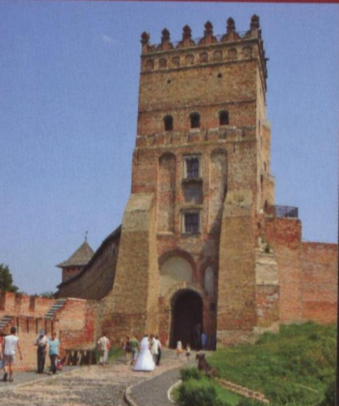
Грюнвальдська битва - військовий триумф Вітовта. На полотні Я. Матейки цифрами позначені фігури: 1. Вітовт 2. Конрад Ліхтенштейн 3. Завіша Чорний в обладунках польського лицаря, 4. чеський патріот Ян Жижка, 5. сцена загибелі великого магістра Ульріха фон Юнгінгена, 6. король Ягайло, що спостерігає за битвою

ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛЯ

ЛУЦЬК
ОСТРОГ
КНЯЗІ ОСТРОЗЬКІ – УКРАЇНСЬКІ МАГНАТИ
ОЛИКА
ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ
КРЕМЕНЕЦЬ
ІНШІ МІСТА ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ

ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛЯ

На картах середньовічної Європи Волинська земля окреслювалась окремими кордонами

«Бяхоу же имена Литовських князей: се старшии - Живинбоудъ, Довбят, Довбспрункъ, братъ его Мидогъ, братъ Довыаловъ Виликаилъ; а Жемотьскыи кня Ерьдивилъ, Выкынть; а Роушьковичевъ: Кинтибоутъ, Вонобоу, Боутовитъ, Ви-жяикъ и снъ его Вишлиш, Китениш, Пликосова; а се Боулевичи: Вишимоу, ео же оуби Миндого тъ, и жену его поял и братю его побилъ Едивила, Спруудяика; а се князи из Дяבותви [Делтуви -- А.В.]: Юдьки, Поукяик, Бикши, Ликишъ»¹. Ця перша волинсько-литовська угода, ініційована Анною Романовою, була спрямована проти краківського князя Лешка Білого, який захопив прикордонні волинські землі.

Тісні й різнобічні союзні стосунки Литви з Галицько-Волинською державою розпочалися у XIII ст. одразу, як тільки литовські князівства почали відігравати помітну роль у політичному житті Центрально-Східної Європи. У 1219 р. під час напруженої боротьби за повернення спадщини князя Романа Мстиславича, його вдова Анна із синами Данилом і Васильком уклала угоду з литовськими князями проти поляків.

З допомогою литовців волинські війська відібрали у поляків Берестя, Угровеск, Верещин, Стівп'є, Комов і все прикордоння. Весною 1220 р. польське військо виступило на Побужжя, але було розгромлене воєводами Гаврилом Души-

ловичем, Семеном Олуйовичем і Васильком Гавриловичем в битві на р. Суха Дорогва. Відступаючих поляків переслідували до р. Вепр. Одночасно союзне литовське військо вторглося у польські землі. Літописець з цього приводу занотував: «Ляхом же не prestaюцимъ пакостяцимъ и приведе [Даниил] на ня Литвоу. И воеваша Ляхы и много оубиства створиша в нихъ»².

В 1245 р. під час наступу Ростислава Михайловича - претендента на галицький престол, якого підтримали угорські та польські війська, литовці також виступили на допомогу Романовичам, але не встигли до вирішальної битви під Ярославом (17.08.1245)³.

Романовичі розраховували на допомогу литовців і 1229 р. під час невдалого походу в Польщу, щоб підтримати мазовецького князя Конрада. Але в литовські землі вторглися мечоносці під командою магістра фон Волквіна, який на р. Іммері завдав поразки війську литовських князів. В бою загинуло близько 2 тис. воїнів³.

До 1252 р. союз з Литвою було скріплено шлюбом галицько-волинського князя Данила Романовича з донькою старшого з литовських князів Довспрунка, племінницею Міндовга⁵. Навіть, коли Данило Романович підтримав синів Довспрунка Товтивіла та Едивіла, вигнаних з Литви Міндовгом, це не привело до розриву⁶. Союз було підтверджено знову в 1255 р. шлюбом Шварна Даниловича з донькою Міндовга⁷.

Після прийняття Данилом Романовичем титулу «короля Русі», який означав розрив васальної залежності від Золотої Орди і спробу відновлення суверенітету Галицько-Волинської Русі⁸, литовці залишалися найбільш надійним союзником держави Романовичів. Весною 1256 р. під час війни з ординцями, очоленими еміром Куремсою, король Міндовг готовий був підтримати похід короля Данила на Київ: «Пришлю к тобятю Романа и Новгородця а бы пошелъ ко Возвьяглю ятоуда и къ Киевоу и срече сродъ во Възвьяглю»⁹. Перед цим син правителя Галицько-Волинської держави Роман отримав від Міндовга Новоградок, Слонім і Волковиськ на васальному праві¹⁰.

Незалежності Галицько-Волинської держави від Орди поклав край прихід великого війська темника Бурундая, 1258 р.

З давніх українських земель ординці знали десятки тисяч полонених, що ілюструє середньовічна мініатюра

Пам'ятник королю Міндовгу перед Національним музеєм Литви

Войшелк, син Міндовга

посланого з цією метою ханом Берке «смножествомъ полковъ Татарскихъ в силахъ тяжьця»¹¹. Бурундай змусив Романовичів зруйнувати укріплення найбільших міст і виступити разом з ординським військом проти їх основного союзника¹². Розрахована в Сараї військово-політична акція змінила волинсько-литовський союз на волинсько-литовську конфронтацію, в ході якої загинув князь Роман Данилович.

Невдовзі холмський князь Шварно Данилович відновив волинсько-литовський союз, а після загибелі короля Міндовга і литовської усобиці він навіть став великим князем литовським (1264-1269) за наполяганням сина Міндовга — Войшелка, який, упорядкувавши Литву, повернувся до чернецтва. Проте, ця коротка литовсько-волинська унія раптово обірвалася через вбивство Левом Даниловичем Войшелка Міндовговича на дворі у володимирського патриція Маркольта.

По смерті Шварна Даниловича почалася тривала волинсько-литовська конфронтація, що особливо напруженою була за панування великого князя Тройдена (бл.1270 — 1282/1289), чотири брати

якого загинули у боях проти військ Лева Даниловича і Ногая¹³.

Після того як відпали сумніви в існуванні київського князя Станіслава¹⁴ (крім білорусько-литовських літописів сам князь під таким нехарактерним для Рюриковичів іменем записаний у переліку «ктиторів і опікунів монастиря Печерського» А. Кальнофойського, а його син Іван Станіславович – Любецькому пом'янику; подібні потрійні збіги просто виключені¹⁵), можна не сумніватися в участі луцького князя Лева Юрійовича в битві на р. Ірпені на стороні київського князя проти Гедиміна. Сам похід Гедиміна і битву можна датувати зимою 1323 р.¹⁶ Зимою 1323 р. під Берестям стояло литовське військо¹⁷. Це, очевидно, було наслідком союзу волинського князя з київським. Мир, укладений після цієї війни (а Гедимінові, який, посадивши свого васала в Києві, мав тепер могутнього ворога в особі золотоординського хана Узбека, вигідно було швидко помиритися з галицько-волинськими князями і навіть вступити з ними в союз), було скріплено шлюбом дочки Лева Юрійовича з Любартом-Дмитром Гедиміновичем.

Дочку Лева Юрійовича звали Агрипиною. Хресне ім'я княгині надійно засвідчене пом'яником князя Федора Любартовича¹⁸. Б. Зіморевич (1597-1680) назвав її Євфимією, що, мабуть, помилка (так звали дружину князя Болеслава-Юрія). Я. Яблонівський (а за ним

Т. Нарбут і М. Карамзін) –

Бушею, що не виключає, що княжим іменем її могло бути Богуслава, так як її мати вірогідно була сестрою глогівських князів Генріха II та Яна, претензії яких на спадщину Романовичів пізніше визнав папа¹⁹.

М. Андрусак пропонував вважати дружину Любарта внучкою степанського князя Володимира Івановича або дочкою острозько-

Загибель Андрія та Лева Юрійовичів (яка сталася до 21.05.1323 р., коли польський король Владислав Локеток сповістив про цю подію папу Іоанна XXI-П, одночасно прохаючи оголосити хрестовий похід проти ординців, щоб запобігти окупації земель Романовичів²³) була організована ординцями або князі загинули безпосередньо на війні з останніми²⁴. Причиною цього могло бути і волинсько-литовське зближення після довгої конфронтації, яке Орду не влаштувало.

Зображення Гедиміна на медалі на честь 600-річчя Вільнюса

Карта земель між Бугом і Борисфеном (Дніпром)

го князя Данила Васильковича²⁰. Останнє доводив також Г. Граля, вважаючи, що саме на честь тестя Любарт прийняв хресне ім'я²¹. З певними застереженнями цю версію прийняв Я. Тенговський, зазначивши, що Любарт не міг мати дружину з більшими правами на спадщину Романовичів ніж Болеслав Тройденевич²², що, звичайно, не може бути прийнятим.

Смерть галицько-волинських князів застала зненацька юного Любарта і його оточення. Про спробу Любарта успадкувати престол Романовичів свідчить грамота від 8.12.1322 р., де він титулується

як «луцький і володимирський князь» (навколо автентичності цього документу, підтвердженого у 1492 р., триває полеміка, однак навіть прихильники версії щодо фальсифікату, вважають, що його створення могло бути близьким в часі від вказаної дати і принаймні перша частина грамоти списана з автентичної²⁵; стосовно помилки датування документу, яка «тим більше можлива... у грамоті, яка дійшла до нас не в оригіналі, а з третіх рук»²⁶, то 8 грудня сьомого індікту припадало на 1324 р. і сплутати 6830 р. з 6832 р. могли легко при переписуванні у 1492 р.²⁷). Литва спізналася підтримати претензії Любарта, хоча восени 1323 р. її військо виступило на Волинь і зимувало біля Берестя²⁸. Складні переговори між угорською, польською і мазовецькою сторонами (які претендували на спадщину Романовичів) з одного боку та Литвою з другого боку, за участі хана Узбека²⁹ і згодою місцевого боярства³⁰ привели до влади внука короля Юрія — Болеслава-Юрія Тройденовича.

Остаточно польсько-литовське порозуміння було скріплено шлюбом дочки Гедиміна Альдони-Анни з сином і спадкоємцем Владислава Локєтка — Казимиром (16.10.1325).

Але хрестилася дочка Гедиміна ще 30.04.1325 р., отже домовленості досягли раніше³¹. Перша грамота Болеслава-Юрія, яка дійшла до нас, датована 1325 р., схоже восени³², текст грамоти вказує на початок правління³³. Появі Болеслава-Юрія передувала, очевидно, низка угод, в одній з яких було передано Любарту Гедиміновичу східну частину Волині з Болоховим, де він

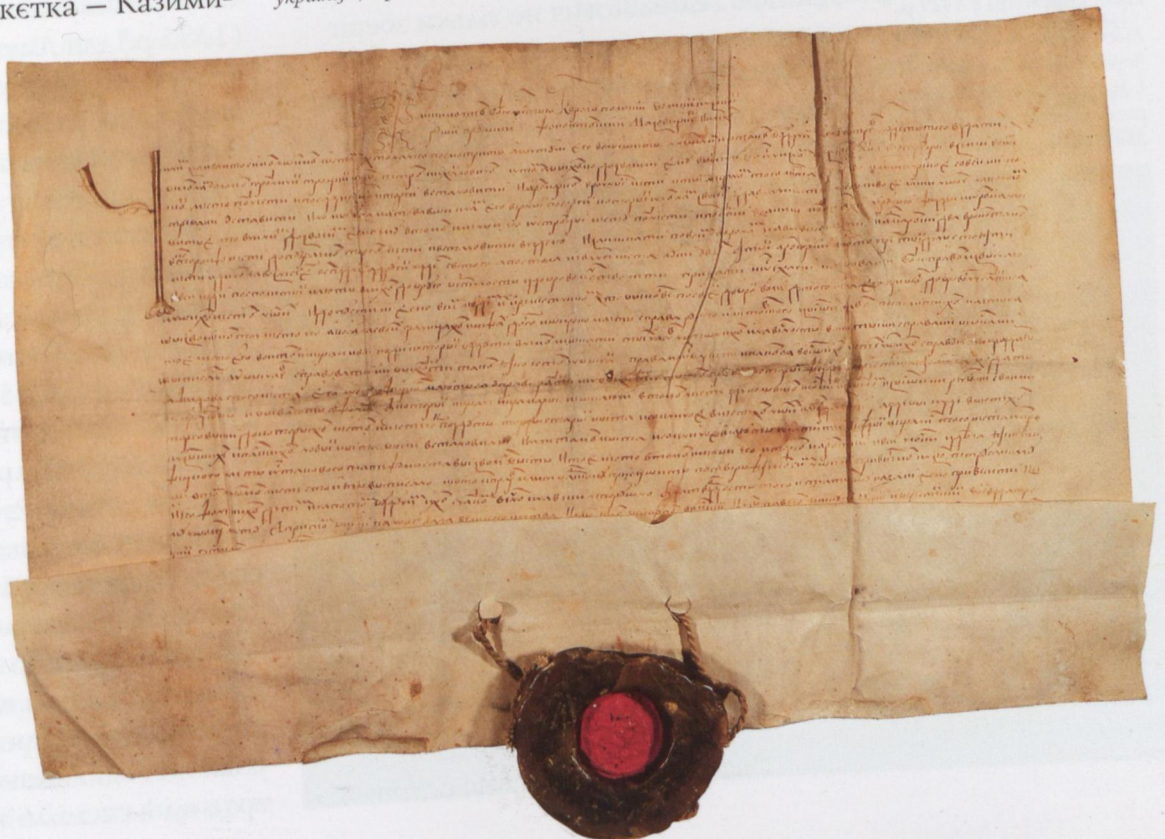
Старші брати Любарта — Кейстут та Євнут Гедиміновичі отримали від нього відповідно Берестейське та Дорогичинське князівства, що давало їм підстави для участі в цій війні. Також молодші Гедиміновичі отримали дрібні уділи на Волині, зокрема Юрій Наримунтович спочатку Крем'янець (бл.1350 — до 1352), а потім Белз (1352-1377, 1383-1387), його брат Семен — Белз (1350-1352), Олександр Коріатович — Теребовля (бл.1341 — бл.1380), його брат Дмитро — Бобрюк (після 1352 — 1366?)⁴³.

Вільно, 1528 р., червня 29. Сигізмунд I на прохання трійцького городничого кн. Петра Михайловича, дозволяє йому заснувати і маєтку Островець Волинського воєводства місто з магдебурзьким правом, де оселити поляків, українців, євреїв і вірменів.

тримав свою столицю, відновивши місто як Любартів (Любар)³⁴.

Існує версія, що результатом порозуміння Польщі та Литви у 1325 р. було приєднання до Литви Берестейської землі та Підляшшя. Така угода ніби викликала невдоволення Мазовії, що зблизило останню з Тевтонським Орденом і стало причиною військових дій у Куявії в 1326 р.³⁵. Але пізніші події дозволяють стверджувати, що до поділу волинських земель тоді ще не дійшло. З листа комтура Тевтонського Ордена від 14.10.1325 р. довідуємося, що замок Візна на далекому мазовецько-волинському кордоні продовжував утримуватися волинським гарнізоном, а його воїни перебували у складі союзного литовського війська під Гродном³⁶. Невдовзі у 1331 р. відновлення волинсько-литовського союзу було скріплено шлюбом Болеслава-Юрія з Офкою-Євфимією Гедимінівною, сестрою Любарта-Дмитра³⁷. За угодою 1352 р. Берестейська земля залишалася частиною Волині³⁸.

Після смерті Болеслава-Юрія Тройденовича у 1340 р. Дмитро-Любарт Гедимінович був визнаний спадкоємцем волинською елітою. Визнало його

Реконструкції печаток Тройдена і Земовіта

Діяльний та енергійний Вітовт Кейстутович користувався на Волині загальною підтримкою місцевої еліти. Ще з часів Любарта-Дмитра сюди почали емігрувати противники польсько-угорського панування з галицької частини королівства Русі. Спираючись на цю еліту, використовуючи багаті ресурси землі, Вітовт Кейстутович поступово домігся відновлення великого князівства і зайняв його престол. Розширення території Великого князівства Литовського до берегів Чорного моря і далеко на схід упродовж другої половини XIV ст., безперечно, також сприяли економічному піднесенню цих земель. Це поставило під литовський контроль важливі магістралі міжнародної торгівлі між Сходом та Заходом. Не випадково саме Луцьк обрав Вітовт Кейстутович для своєї коронації у 1429 р.⁴⁷

Князь Вітовт на березі Чорного моря. Картина І. Мацкявічуса підкреслює розміри велетенських володінь великого князя

і галицьке боярство, добившись при цьому певних умов: їх лідер Дмитро Детько в ранзі «старости руської землі» очолив правління галицької частини коро-

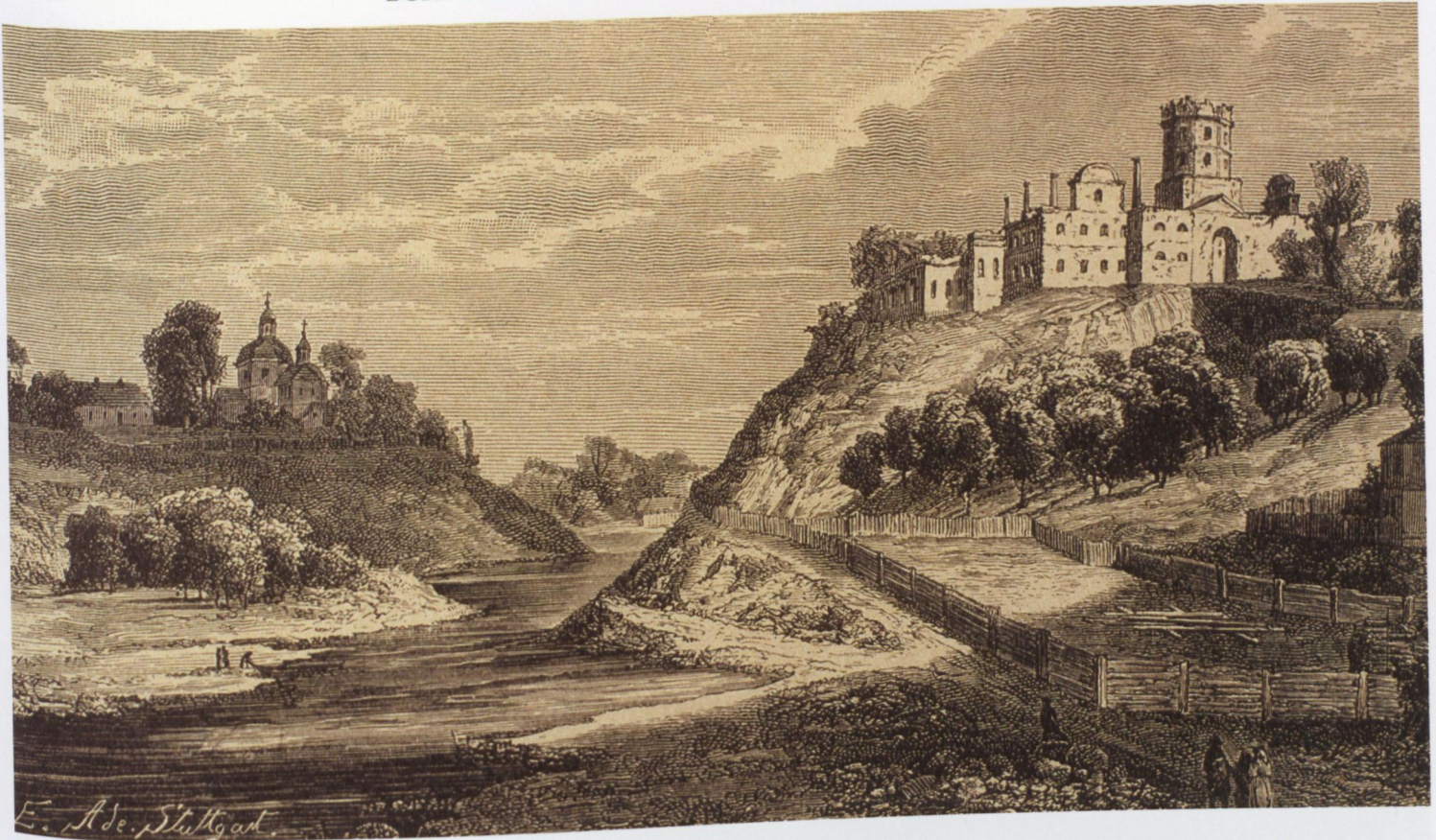
лівства Русі. Доказом підпорядкування королівства Любарту-Дмитру є, зокрема, напис на дзвоні з львівської церкви Юра про те, що він відлитий 1341 р. при князі Дмитрі³⁹. Дмитро Детько разом з князем Данилом Острозьким зустрічали у 1340 р. ординські війська, що допомогли відбити польську інтервенцію⁴⁰. Те, що Любарт Гедимінович так легко опанував Волинську та Галицьку землі у 1340 р. свідчить на користь версії, що він вважався спадкоємцем ще за життя Болеслава-Юрія⁴¹.

До самої смерті 4.08.1383 р. (дату смерті дозволяє уточнити запис Івана, священника церкви Св. Катерини, на переписаному ним Псалтирі в річницю смерті великого-князя Любарта-Дмитра Гедиміновича, яка зберігається у Флоренції в бібліотеці Лоренцо Медічі⁴²) Любарт-Дмитро Гедимінович не тільки зберіг під своїм правлінням Волинську землю (1340-1383), але і в умовах боротьби з потужним польсько-угорським союзом намагався відстояти і Галицьку землю

(1340-1349, 1353-1354, 1376-1377). Були періоди, коли польсько-угорські війська займали навіть Володимир та Луцьк. У цих умовах князь Любарт-Дмитро мусив звертатися по допомогу до Литви, яка була його єдиним природним союзником. Але, послідовно борючись за відновлення Галицько-Волинської держави, Любарт-Дмитро не міг просто стати литовським васалом. Через це і Литва офіційно не воювала з Польщею та Угорщиною.

До смерті Любарта-Дмитра, який титулувався великим князем, Волинь залишалася незалежною державою⁴⁴, хоча її тісне зближення з Литвою та поява ряду удільних князівств, престолу яких займали Гедиміновичі, вела до інкорпорації до складу великого князівства. Вже наступний великий князь волинський Федір Любартович (1384-1390) став литовським васалом. У серпні 1384 р. великий князь литовський Ягайло Ольгердович повернув Вітовтові Кейстутовичу волинські володіння його батька (Волковиськ, Мельник, Сурож, Берестя, Дорогичин і Кам'янець). Це означає, що Федір Любартович вже не розпоряджався цими землями. Після Кревської унії (1385 р.) для Литви відпала необхідність в існуванні навіть формально незалежної Волині. Галицька частина королівства Русі була включена до складу Польщі у 1387 р., ще зберігаючи автономний статус. Разом з нею туди ввійшло і Холмське князівство. Белзьке князівство отримав колишній суперник Ягайла Ольгердовича — мазовецький князь Земовит Земовитович (1388-1426). З цього часу Холмське і Белзьке князівства відпали від Волині. Перше у 1434 р. ввійшло до складу новоутвореного Руського воєводства, а другим мазовецька династія володіла до свого згаснення у 1462 р., після чого воно також було анексоване Польщею.

Для волинського боярства та міської верхівки інкорпорація до складу Великого князівства Литовського була природною: Гедиміновичі не чіпали релігії, традицій, системи управління, землево-

лодіння і мови, а прилучення до сформованого потужного ринку сприяло економічному розвитку. Тому, коли Ягайло Ольгердович у 1388 р. передав Вітовтові Луцьк⁴⁵, який з часів Любарта став столицею Волині, а у 1392 р. запропонував Федору Любартовичу поміняти Волинь на Сіверську землю, останній, позаяк розклад сил був не на користь волинського князя, вже не зміг організувати ніякого опору⁴⁶.

По смерті Свидригайла Ольгердовича, інкорпорована до складу Великого князівства Литовського Волинська земля отримала від Казимира Ягеллончика окремий привілей (1452 р.), підтвержений Олександром Казимировичем (1501 р.) та Сигізмундом Старим (1509 р.)⁵¹, який зберігав без змін існуючі стосунки. Управляли цими територіями поперемінно князі Острозькі та Сангушки у ранзі старост луцьких, маршалків Волинської землі та намісників брацлавських. Великокняжий уряд, практично не втручаючись у внутрішні справи, постійно намагався ліквідувати статус удільних князівств. Вже Віленським при-

Корець. З малюнка Н. Орди

Печатка великого князя литовського Олександра 1503 р.

вілеєм 1447 р. великий князь Казимир Ягеллончик намагався зрівняти «княжат» з рештою шляхти⁵². Але вдалося це значно пізніше. Віленським привілеєм 1492 р. великий князь Олександр Казимирович залишив за собою дипломатичні зносини з іноземними державами, надання і зміщення з урядів та земельні пожалування⁵³. Фактично це означало ліквідацію удільних князівств і зрівняння їх з приватними володіннями шляхти. І хоч найвпливовіші з князів (Острозькі, Сангушки, Корецькі, Чорторийські і Вишневецькі) зберегли окреме військо, васалів-клієнтелу і трималися й надалі як окремі володарі, а великокнязівський уряд, при якому вони займали значні посади (особливо Острозькі та Сангушки) не втручався у справи підлеглих їм територій, волинські землі стали відрізнятися від сусідніх литовських земель хіба що присутністю великої кількості князівських родин і наявності їхніх замків та дворів. Після Люблінської унії 1569 р. ніщо вже не заважало утворити на цих землях Волинське і Брацлавське воєводства.

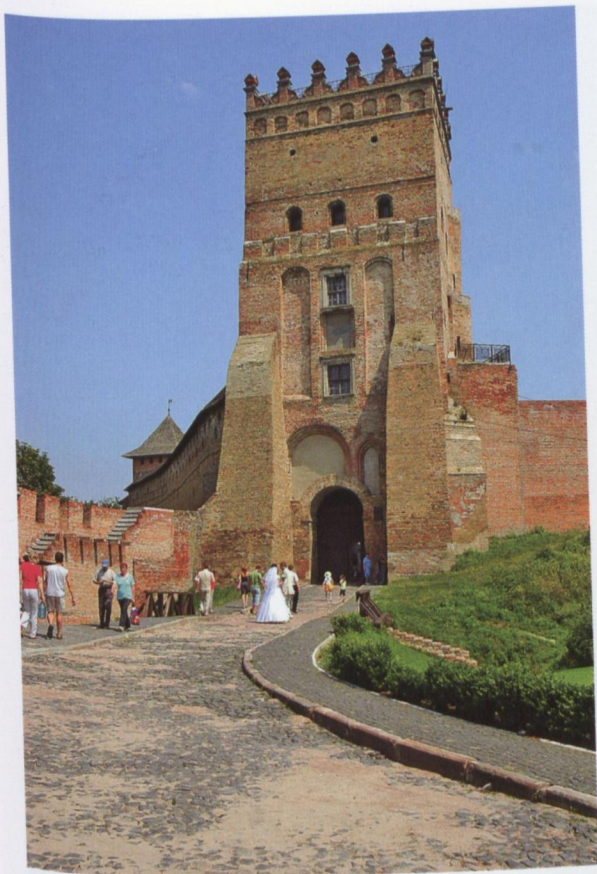
- *1. ПСРЛ. - Т.2. - Стб.735-736
 *2. ПСРЛ. - Т.2. - Стб.736
 *3. Herman Wartberge. Chronicon terri ar Prussiae // Scriptorum rerum Prussiae. - Т.2. - Leipzig, 1863. - P.32
 *4. ПСРЛ. - Т.2. - Стб.801-806
 *5. ПСРЛ. - Т.2. - Стб.862
 *6. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. - Львів, 2006. - С.595
 *7. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 830
 *8. Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. - Вип.7. - Дрогобич, 2003. - С.63-71
 *9. ПСРЛ. - Т.2. - Стб.838
 *10. ПСРЛ. - Т.2. - Стб. 831
 *11. ПСРЛ. - Т.2. - Стб.846
 *12. ПСРЛ. - Т.2. - Стб.847
 *13. ПСРЛ. - Т.2. - Стр.869, 871, 874
 *14. Русина О. Київська виправа Гедиміна (Текстологічний аспект проблеми) // Записки НТШ. - Т.231. - 1996. - С.182-188
 *15. Войтович Л. Княжа доба на Русі., - С.415
 *16. Войтович Л. Князь Лев Юрійович: спроба портрета // Дрогобицький краєзнавчий збірник. - Вип.10. - Дрогобич, 2006. - С.129
 *17. Шабульдо Ф.М. Землі Юго-Западної Русі в складі Великого князівства Литовського. - Київ, 1987. - С.26-27
 *18. Мицько І. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // Лавра. 1998. - № 2. - С.51-53
 *19. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. - Львів, 1996. - С.100
 *20. Андрусяк М. Останні Романовичі (нащадки Мстислава і Романа Даниловичів)

- // Науковий збірник Українського Вільного Університету. - Т.5. - Мюнхен, 1948. - С.4
 *21. Grala H. Chreene imię Szwarna Daniłowicza. Ze studiów dyplomatyki południowo-ruską XIII i XIV w. // Słowiańszczyzna i dzieje powszechnie. - Warszawa, 1985. - S.201, 204-208
 *22. Tęgowski J. Małżeństwo Lubarta Gedyminowicza, Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku // Genealogia. - Т.6. - 1995. - S.17-26
 *23. Monumenta Poloniae Vaticana. - Т.1. - Kraków, 1913. - S.83
 *24. Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. - Warszawa, 1925. - S.7-11; Długopolski E. Władysław Łokietek na tle swoich czasów. - Wrocław, 1951. - S.22; Шабульдо Ф.М. Землі Юго-Западної Русі., - С.22; Wyrozumski J. Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego // Ewropa środkowa i wschodnia w polityce Piastów. - Toruń, 1997. - S.113
 *25. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII - першої половини XIV століття. Дослідження. Тексти. - Львів, 2004. - С.384, 683-697
 *26. Щербаківський Д.М. Фундушевая записка кн. Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. // Чтения в Историческом об-ве Нестора-летописца. - Кн.18. - Киев, 1905. - Вып.3-4. - С.66-67
 *27. Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV - XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Вип.5. - Львів, 1998. - С.154
 *28. ПСРЛ. - Т.35. - С.95
 *29. Monumenta Poloniae Historica. - Т.2. - Lwów, 1872. - S.623
 *30. Monumenta Poloniae Historica. - Т.2.

- S.629
 *31. Шабульдо Ф.М. Землі Юго-Западної Русі., - С.33-34
 *32. Кунік А.А. Объяснительное введение к правилам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси XIV в., с приложением подлинных текстов // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. - Санкт-Петербург, 1907. - С.117
 *33. Купчинський О. Акти та документи., - С.189-190
 *34. Шабульдо Ф.М. Землі Юго-Западної Русі., - С.34, 159; Войтович Л. Етапи політичної історії Волині., - С.157
 *35. Zajęzkowski S. Przemyrze polskolitewskie 1325 r. // Kwartalnik Historyczny. - R.40. - Lwów, 1934. - Z.4. - S.604, 606
 *36. Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. - Warszawa, 1933. - S.272-273
 *37. Кордуба М. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар галицько-волинської держави: з нагоди 600-річчя його смерті // Минуле і сучасне. - Ч.7. - Краків, 1941. - С.23-30
 *38. Акты, относящиеся к истории Западной Руси, собранные и изданные Археологической комиссией. - Т.1. - Санкт-Петербург, 1846. - № 1. - С.1
 *39. Войтович Л. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта // Історія Львова. - Т.1. 1256-1772. - Львів, 2006. - С.60
 *40. Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. - Львів, 1863. - С.158-159. Про різночитання в джерелах «Danielę Ostrogiv» і «de Ostrov» див. Войтович Л. Удільні князівства., - С.126
 *41. Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.3. - Львів, 1905. - С.127
 *42. Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерус-

Луцьк. Замок Любарта.
 3 малюнка Н. Орди

- ских пергаменных кодексов XI-XIV веков. - Москва, 2000. - № 347. - С.349
 *43. Войтович Л. Удільні князівства., - С.107-110; Йоґо ж. Етапи політичної історії Волині., - С.158-161
 *44. Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.5. - Львів, 1905. - С.8-9
 *45. Шабульдо Ф.М. Землі Юго-Западної Русі., - С.99
 *46. Войтович Л. Етапи політичної історії Волині., - С.161-162
 *47. ПСРЛ. - Т.35. - С.58-59
 *48. ПСРЛ. - Т.35. - С.46, 73
 *49. Stadnicki K. Synowie Gedymina. - Lwów, 1881. - S.305-366; Коцебу А.Ф. Святиригайло, великий князь литовський. - Санкт-Петербург, 1835; Войтович Л. Удільні князівства., - С.141-152; Йоґо ж. Етапи політичної історії Волині., - С.162-168; Йоґо ж. Князівські династії., - С.7, 12, 24, 35, 38-40, 103, 139-142, 161, 188, 196-197, 202, 231, 280, 299-303, 311-312, 318, 322, 325, 328-340, 344, 348-349, 358-362, 425-426, 440-441, 447-451, 458, 464, 469, 471, 475-478, 486-497, 501, 504, 509-510, 515
 *50. Войтович Л. Удільні князівства., - С.122-132, 152-164; Йоґо ж. Етапи політичної історії Волині., - С.167-168
 *51. Акты, относящиеся к истории Западной Руси, - С.33-36, 64-66, 207-211
 *52. Акты, относящиеся к истории Западной Руси, - С.73-77
 *53. Zbiór praw Litewskich od r. 1389 do r. 1529 / Przez A.F.Działyńskiego. - Poznań, 1841. - S.58-66

В'їзна вежа Луцького замку

Литовську сторінку в історії давнього Луцька відкрив син князя Гедиміна Любарт, котрий у 1340 р. на підставі родинних зв'язків (на жаль, і досі не вповні з'ясованих) успадкував володіння останнього галицько-волинського князя Юрія-Болеслава. Як зауважив з цього приводу Михайло Грушевський, «це був великий здобуток, великий крок уперед по дорозі збирання українських земель, на яку вже перед тим ступили литовські князі».

Дізнавшись про смерть Юрія-Болеслава, польський король Казимир III, котрий був його швагром (обидва мали за дружин дочок Гедиміна), вирушив у похід на «схизматицький народ руський», який «отруїв князя руського Болеслава, сина католицьких батьків, і немилосердно позабивав інших католиків, прихильних до того князя за його життя». На початку травня король Казимир напав на Львів, пограбував княжий палац і вивіз звідти дорогоцінні реліквії — декілька золотих хрестів, дві княжі корони і трон, оздоблений коштовними матеріалами. За обставин, що склали-

Утім, якщо на Волині влада Любарта мала вповні реальний характер (певно, тому, що князь оселився у Луцьку ще за життя Юрія-Болеслава), то Галичина опинилася лише під його номінальною зверхністю. Там сформувався режим боярської олігархії на чолі з «управителем чи старостою Руської землі» Дмитром Дедьком. Цей режим проіснував недовго: претензії на галицько-волинську спадщину пред'явила Польща, об'єднана політичним союзом з Угорщиною.

ЛУЦЬК

ся, Дмитро Дедько вдався до допомоги хана Узбека (1312–1341 рр.), під чияю фактичною зверхністю перебували всі землі Південно-Західної Русі. Це змусило польського короля піти на компроміс і на деякий час відмовитися від своїх далекосяжних планів.

Та незабаром Дедько зник з політичної арени — а Казимир, вирядившись походом на схід у 1349 р., захопив Львів, Галич, Холм, Белз, Володимир, Берестя. Любарт спромігся відвоювати частину волинських земель вже у 1350 р. Казимир того-таки року уклав новий союз із угорським королем Людовиком I, заручившись його підтримкою, двічі, у 1351 і 1352 рр., виступав походом на Волинь. Обидві кампанії (особливо облога Белза у 1352 р.) показали слабкість угорського короля як союзника; натомість литовські князі вдалися до допомоги татар, які погромили польські землі. Статус-кво у польсько-литовських взаєминах був зафіксований дворічним перемир'ям, укладеним Казимиром із князями Явнугтом, Кейстутом, Любартом, Юрієм Наримунтовичем та Юрієм Коріатовичем. Згідно з умовами перемир'я, Галичина залишалась у посіданні Казимира, а Волинь — за Великим князівством Литовським. Виняток становила Кременецька волость, яку литовський князь Юрій Наримунтович мусив тримати «от князей литовских и от короля».

Угода 1352 р. не поклала, однак, край польсько-литовському протистоянню. Найвизначнішою кампанією наступного десятиріччя став волинський похід Казимира у серпні 1366 р. Спираючись на підтримку хрестоносців, король захопив Володимир-Волинський; по тому було укладено угоди з литовськими кня-

зями, за якими Любарт і Кейстут утримали за собою тільки Луцьк та Берестя.

Лише у 1370 р., скориставшись зі смерті Казимира, литовці повернули собі всю Волинь. І хоч поляки не полишали спроб захопити цю землю, вона залишалась у складі Литви до 1569 р. Центральну роль у житті регіону відігравав Луцьк, який був значно укріплений вже за часів Любарта.

Він, як гадають, відновив тут єпископську кафедру та надав їй земельні маєтності, зафіксовані привілеєм 1321 р.; за часів Любартового правління позиції луцької кафедри зміцнилися настільки, що наприкінці 1390-х рр. луцький єпископ Іван був основним претендентом на сан галицького митрополита. Утім, навіть якщо Любартів привілей церкви Іоанна Богослова від 8 грудня 1321 р. повністю сфальсифікований, фактом залишається те, що саме в цій церкві було поховано князя. У джерелах XVI ст. знаходимо згадку про те, що Любарт «тую церковь соборную фундовал, где ж и гроб его в той церкви и теперь есть». На жаль, храм був розібраний у XVIII ст., і лише археологічні розкопки дозволяють скласти уявлення про те, що являла собою

Князь Любарт Гедимінович

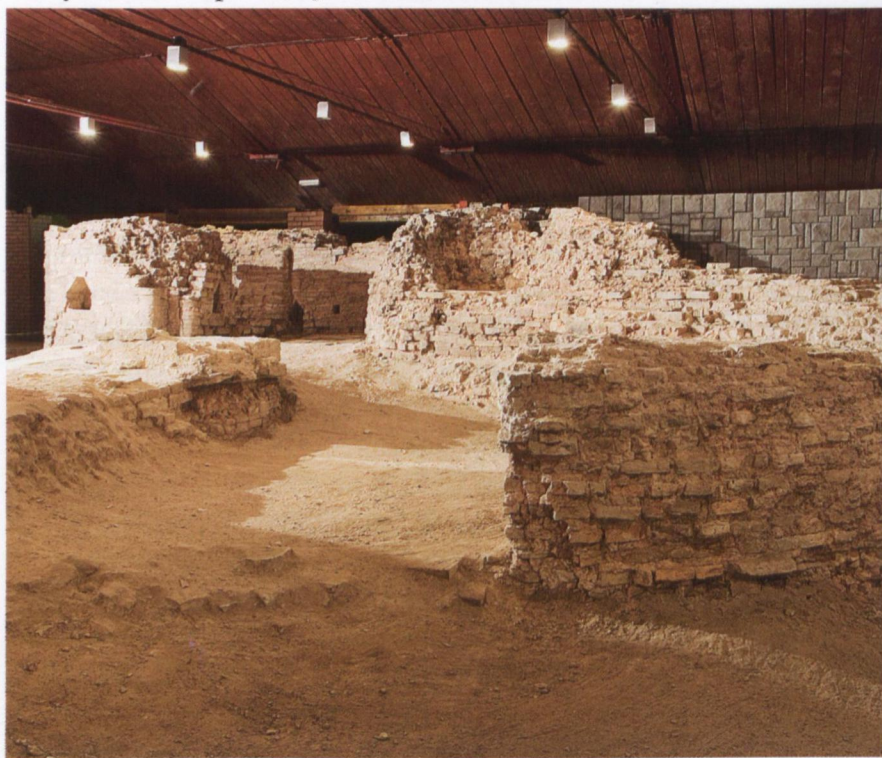
Безумовно, сучасники відавали належне честотам волинського князя. Цікаво, що, побувавши у Луцьку невдовзі після його смерті, митрополит Кипріян склав молитву «над гробом княжим Димитриевым». А те, що пам'ять про нього з бігом часу поблякла, до певної міри можна пояснити якимись негараздами, що спіткали Волинь у середині 1380-х років. Натяк на них міститься у тій-таки Луцькій Псалтирі з колекції Медичі: у запису попа Івана йдеться про якісь біди й «напрасные смерти», свідком яких він став. Можливо, йшлося про епідемію, що спричинила масову загибель волинян.

Залишки фундаментів та елементів оздоблення церкви Іоанна Богослова

у XIV ст. його будівля.

Попри величезну роль, яку відіграв князь Любарт у політичних подіях другої половини XIV ст., його смерть пройшла непоміченою тогочасними хроністами. На щастя істориків, декілька десятиліть тому у Флоренції, в колекції рукописів Лоренцо Медичі, віднайшовся написаний в Луцьку Псалтир, що доніс до нас фрагментарні відомості про цю подію. Переписувач книги, під церкви Св. Катерини Іван, завершуючи свій труд 4 серпня 1384 р., занотував, що зробив це «первого лета» (у перший рік) після смерті Любарта Гедиміновича, якого він згадує під його хресним іменем — Дмитро. Із запису випливає також, що у цей час на Волині князували сини Любарта — Федот (знаний також як Федір), Лазар та Семен. Із інших джерел відомо й те, що Любарта пережила його друга дружина — племінниця московського князя Симеона Гордого Ольга.

Час, однак, не знищив Луцький замок, що був резиденцією Любарта. Його розташовано у місці, де зливаються річки Стир та Малий Глушець. Як нотує у своїй книзі «Замки та монастирі України» О. Лесик, «спочатку його оборонні стіни й вежі були

Вітовт Великий на з'їзді в Луцьку. Худ. І. Мацькявічус

триярусними і закінчувалися зубцями (мерлонами). Сліди закладених зубців і досі добре збереглися. Пізніше, з розвитком вогнепальної зброї, старі укріплення потребували реконструкції. Орієнтовно в XIV ст. замкові вежі були надбудовані на поверх, оборонні стіни піднялися на три-чотири метри з новими стрільницями в два-три ряди для вогнепальної зброї і досягли висоти 12 м. Напевне, саме в цей час розпочалися роботи зі спорудження нижнього замку, які продовжувалися до XVI ст. і залишилися незакінченими. Замок у плані вирішений як неправильний трикутник. Три замкові вежі є квадратними в плані і вражають величними розмірами і простою формою. В середині замку були розміщені княжий палац, палац єпископа та кафедральний собор Іоанна Богослова».

Композиційним центром замкового комплексу є 30-метрова В'їзна, чи Воротна, вежа. В її декорі можна побачити чимало цікавих ренесансних деталей, які замінили первинні готичні. У поза-

мінулому столітті вежу укріпили двома потужними контрфорсами, які посилювали її зовнішню неприступність і міць. Стирова, чи Свидригайлова, вежа має ту ж висоту, що й В'їзна, але дещо інші пропорції. Владича вежа, що будувалася на кошти єпископа, є найменшою з-поміж усіх і не має зовнішнього декору. Під час реставраційних робіт у минулому столітті її було покрито дахом. Нині ми бачимо замок таким, яким він був у XV ст.

Це був бурхливий час в історії Волині. Щоправда, аж до смерті великого князя литовського Вітовта (1430 р.) поляки не піднімали питання про її приналежність. У січні 1429 р. Вітовт зустрівся у Луцьку з польським королем Ягайлом та імператором Сигізмундом Люксембурзьким. У зустрічі брали участь також мазовецькі князі й представники Тевтонського Ордену. На з'їзді розглядалися проблеми тогочасного міжнародного життя: участь Польщі в антитурецькій кампанії, позиція, зайнята в цьому питанні Молдавією,

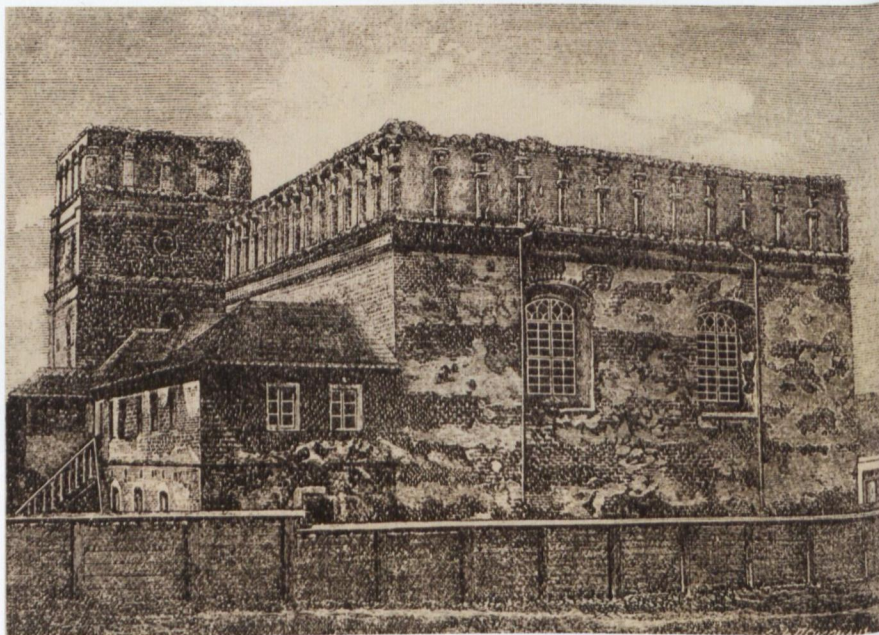
З'їзд не був скільки-небудь помітною політичною подією, однак у сучасній нефаховій літературі, публіцистиці та популярних виданнях він подеколи міфологізується як перша в історії міжнародної політики багатостороння зустріч на найвищому рівні й ледь не як прообраз Європарламенту. Подібні уявлення ґрунтуються на хибних джерельних засадах (літописній контамінації — об'єднанні у білорусько-литовських літописах другої редакції «Похвали Вітовту» з оповіданням про коронаційний з'їзд, що відбувся у Вільно у 1430 р.) і не відповідають історичній дійсності.

Печатки Ягайла і Вітовта

гуситський рух у Чехії, територіальні суперечки тощо. Уперше було офіційно підняте питання про коронацію володаря Литви, з проектом якої Сигізмунд Люксембурзький звернувся до Вітовта ще у 1428 р.

Після того, як у Литві Вітовта заступив Свидригайло, тут, як і на Поділлі, спалахнула справжня війна. Поштовхом до відкриття воєнних дій між королем і великим князем литовським стала образа, завдана Свидригайлом Ягайло-

"Малий замок" - луцька синагога XIV - XV ст.

Зразок офіційного документа 1536 р.

вому послу; роздратований поведінкою брата, король у червні 1431 р. вирушив на Волинь, де 31 липня зіткнувся зі Свидригайловим військом. По битві, яка відбулася під Луцьком, литовський володар був змушений відступити; місто ж опинилося в облозі, що затяглося на декілька тижнів. Пасивність, яку виявив Свидригайло у перебігу цієї кампанії, певною мірою компенсувалася його зусиллями у справі

мобілізації своїх союзників — німців, волохів і татар; їхні напади й змусили польського короля у серпні 1431 р. піти на дворічне перемир'я зі Свидригайлом на умовах збереження статус-кво. Та справу так і не було доведено до кінця: через рік, у серпні 1432 р., Свидригайло втратив великокняжий стіл, який узурпував молодший брат Вітовта — Сигізмунд Кейстутович.

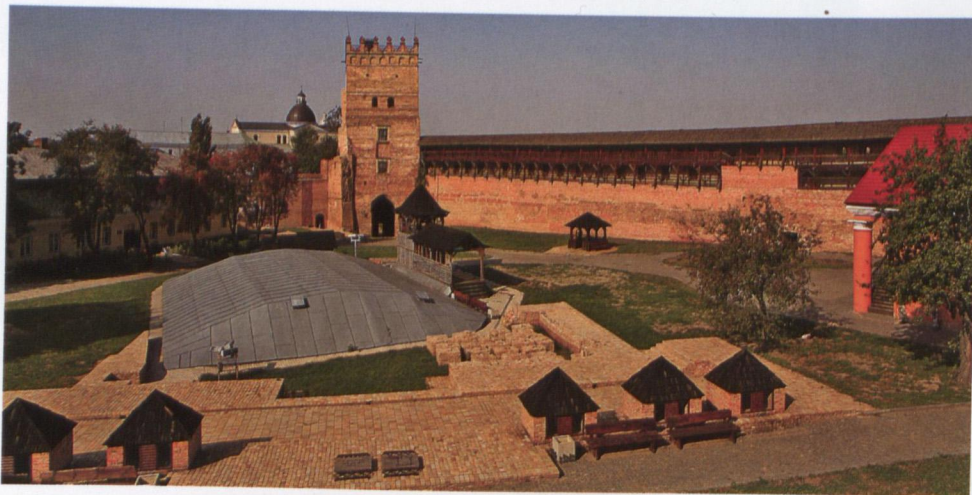
Протистояння цих двох князів стала стрижнем, довкола якого оберталися всі головні історичні події в Литовській державі до початку 40-х років XV ст. Свидригайло був харизматичним лідером литовсько-руської аристократії на противагу Сигізмунду, котрий, як гадають, намагався заручитися підтримкою дрібної шляхти.

Владича вежа і єпископський будиночок

Шахматні фігурки і фрагменти керамічного декору - експонати краєзнавчого музею

Вид на внутрішній замковий двір

Владича вежа

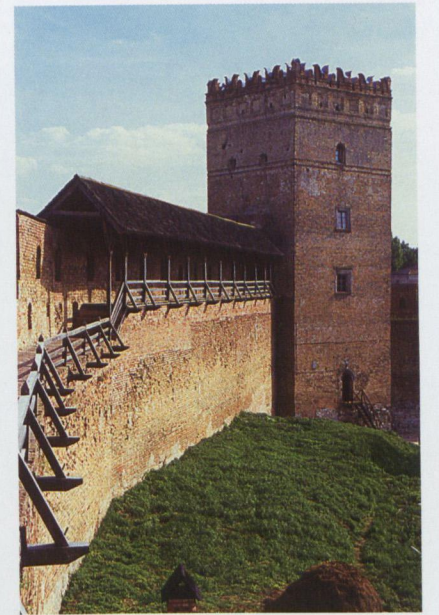
Будинок єпископа (зараз краєзнавчий музей)

Художній музей

Вежа Лобарта, або В'їзна

ЛАНДШАФТНО-ПРОСТОРОВИЙ ПЛАН ЛУЦЬКОГО ЗАМКУ

Стирова (Свидригайлова) вежа

Стирова вежа і фрагмент критої галереї

Кахля із зображенням кликуна (глашатая)

Гармата на подвір'ї замку

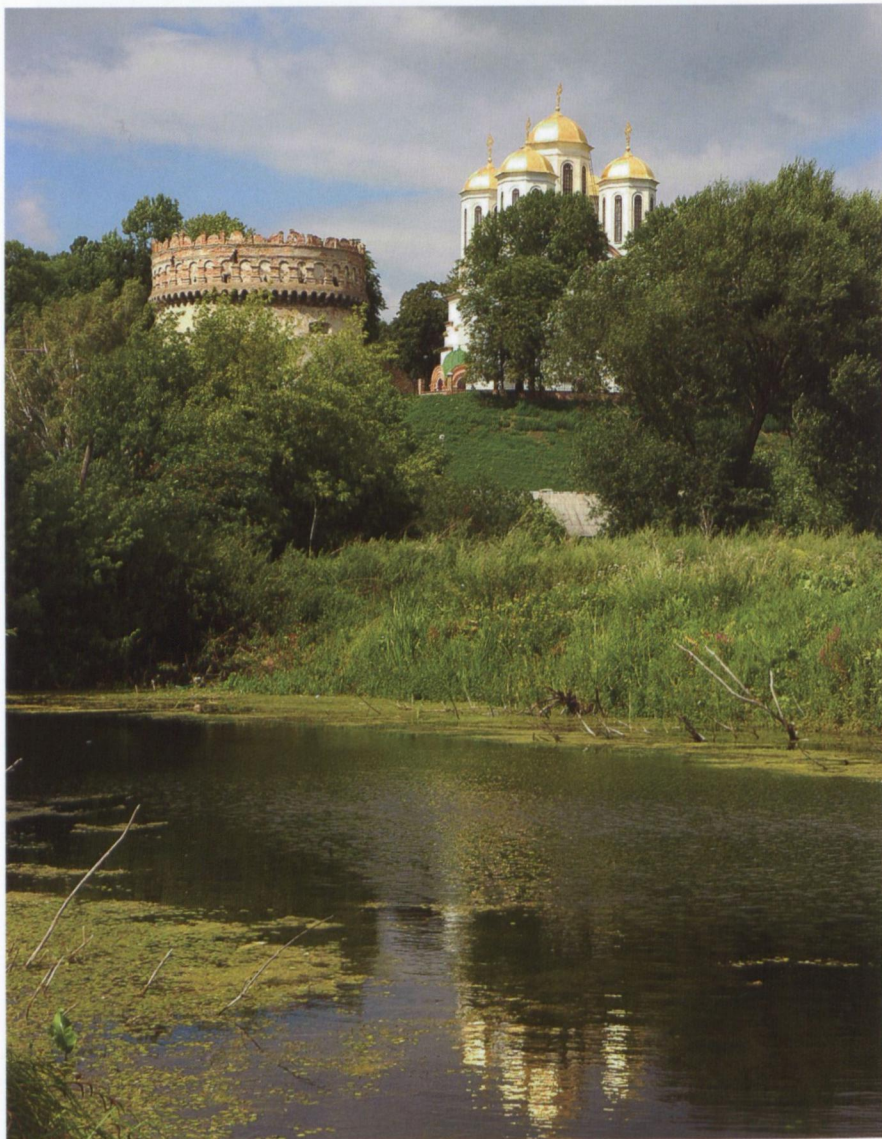

Битва під Хотиним. Ю. Брандт.

ОСТРОГ

Невеличкий Острог здобув славу як родинне гніздо князів Острозьких, котрим він належав упродовж кількох століть. Піднесення цього роду відбувалося паралельно із занепадом нащадків волинського князя Любарта Гедиміновича, який залишив по собі трьох синів — Федора (зnanого також як Федот), Лазаря й Семена. Невдовзі згадки про двох останніх зникають із джерел, і Федір Любартович виступає як одноосібний спадкоємець батька. Ймовірно, його становище було послаблене якоюсь кризою, що запанувала на Волині. Причиною мог-

Вид на залишки острозьких укріплень

ла стати пошесть, котра, заразом, спричинила загибель його братів. Як би там не було, невдовзі король Владислав-Ягайло починає систематично обмежувати права Любартового нащадка. Передовсім, у 1386 р. він виводить з-під його влади найвизначнішого з-поміж васалів — князя Федора Острозького. Потім він відбирає у Федора Любартовича осереддя його володінь — Луцьк, передаючи його в управу тому-таки Федору Острозькому. Згодом син Любарта втрачає й решту батьківських земель — натомість Острозькі швидко ідуть угору.

В останній третині XIV ст. Федір Острозький докладає чимало зусиль для укріплення свого родинного гнізда. Будується Острозький замок, уперше згадуваний у документах у 1386 р. У цей час постає так звана Вежа Мурована — циклопічна споруда із могутніми контрфорсами, товстезни-ми стінами і невеличкими бійницями, яка могла витримати тривалу облогу. Тут зберігалися зброя та запаси харчів — і тут-таки містилася княжа скарбниця.

Наприкінці XV ст. будується Богоявленська церква, яка стає естетичною домікантою Острозького замкового комплексу. Її абрис упродовж декількох століть був навіть гербом Острога. Церква являє собою хрестовокупольну споруду із п'ятьма банями. Фахівці вбачають у ній як продовження традицій давньоруського зодчества, порівнюючи із П'ятницькою церквою у Чернігові, так і елементи готичної архітектури (потужні контрфорси, різьблення обрамлень вікон та порталу). Слід також зауважити, що, як і багато інших культових споруд, котрі постали на українських теренах у XV ст., церква мала виразний оборонний характер.

Утім, уся ця потуга виявилася безсилою перед неблаганним плином часу. За свідченнями очевидців, у другій половині XIX ст. Богоявленська церква являла собою суцільну руїну. Тож у 1880-х рр. виник задум щодо її відновлення. У процесі його реалізації будівлю, за винятком північної стіни, було розібрано та зведено нову на давньому фундаменті. Під час реставрації були назавжди втрачені доволі цінні елементи первинного інтер'єру; втім, лише завдяки ентузіазмові громадськості кінця позаминулого століття ми нині маємо можливість милуватися цією чудовою архітектурною пам'яткою.

У XV ст. у володіннях Острозьких постають кілька монастирських комплексів. Серед них особливої уваги заслуговує Троїцький монастир-

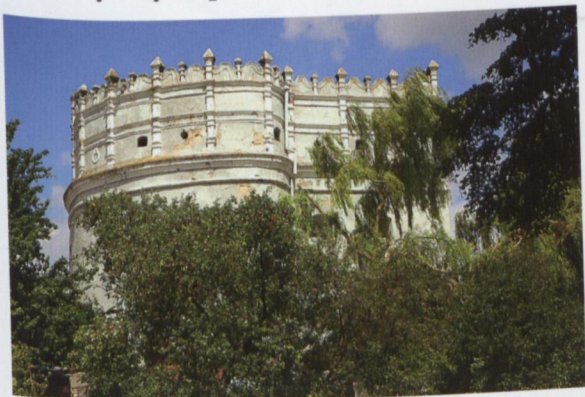

Острог. З малюнка Н. Орди

та білокам'яними різьбленими склепіннями в апсидах».

Серед інших споруд, які постали в околицях Острога за часів князювання Острозьких, слід відзначити замок у с. Новомалин (XV ст.) відомий, передусім, колекцією творів мистецтва, накопичених його власниками упродовж століть (частина їх опинилася згодом у фондах історичного музею в Острозі). Замковий комплекс не раз зазнавав перебудов, що з них наймасштабнішу було здійснено у XIX ст.

До наших днів від нього збереглося небагато: дві вежі, каплиця, руїни палацу. Особливо вражають рештки неоготичної каплиці, переробленої у XVIII ст. з північної вежі замку; вони лише незначною мірою дають уявлення про колишню красу цієї споруди, яку в XIX ст. прикрашало чудове різьблення по мармуру.

Кругла вежа

Від XVI ст. до нас дійшли три вежі Острозького замку — Кругла (Нова), Луцька й Татарська. Їхній декор уявляє нові тенденції в українському зодчестві — перехід від замків-фортець до замків-палаців. Це, однак, аж ніяк не применшує оборонного потенціалу Острозького замку, котрий залишався однією із найсолідніших волинських твердинь. Під захистом його укріплень спокійно почувалося міське населення — тож не дивно, що у XVI ст. Острог перетворився на потужний економічний осередок і п'яте за розмірами місто на українських теренах.

фортеця у Межирічі, який слушно вважається однією з архітектурних перлин Волинської землі. Він сформувався упродовж кількох віків. У XV ст. тут, на місці спаленого татарами давнього монастиря, постала мурована Троїцька церква, поруч з якою був зведений замок Острозьких. У XVI ст. їх оточили рови й потужні мури із чотирма кутовими баштами, а на початку XVII ст. до церкви були прибудовані корпуси келій із чотирма круглими оборонними вежами.

Церква була зведена практично одночасно із Богоявленською церквою в Острозі й відрізняється від неї хіба що важчими пропорціями. Інтер'єр храму, за виразом Г. Логвина, «полонить просторістю, світлістю і щедрою різьбою іконостаса, численних кіотів

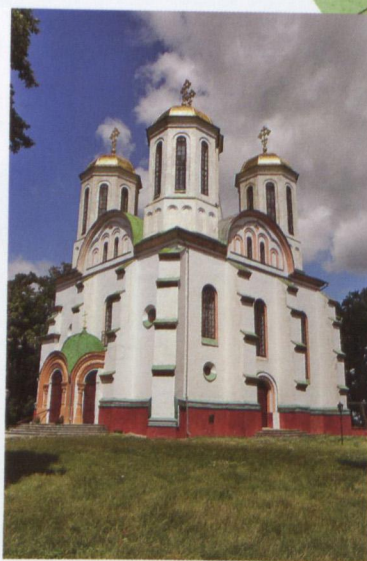
Луцька вежа

Мурована вежа

Підсвічник Острозьких із музейної колекції

Бані Богоявленської церкви

Мурована вежа

Герб князів Острозьких

Богоявленський собор

Надбрамна дзвіниця

Нова, або Кругла вежа

ЛАНДШАФТНО-ПРОСТОРОВИЙ ПЛАН ОСТРОЗЬКОГО ЗАМКУ

Вхід до Мурованої вежі

Декоративні елементи на сходах Мурованої вежі

Ренесансне оздоблення замку (серед інших і на Круглій вежі) було виконано за часів Василя-Костянтина Острозького

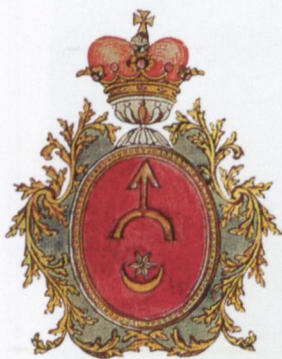
КНЯЗІ ОСТРОЗЬКІ – УКРАЇНСЬКІ МАГНАТИ

Герб князівського роду

Костянтин Іванович
Острозький. Портрет.

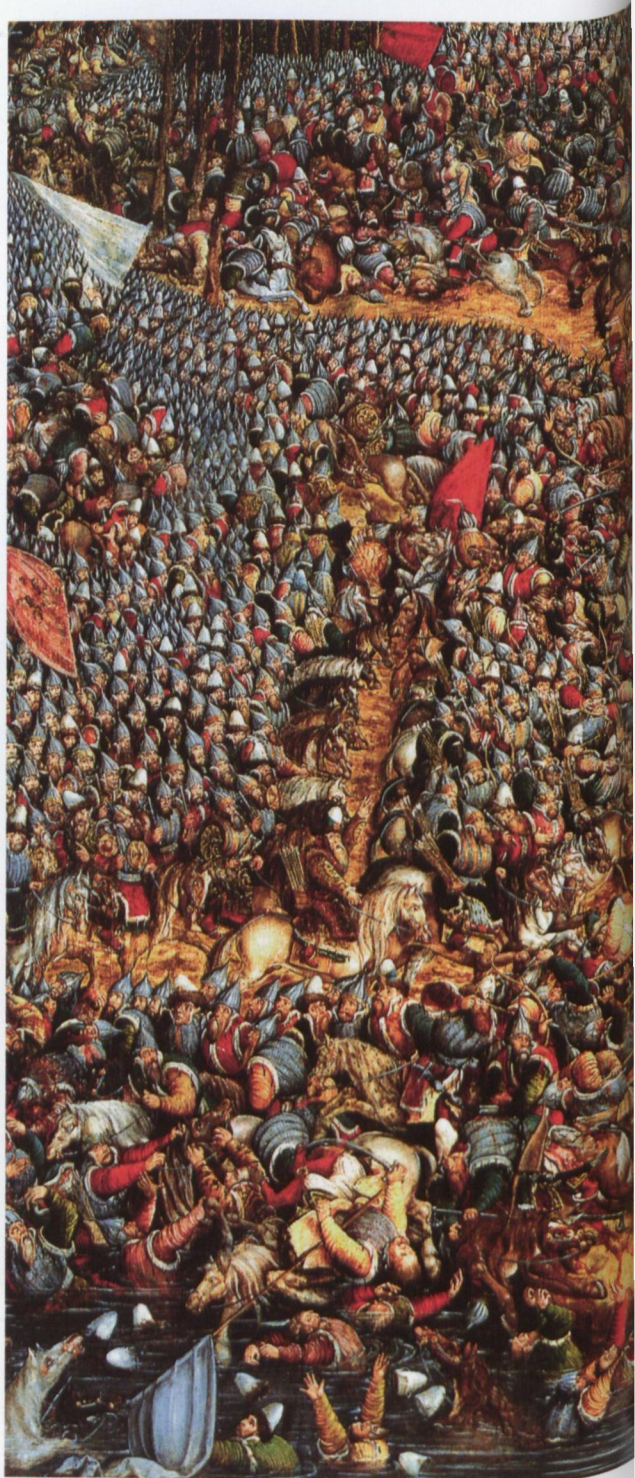
Давній герб «Острог»

Походження знаменитого князівського роду й досі остаточно не з'ясоване. Власне, й самі Острозькі, пишаючись нагромадженими за століття багатствами, анітрохи не уявляли, від кого ведуть свій рід; тож середньовічні хроністи, плутаючись у власних побудовах, виводили їх то від Данила Галицького, то від легендарного володаря Києва князя Дмитра. Першим достеменно відомим нам представником Острозьких був батько Федора – князь Данило (Данилій), чие ім'я фігурує в угоді, укладеній Любартом і королем Казимиром у 1366 р.

На XVI ст. князі Острозькі контролювали неосяжні обшири землі. Далеко лунала й слава роду. Особливих почесей зажив князь Костянтин Іванович Острозький (бл. 1460 – 1530 рр.), який у 1497 р. став першим гетьманом Великого князівства Литовського. На час воєнних дій гетьман фактично заступав великого князя литовського й тому наділявся якнайширшими повноваженнями. Його прерогативи остаточно сформувались у 1507 р. Виданою у серпні того року «уставою» Сигізмунд I Старий наказав війську, «абы гетмана во всем были послушны, бо есмо казали ему послушных чествовати, а упорных и непослушных карати, не менее (так само), как мы, сам пан господарь».

Поєднання широкої влади з військовим талантом Острозького принесло свої плоди під час московсько-литовських війн 1507-1508 і 1512-1522 рр., а також у зіткненнях із кримськими татарами, які регулярно спустошували українські землі. На особливу згадку заслуговують його перемоги поблизу Лопушни (під

Вишневецем на Волині), де 6-тисячне литовсько-польське військо погромило учетверо більші сили Менглі-Гірея й

звільнило 16 тисяч полонених (28 квітня 1512 р.), та на Вільша ниці (між Києвом і Черкасами), де князь, завдавши поразки кримчакам, сили яких усемеро переважали литовські, відбив у ворога 40-тисячний полон (5 лютого 1527 р.).

Справжнім тріумфом Костянтина Острозького стала його перемога над московським військом під Оршею (8 вересня 1514 р.), яка зробила його національним героєм. За даними Сигізмун-

да I, на полі битви залишились 30 тис. російських воїнів — майже половина 80-тисячного московського війська. Очевидно, що обидві цифри децю завищені (як і кількість полонених, що її Сигізмунд у листі до лівонського магістра збільшив майже удвічі). Утім, хоч литовцям не вдалося відвоювати захоплений у липні того року Василієм III Смоленськ, він залишився єдиним територіальним здобутком Росії у війні 1512-1522 рр.

Битва під Оршею. Невідомий художник початку XVI ст. зобразив талановитого полководця на різних фрагментах картини кілька разів

Не дивно, що оповідь Волинського короткого літопису про перемогу Острозького під Оршею є справжнім гімном «славному и великоумному гетману», що його «справою и наукою витязи литовские уподобилися своим мужеством храбрым македонянам». Анонімний автор порівнює князя зі славетними полководцями минувшини – Тиграном, Антіохом, Пором, Олександром Македонським – і твердить, що «за таковий вчинок не только здешних великих столичных городов достоин еси, але и самого Божьего града Иерусалима достоин еси владети».

Однак далеко не всі сучасники літописця поділяли ці настрої. На час укладення зацитованої літописної похвали Острозький уже тримав один «столичний» уряд – віленського каштеляна; коли ж у 1522 р. він став воєводою троцьким, це викликало протест литовського панства, котре наполягало на чинності Городельського акта 1413 р., згідно з яким ці вищі щаблі посадової ієрархії могли обіймати тільки католики (князь Костянтин був православним і, більше того, активно опікувався інтересами церкви). Сигізмунд I, аби заспокоїти невдоволених, мусив видати грамоту, в якій наголошував на винят-

Православна Миколаївська церква у Вільносі, фундована великим гетьманом К. Острозьким

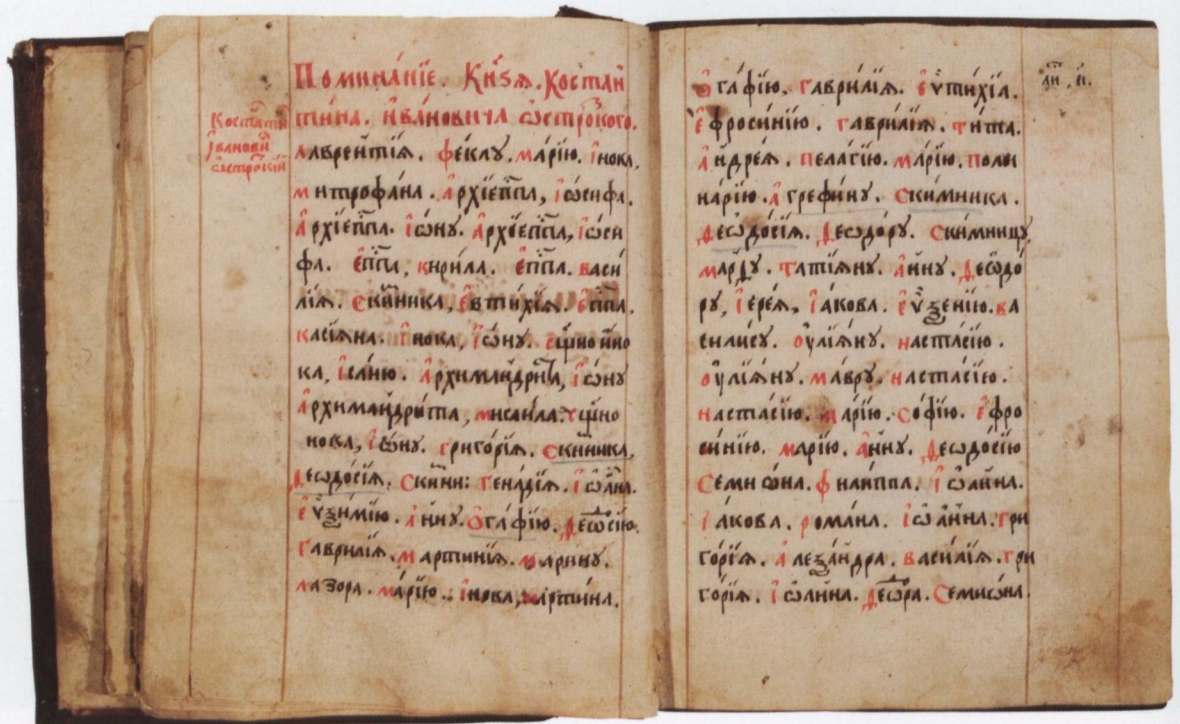
ковості цього надання «русину та схизматику» – котре, поза сумнівом, було даниною його винятковим здібностям.

Беата Костелецька - дружина князя Іллі Острозького

Василь-Костянтин Острозький на прикладі свого батька також давав кошти на будівництво шкіл, друкарень, церков. Він був засновником Острозької академії

Сторінка церковного пом'яника, яка починається ім'ям Костянтина Острозького

ОЛИКА

Назва міста Олика походить від одно-
именної річки, що протікала неподалік.
Уперше поселення з такою назвою згаду-
ється в Іпатіївському літописі під 1149 р.
У територіально-адміністративному
відношенні Олика спершу входила
до складу Києво-Руської держави, упро-
довж XII – першої половини XIV ст. –
Галицько-Волинського князівства, а з
40-х років XIV ст. – перейшла у складі
Луцького повіту до ВКЛ.

Олика відносилася до категорії серед-
ніх міст й, за найдавнішим перепис-
ом (1570 р.), налічувала 318 будинків.
Місто відіграло важливу роль в еко-
номіці, культурі та політичному розви-
тку Волині. Так, у 1523 р. княжна Ганна
Радзивілівна отримала великокнязів-
ський привілей на проведення в Оли-
ці двох ярмарків. Щоденно в місті пра-

Олика. З малюнка Н. Орди

цював ринок. Оличани спеціалізувалися
на торгівлі великою рогатою худобою,
кінями, дерев'яним посудом та зернови-
ми. З кінця XVI ст. у місті велися замкові
книги, що свідчить про вагому роль міс-
та в адміністративній структурі Волині,

Давній план міста Олики

адже не в кожному
місті чи містечку
була подібна прак-
тика.

У литовський пері-
од Олика була при-
ватновласницьким
містом, а першим
її власником став
Ленько Зарубич.
Місто неодноразово
переходило у влас-
ність інших знатних

литовських родів. У 1460 р. гетьман ВКЛ, троцький воєвода та луцький староста Петро Янович Білий на власні кошти заклав Петропавлівський костел. Невдовзі було закладено й костел Св. Трійці. Вже у 30-х рр. XVII ст. в Олиці за проектом італійського архітектора Маліверно і швейцарського скульптора Альмпелі був зведений католицький костел.

У 1500 р. місто успадкувала донька Петра Яновича Ганна Монтигердовичівна, а після її передчасної смерті воно відійшло до її онуки, Ганни з магнатського роду Кішків. Ганна одружилася з литовським паном Яном Радзивілом, внаслідок чого Олика на 400 років опинилася у руках одного з найвпливовіших у ВКЛ панських родів — Радзивілів й входила до складу їх латифундії. У 1547 р. один із представників роду — Ян Микола Чорний — отримав від імператора Карла V для себе та брата Яна спадковий титул «князя на Олиці та Несвіжу», згодом затверджений великим князем литовським Сигізмундом II Августом.

У 1564 р. в Олиці був споруджений замок й запроваджено магдебурзьке право. Гербом міста став родовий герб князів Радзивілів. За правилами тогочасної фортифікації замок був оточений валом

Резиденція Радзивілів

Юрій Радзивілл.
Невід. худ. XVII ст.

та кам'яним муром з чотирма бастіонами. Такий квадратно-бастіонний замок в Олиці був одним із перших в Україні. Він забезпечував оборону від постійних вторгнень татар і ставав надійним прихистком для жителів з навколишніх поселень. За містом закріпилося також понад 300 ланів землі для міських потреб. Олика вважалася одним із найбагатших волинських міст ВКЛ, чому завдячувала вигідному стратегічному розташуванню. Через місто проходив трансконтинентальний шлях з Азії в Європу. На п'ять щорічних ярмарків сюди з'їжджалися купці з усього світу.

У результаті Люблінської унії Олика у складі Волині відійшла до Речі Посполитої. Проте, перебуваючи у власності литовського княжого роду, продовжувала підтримувати тісні економічні, культурні та політичні відносини з ВКЛ.

Документ, виданий
Миколою Христофором
Радзивіллом

ВОЛОДИМИР- ВОЛИНСЬКИЙ

Древній Володимир-Волинський, збудований за часів Володимира Святого, наприкінці X ст., у XIII-XIV ст. був одним із провідних осередків міського життя на Волині. Саме з цим містом пов'язані останні дні литовського князя Войшелка, який, віддавши свою сестру за сина Данила Галицького Шварна, перетворив його на свого співправителя у Литві.

У 1267 р., згідно з Галицько-Волинським літописом, «Войшелк дал княжение свое зятю своему Шварнови, а сам восхотел принять мнискый (монашеский) чин. Шварно же моляшеться ему, абы еще княжил с ним в Литве, но Войшелк не хотяше». Літопис засвідчив подію надзвичайної ваги: великий князь литовський добровільно, та ще й за власною ініціативою, віддавав престол своєму родичеві, галицькому князю. Перед Шварном відкривалася блискуча можливість створити об'єднану Русько-Литовську державу — більше, ніж за сто років перед опануванням Ольгердом значної частини Південної Русі, але з тією істотною різницею, що княжила б у ній

Макет замкового укріплення міста Володимира

Успенський собор і замок єпископа

не литовська, а давньоруська династія.

Однак якщо Шварн й мав такі далекосяжні задуми, вони були зруйновані його старшим братом Левом. Ображений тим, що Войшелк передав княжіння у Литві не йому, а його молодшому братові, Лев Данилович підступно убив литовського князя, котрий на той час уже прийняв схиму. Сталося це вбивство у Володимирі — і саме тут, у Михайлівській церкві, Войшелка було поховано.

Подальша історія міста була нерозривно пов'язана із долею решти галицько-волинських земель, утягнутих після 1340 р. у багаторічне протистояння литовських і польських володарів. Володимир мав значний економічний потенціал і кілька різноетнічних громад, однією з найбільших яких була колонія німецьких торговців. Її існування засвідчує лист, надісланий у 1324 р. «райцями (тобто членами міської ради) та громадою міста Володимира» общині німецького міста Штральзунда, поблизу якого зазнало аварії судно з вантажем

фландрських сукон, що його спорядили «шановні городяни» Володимира, брата Бертрам і Миколай. Цей унікальний документ не тільки унаочнює, що на початку XIV ст. у Володимирі-Волинському існувала німецька міщанська громада, котра, зокрема, опікувалась майновими інтересами своїх членів, а й містить першу точно датувану писемну згадку про чинність на українських землях магдебурзького права, яке набуло значного поширення за часів литовської зверхності.

Про те, як виглядав Володимир у XV–XVI ст., дають змогу судити матеріали ревізій 1545 і 1552 рр. На жаль, тодішні споруди не збереглися до наших часів — хоча вціліли раніші, збудовані у XII–XIII ст., храми: Успенський собор та оригінальна церква-ротонда св. Василя, яка не має прямих аналогій у світовій архітектурі.

Зразком місцевого зодчества литовських часів є ансамбль Успенського Святогорського монастиря у с. Зимне, що знаходиться неподалік від Володимира-Волинського. Він постав у XV ст. — хоча перші згадки про цей монастир датуються XI–XII ст. Монастир височіє на крутому річковому мисі й надійно захищений як природою, так і потужними укріпленнями.

Вид на монастир у селі Зимне

Оклад Лавраївського євангелія, на якому, за однією з гіпотез, зображено князя Войшелка

Власне, до оборони були пристосовані всі споруди монастиря — навіть маленький будиночок келій, який має вікна-бійниці, а одна з його стін є фактичним продовженням оборонного муру. У товщі оборонної стіни розташовані чотири кутові вежі, одна в'їзна вежа й ще одна кругла башта біля неї. Окрасою монастирського комплексу є Успенський собор (1495 р.) — класичний тринефний чотиристовпний храм із однією півкруглою апсидою, орієнтованою на схід. За монастирським муром у 1465 р. постав мініатюрний однонефний храм св. Трійці. Тут внутрішній простір розкривається у висоту не за візантійською системою (з використанням підпружних арок і парусів), а за допомогою зрізаного зімкнутого склепіння. Це означає перенесення архітектурно-конструктивних прийомів дерев'яного зодчества у муровані споруди.

Грамота про надання магдебурзького права місту Володимирі

КРЕМЕНЕЦЬ

Кременець — одне із наймальовничіших міст на Волині. Над ним височіє гора, яку звуть горою Бони або просто Боною. У цій назві закарбувалося ім'я дружини Сигізмунда I королеви Бони, яка була володаркою Кременеччини упродовж двох десятиліть — від 1536 до 1556 р.

Перед тим Кременецька волость перебувала у посіданні віленського єпископа Яна (1529—1535 рр.). Той був дуже помітною й впливовою особою — позаплановим сином короля і одним із найбільших землевласників Литовської держави. На Кременеччині він показав себе вправним господарем: укріпив замок і заходився залюднювати спустошену через татарські напади округу.

У 1536 р. Ян став єпископом познанським і, перебравшись до Польщі, втратив право на володіння землями у межах Литовської держави. Сигізмунд I, запровадивши у Кременці магдебурзьке право, передав його своїй дружині Боні. Опріч Кременця, їй дісталися 2 передмістя, 6 сіл, 1 селище й 1 двір.

Через своїх старост королева розгорнула бурхливу діяльність, нагромаджуючи, як і її попередник, земельні володіння. Потім вона переключила увагу на залюднення кременецьких обширів, надаючи осадникам податкові пільги. Особливе значення приділялося так званому Боло-

Гора Бони із руїнами замку над Кременцем

Бона Сфорца - дружина Сигізмунда I Старого

Ім'я Бони, закарбоване в назві кременецької гори, й досі не стерлося з пам'яті. На горі височіють руїни замку, який постав тут за литовської доби. Власне, перші укріплення з'явилися тут, мабуть, ще у X—XI ст. У 1240 р. їх марно штурмували полчища Батиевого споборника Гуюк-хана. Так само безсилим перед їхньою міццю виявився у 1255 р. хан Куремса. Тож не дивно, що у 1261 р. Кременець опинився серед міст, чий укріплення були знищені на вимогу Бурундая.

хову — землям, що лежали за р. Горинню. Загалом, за підрахунками фахівців, під час господарювання Бони у межах Кременецької волості з'явилися 26 нових сіл, що становило майже 75% сіл, зафіксованих у її складі у 1536—1556 рр. Після смерті королеви нагромаджений нею маєтковий комплекс був розпрошений.

Відновлення замку розпочалося у середині XIV ст. — у період напруженої польсько-литовської боротьби за галицько-волинську спадщину. Саме тут упродовж 1409—1418 рр. томився в ув'язненні князь Свидригайло — аж доки однієї ночі його не визволили з'їдти соратники Дашко Острозький та Олександр Ніс. Замок і далі залишався неприступним для ворога. Не витримав він лише козацького штурму — у 1648 р., після тривалої облоги, його захопили загоны Максима Кривоноса. Тоді замок був частково зруйнований і більше не відбудовувався. Нині про цю давню твердиню нагадують рештки двох замкових веж і фрагменти муру.

Залишки в'їзної брами

ІНШІ МІСТА ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ

В період зближення з Литвою та входження до складу Великого князівства Литовського волинські землі, безперечно, переживали період піднесення, що добре ілюструють навіть ті нечисленні пам'ятки, які збереглися.

ВИШНЕВЕЦЬ (тепер у Збаразькому р-ні Тернопільської обл.) у 1395 р. ніби вже був серед володінь князя Корибута Ольгердовича, хоча традиція приписувала заснування міста соратникові Свидригайла князеві Федору Корибутовичу. Останній в нещасливій битві під Вількомиром (1432 р.) потрапив у полон і пробув у в'язниці Сигізмунда Кейстutowича до 1440 р. Розбудовою міста міг зайнятися хіба що його син, несвіцький князь Василь Федорович, син якого — Солтан — у свою чергу отримав місто в уділ 9.07.1463 р., ставши першим князем вишневецьким. У XV ст. в місті був збудований замок, який ординці здобули у 1494 р. Невдовзі він був відновлений князем Михайлом Васильовичем, а 1640 р. перебудований князем Ієремією Вишневецьким в замок бастионного типу. На місці останнього на початку XVIII ст. князь Михай-

Ієремія Вишневецький

Вишневець.
З малюнка Н. Орди

ло Сервасій спорудив палац і розбив парк. Залишки обох споруд прикрашають нинішнє містечко. Вишневець мав дві церкви, синагогу, костел і монастир кармелітів. Мурована церква Вознесіння (збудована у 1530 р. князем Іваном Михайловичем, батьком Дмитра Байди-Вишневецького, одного з ранніх організаторів козацтва) збереглася у вигляді, який набула після реконструкції 1872 та 1989 рр. Церква Архістрати́га Михаїла (збудована на місці попередньої у 1726 р.) також збереглася після реконструкції 1768 та 1840 рр. До наших часів дійшли келії монастиря кармелітів і руїни оборонного костелу XVI—XVII ст.

ДОРОГИЧИН вперше згаданий під 1142 р., хоча археологи відстоюють більш ранню дату — X—XI ст. У 1498 р. місто отримало магдебурзьке право. З 1366 р., після остаточного закріплення за Кейстутом Гедиміновичем, і до Люблінської унії Дорогичин розвивався бурхливо і в регіоні уступав хіба що Берестю та Гродно. Але з тих часів нічого не вціліло. Залишки городища розмиваються Бугом. На місці храму, збудованого у 1241—1242 рр., де відбувалася коронація Данила Романовича, тепер знаходиться костел Вознесіння Діви Марії.

ДУБНО вперше згадано під 1100 р. У 1498 р. був підтверджений статус міста, а у 1507 р. Дубно отримало магдебурзьке право. Згідно привілею від 4.11.1386 р. було одним з міст Острозь-

Вид на Дубенський замок

кого князівства. У 1492 р. Острозькі вже мали тут мурований замок, який згодом був зруйнований або постраждав від ординців, бо у 1507 р. Острозькі отримали дозвіл на його відновлення. На початку XVII ст. князь Януш Острозький перебудував його на фортецю бастионного типу. Пізніші модернізації замку і замкового палацу князів Острозьких пов'язані з іменами відомих архітекторів Доменіко Мерліні та Генріха Ітара. Замок сильно постраждав, коли його перетворили на тюрму в середині XX ст.,

Януш Збаразький

Залишки укріплень у Дубно

але його основні будівлі збереглися. Зберегся і палац, початки будівництва якого сягають XV ст., а Дубенський монастир згадується ще у грамоті Любарта 1322 (1324) р. Тут у 1539–1566 рр. ієромонах Арсеній виготовив рукописне тетраєвангеліє. З міських укріплень збереглася Луцька брама (XV–XVI ст.). Давні сакральні споруди представлені Спасо-Преображенською церквою (XVI–XVII ст.), залишками монастирських будівель і костелів бернардинців та кармеліток (XVII–XVIII ст.), синагоги (XVI ст.)¹.

ЗБАРАЖ вперше згаданий під 1211 р. У 1463 р. князь Василь Васильович, син несвіцького князя Василя Федоровича, отримав в уділ Збараж і започаткував родину князів Збаразьких, представники якої відіграли помітну роль у політичному житті Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Дерев'яний замок, знищений ординцями у 1474 р., був відбудований князем Василем Васильовичем. Цей замок ординці знову пошкодили у 1598 р. і його відновив князь Януш Збаразький. На місці цієї споруди у 1626–1631 рр. князь Юрій (Єжи) Збаразький побудував за проектами Вінцента Скамоцці та Генріха ван Пеене фортецю бастионного типу, реконструйовану після 1675 р. князем Дмитром Вишневецьким. Цей замок, каземати якого були висаджені в повітря у 1914 р., частково зберігся до наших днів. Містечко прикрашає також комплекс бернардинського монастиря (1627) та цілий ряд цікавих

Панорама Збаража

будівель XVIII ст., зокрема дзвіниця, споруджена за проектом Йоганна Ганца у 1746–1755 рр. Монастир св. Онуфрія, який стояв на Чернечій горі, був спалений ординцями у 1589 р., а на його місці у 1600 р. збудували храм Преображення Господнього².

ІЗЯСЛАВ (Заслав) вперше згаданий під 1127 р. Був містом Острозького князівства, а близько 1450 р. став центром уділу молодшої гілки роду, історія якої від князя Юрія Васильовича (помер близько 1500 р.) стала писатися Заславськими (вигасли у 1709 р.). В Ізяславі, на жаль,

Залишки палацу Сангушків

не збереглися пам'ятки, побудовані раніше XVI ст. Фортеця, фарний костел та синагога почали будуватися за часів князя Януша Заславського у 1556–1562 рр. Всі споруди пізніше перебудовувалися і ретаврувалися, тому й мало що зберегли від первісного вигляду.

КАМІНЬ (нині Камінь-Каширський Волинської обл.) вперше згадується під 1262 р.³. У 1430 р. місто отримало магдебурзьке право. Археологи датують початки міста XII ст. (за традицією вважається, що місто заснував у 1196 р. волинський князь Роман Мстиславич). Збереглися залишки городища «Замок» овалного типу (130 x 100 м) на підвищенні правого

*1. Дециньський Л.Є., Савчук П.О. Дубно. – Львів, 1973

*2. Малевиц А.П. Збараж. – Львів, 1984

*3. ПСРЛ. – Т.2. – Стб.855

*4. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. – Москва, 1967. – С.100-101; Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002. – С.34

*5. Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002. – С.35

*6. Яноші В.М., Вознюк Д.П. Корець. – Львів, 1988

*7. ПСРЛ. – Т.2. – Стб.907

*8. ПСРЛ. – Т.2. – Стб.926

*9. Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002. – С.34

*10. Кучинко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк, 1995. – С.135

*11. Денисюк В.Т., Денисюк І.О. Ратнівська земля. – Луцьк, 2003

берега р. Цир в урочищі Гірка, на якому виявлено сліди ремісничого виробництва. На рубежі XIII-XIV ст. на місці дитинця зробили підсіпку до 4 м, на якій спорудили нову фортецю-замок, яка і стала столицею старшої гілки князів Сангушків⁴. Першою столицею одного з уділів князя Дмитра Сангушка було, напевно, місто Кошер, залишки якого виявлені в урочищі Замчисько в с. Нові Кошари Ковельського р-ну. Дитинець квадратної форми (50 x 55 м) розташований у заболоченій долині, вал зберігся на висоту 4 м; посад, який примикав із півдня, був захищений валом, який зберігся на висоту до 1 м. Вчені дослідили залишки круглого майданчика діаметром 14–15 м, де знаходився дерев'яний донжон. Виявлені матеріали відносяться до XIV ст.⁵

КЛЕВАНЬ (нині в Рівненському районі) в 1458 р. отримав князь Михайло Васильович Чорторійський і приблизно з цього часу місто стало центром уділу молодшої гілки роду. Його старші брати Іван та Олександр у 1440 р. організували змову, внаслідок якої було вбито великого князя Сигізмунда Кейстутовича, тому вони певний час перебували у Пскові та Новгороді як служилі князі, а потім отримали Трубчевське князівство на Сіверщині. Тому Михайло опікувався всім Чорторійським князівством, був надвірним маршалком Свидригайла Ольгердовича і брацлавським намісником. Він спорудив у Клевані замок та монастир Св. Миколая. Вже на початку XVI ст. його син Федір Михайлович звів цегляні стіни замку з двома п'ятикутними вежами, перетворивши його на одну з найсильніших волинських фортець. Товщина стін місцями сягала 3,8 м. Будівництво тривало до 1561 р. У 1632 р. в замку розмістився єзуїтський колегіум. Зберігся також костел (1610–1630). Залишки замку зазнали жахливих руйнувань вже в кінці XX ст. і руйнуються далі.

Дмитро Сангушко

КОБРИН (нині у Брестській обл.) вперше згаданий під 1287 р. Близько 1387 р. став одним з центрів уділу князя Федора Ольгердовича. Його нащадки володіли князівством до вигаснення у 1519 р. Після смерті Венцлава Костелевича, чоловіка останньої представниці роду князів Кобринських, ці землі отримала королева Бона Сфорца. Місто мало два замки з дерев'яними вежами (укріплення були знищені у 1793–1798 рр. О. В. Суворовим, якому було подаровано це місто). В 1491 р. князь Іван Семенович заклав тут Спаський монастир. Князі Кобринські збудували також і Микільську церкву. У 1566 р. в місті було ще дві церкви та костел. Нічого з цих пам'яток не вціліло.

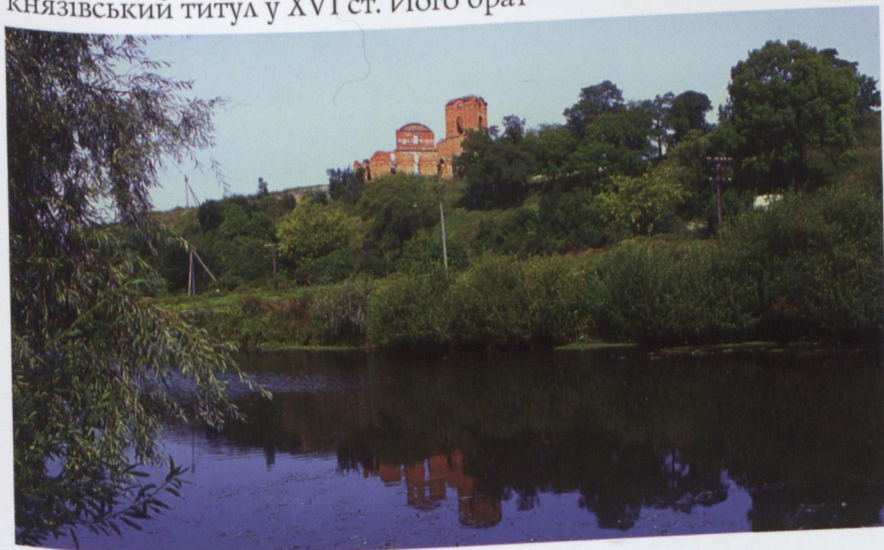
КОВЕЛЬ вперше згаданий під 1310 р. Місто входило до уділу князів Сангушків. Першим удільним ковельським князем був Михайло Сангушкович (після 1455 – після 1511). У 1518 р. місто отримало магдебурзьке право. Від укріплень та храмів тогочасного Ковеля нічого не лишилось.

КОРЕЦЬ, вперше згаданий під 1150 р., був переданий Вітовтом внукові Наримунта Гедиміновича – князю Олександру Патирикійовичу близько 1407 р. взамін відібраного Стародуба. Старший син Семен Олександрович виїхав на московську службу, його нащадки втратили князівський титул у XVI ст. Його брат

Василь Олександрович, соратник князя Свидригайла, на місці дитинця розпочав будівництво корецького замку, який був у 1550 р. перебудований у фортецю бастионного типу князем Богušем Федоровичем Корецьким. Залишки цієї фортеці збереглися. У 1519 р. почалося будівництво Троїцького монастиря. Будови, які збереглися, відносяться до XVII–XX ст. Зберігся також костел Св. Антонія, збудований у середині XVI ст.⁶

ЛЮБАР (до XVII ст. Любартів) вперше згаданий як Болохів у 1150 р. Був центром Болохівської землі, яка з початку XIII ст. входила до складу Волині. Існує припущення, що тут була столиця уділу Любарта Гедиміновича у 1324–1340 рр. Збереглися рештки городища давнього Болохова та замку Любарта, а також домініканський костел (1752) та будинок школи василіанського монастиря (1775).

Залишки Корецького замку

ЛЮБОМЛЬ уперше згадується під 1287 р.⁷, магдебурзьке право отримав у 1541 р. Ще у 1264 р. волинський князь Володимир Василькович збудував тут храм Св. Георгія⁸, залишки якого були виявлені біля однойменної діючої церкви у 1975 р. Залишки дитинця знаходяться в урочищі Фосія в центрі нинішнього міста. Зі сходу до нього прилягав посад, на території якого знайдені матеріали XIV–XV ст.⁹ У 1412 р. Ягайло Ольгердович у пам'ять про перебуван-

ня у місті у 1392 р. (коли він зустрічався тут з Вітовтом Кейстутовичем) збудував костел.

МЕЖИРІЧ вперше згаданий в грамоті князю Федору Острозькому (1386 р.). Перший замок був збудований ще у XIV ст. Князь Василь Красний до середини XV ст. збудував на місці старого укріплення мурований замок.

Оборонний монастир у Межирічі

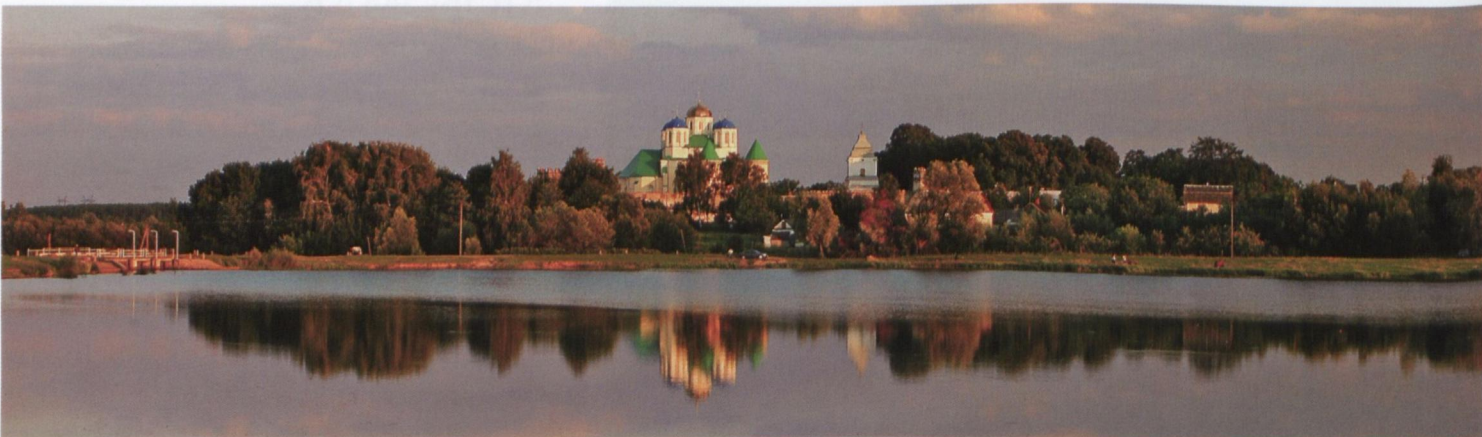
Його син Іван Васильович звів дерев'яну церкву (близько 1450–1465), на місці якої невдовзі був збудований кам'яний храм. Вали Межиріча мали загальну довжину до 2 км. Значна частина споруд межиріцької потужної фортеці збереглася. Троїцька церква була подібною до Благівіщенського храму в Острозі.

НЕСВІЧ (нині с. в Луцькому районі), в якому «тримав замкову посілість» Федір Корибутович, візуально обстежу-

вався у 30-х рр. XX ст. Тут виявлено сліди городища та наконечник стріли¹⁰. Від XIV–XV ст. більше нічого не залишилося. Миколаївська церква збудована у 1771 р.

ЧОРТОРИЙСЬК (Старий Чорторийськ у Маневецькому р-ні) згаданий під 1100 р. Першим удільним князем чорторийським став у 1393 р. Василь Костянтинович, син Костянтина Ольгердовича. Чорторийські займали видне положення при королівському і великокнязівському дворах, були служилими новгородськими і псковськими князями, тримали Трубчевське князівство. До 1442 р. вони практично не бували в Чорторийську. І пізніше старша лінія родини, яка тримала Чорторийськ і Літовеж, бувала тут рідко. Зробивши блискучу політичну кар'єру в Речі Посполитій, родина у XVII ст. повністю спольщилася і трансформувалася в Чарторизьких. Може тому в родинному місті від них практично нічого не лишилося. Дитинець був круглої форми діаметром 90 м, вали збереглися на висоту 5 м. Кам'яну вежу-донжон збудував князь Володимир Василькович ще у XIII ст. На захід від городища розташоване замчище з залишками укріплень часів князів Радзивілів, які отримали місто в XVI ст. Будови відносяться до XVI–XVIII ст., можливо вони зберігають і рештки замку-попередника, що належав Чорторийським.

Панорама Троїцького монастиря

ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ

ЛЬВІВ
ОЛЕСЬКО
ІНШІ МІСТА ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ

Золочів. З малюнка Н. Орди

Початок XIV ст. не провіщав для Галицько-Волинської держави драматичних змін, що сталися в наступні десятиліття. За Юрія Львовича (1301–1308) Львів став столицею об'єднаного Галицько-Волинського королівства. Скориставшись з внутрішніх усобиць у Золотій Орді, Юрій I, який титулував себе королем Русі й князем Володимирії, розпочав експансію на південь, поширив територію королівства на нижню течію Дністра й Бога (Південний Буг). На прохання Лева Даниловича та його сина Юрія I константинопольський патріарх і візантійський імператор 1303 р. дали дозвіл на існування окремої Галицької митрополії, вилучивши її з-під влади київського митрополита. До неї входило 6 єпархій — Володимирська, Галицька, Луцька, Перемишлянська, Турово-Пинська й Холмська. Першим галицьким митрополитом був грек Ніфонт, а після нього Петро Ратенський з Волині, який згодом виїхав до Володимира на Клязьмі. Утворення Галицької митрополії сприяло розвитку культури й продовженню місцевих традицій, консолідації населення і захистові політичної незалежності держави.

Прорис маєстативної печатки Юрія Львовича

Спадкоємці могутнього князя Романа й королів Данила та Юрія I — князі Андрій і Лев Юрійовичі (1308–1323) — підтримували добрі стосунки з польським королем Владиславом Локетком, своїм дядьком по материнській лінії. 1316 року обидва брати Юрійовичі уклали союз з Тевтонським орденом, однією з умов якого було зобов'язання галицько-волинських князів захищати рицарів-хрестоносців від будь-яких ворогів. Можливо, що тут йшлося про молодого Литовського князівство, яке саме тоді посилювало тиск на північні кордони держави Романовичів. Литва мала для цього юридичні підстави, адже молодший син короля Данила Шварно (1230–1269), одружений 1253 р. з донькою великого литовського князя Міндовга, отримав як уділ Чорну Русь у горішній течії Німану (1255–1258 рр. нею правив його брат Роман). Після смерті батька 1264 р. Шварно володів також Галицьким, Холмським і Дорогичинським князівствами. Поза тим, з 1263 р. Шварно був співправителем Литви разом із Войшелком Міндовговичем, а з 1267 р. навіть великим князем литовським. В силу цього Литва вважала себе повноправним спадкоємцем галицько-волинських земель.

Андрій і Лев Юрійовичі 1316 р. гарантували Тевтонському ордену військовий захист від нападів Золотої Орди, хоча формально Галицько-Волинська держава визнавала зверхність Орди. Очевидно, саме це спонукало польського короля називати цих князів «непоборним щитом проти жорстокого племені татар». Однак, будучи цим «щитом», Галицько-Волинське королівство частіше, аніж сусіди, ставало жертвою спустошливих нападів ординців, зазнавало постійних людських і матеріальних втрат і знекровлювалося у постійній

боротьбі. За Андрія і Лева II під впливом Галицько-Волинського королівства певний час перебувало й Закарпаття. 1315 р. тут почалося повстання місцевих феодалів (можливо, підтримане й селянами) проти короля Угорщини Карла-Роберта, засновника Анжуйської династії.

Повстання очолили надзупан Земплинського й Ужанського комітатів Петро й палатин Копас. В цей час Петро їздив до Галицької землі, щоб запросити одного зі співправителів Галицько-Волинської держави на престол Угорщини. Зовнішньополітична ситуація не дозволила руським князям реалізувати цей план. Повстання в Закарпатті, з підйомами і спадами, тривало до 1322 р. Саме тоді Галицько-Волинська держава остаточно втратила ці землі.

На початок XIV ст. Львів, заснований ще перед навалом Батия, стає одним з найбільших міст середньовічної Східної Європи, новою столицею Галицько-Волинського королівства. Швидкий економічний розвиток і піднесення міста були зумовлені його вдалим розташуванням на перехресті давніх торговельних шляхів з Центральної Європи до Причорномор'я та з балтійських країв на Балкани. В іспанській «Книзі знань» та на каталонській карті XIV ст. Львів називається Львовом Великим, важливим центром міжнародної торгівлі для каталонців. Сюди, як і до Володимира, Сянока, Галича, масово переселяються чужоземні колоністи — німці, сілезці, богемці, вірмени, угри, сарацини. Їх заохочують до цього володарі держави, надаючи їм різноманітні пільги й привілеї. Ще князь Лев надав львівському війтові Бертольду Штехеру млин Сільський Кут і землі у Винниках. Війтом у Львові був і син Бертольда Матеус. На початку XIV ст. у Львові, як і у Володимирі, Сяноку та інших містах країни, крім руського, вже функціонувало й магдебурзьке право, існували органи місцевого самоврядування, що базувалися на європейських юридичних засадах.

Андрій і Лев II загинули одночасно близько 1323 р., захищаючи Підляшшя від зовнішніх ворогів. Одні дослідники вважають, що в цей час вони воювали з монголо-татарами, інші — що з Литвою. Після смерті обох Юрійовичів обірвалася пряма гілка нащадків Романа Мстиславича. Тому бояри врешті-решт погодилися мати на галицько-волинському престолі Болеслава Тройденовича, сина мазовецького князя Тройдена II і доньки Юрія I Марії, якого запропонував польський король Владислав Локетек. Вступаючи на престол, 14-річний мазовецький княжич прийняв православну віру й отримав ім'я Юрія II Болеслава. У 1331 р., вже повернувшись до католицизму, він одружився з донькою великого литовського князя Гедиміна. Певний час Болеслав Юрій, лавіруючи між двома своїми могутніми протекторами — Польщею і Литвою — продовжував політичну лінію своїх попередників — аби протистояти натиску Угорщини й Польщі, підтримував союзні стосунки з Тевтонським орденом і Литвою, намагався повернути Люблінщину, захоплену

Лев Данилович

Герб Тевтонського ордена

Німецькі рицарі. Реконструкція обладунків і бойового спорядження

Польський король
Казимир III. Худ. Я. Матейко

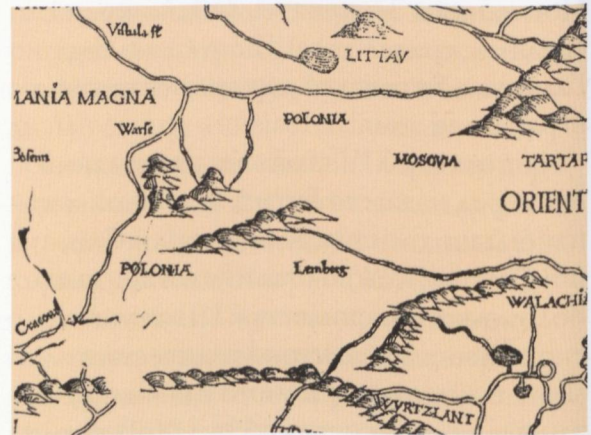
*1. Зубрицький Д. Хроніка міста
Львова. - Львів, «Центр Європи»,
2006. - С. 32, 33, 36, 37, 40-42.

Облога польського
міста татарами. Фрагмент
середньовічної мініатюри

Польщею 1303 р. Як і його попередники, вів боротьбу з боярами, опираючись на городян. Запрошував й підтримував німецьких та інших європейських колоністів. Невдоволені його політикою місцеві бояри 1340 року організували змову проти князя і отруїли його у Володимирі. Смертю останнього представника правлячої династії скористалися сусідні монархи Польщі й Угорщини, які, в силу династичних шлюбів,

вважали себе спадкоємцями галицько-волинського престолу. Польський король Казимир III навесні 1340 р. здійснив невеликими силами швидкий похід з Кракова на Львів і після короткочасної облоги здобув захоплене зненацька місто. Він пообіцяв залишити його мешканців при давній вірі й обрядах, але, наштотхнувшись на зростаючий опір львів'ян, змушений був відступити. За словами польського хроніста Яна Длугоша, у львівських замках король захопив «два

золоті хрести..., дві корони величезної вартості, оздоблені коштовними каменями й перлами, а також мантию і розкішний трон, всі в золоті і каміннях, — і забрав до своєї скарбниці». Розуміючи, що не втримається у місті, Казимир спалив Високий і Низький замки й повернувся до Кракова. Упродовж наступного десятиліття (1340–1349) Львів і Галицько-Волинське королівство визнавали своїм сюзереном волинського князя Любарта-Дмитра Гедиміновича (1340–1384). Його намісником був боярин з Перемишля Дмитро Дедько. З цього періоду у Львові збереглася уні-

Позначення Львова (Лемберга) на середньовічній карті

кальна пам'ятка ливарного мистецтва — дзвін собору св. Юра 1341 р., з написом «В лѣто 6849 сольян бы колок сии светому Юрью при князи Дмитрії...». Але після успішного походу військ Казимира III у 1349 р. Любарт володів лише Волинською, Холмською і Белзькою землями. У 1350–1378 роках князь вів тривалу боротьбу за землі Галицько-Волинської держави з Польщею і Угорщиною. Одним із головних опорних пунктів боротьби проти Польщі тривалий час був Олеський замок. 1370–1377 й 1382–1432 рр. тут перебувала залога литовсько-руських князів Дмитра Любарта й Свидригайла. Намісником Свидригайла в Олеську був князь Богданко Рогатинський. Лише після тривалої облоги замок 1432 р. здобули польські війська. Історик Д. Зубрицький у «Хроніці міста Львова» (1844) зазначає такі події, пов'язані з боротьбою за Галичину:

«1350 — ... володимирські русини з Литвою напали на Львівську землю під пануванням Казимира і також спустошили її, однак міцно укріпленого Львова не відважились штурмувати».

«1353 — Цього року на Русь, що перебувала під польською владою, вдруге напали литвини й русини з Володимирії. А оскільки Львівська земля вже була спустошена їхнім нападом у 1350 році, вони вдерлися у Галицьку землю і страшенно знищили її разом з містом Галичем. Від того часу це місто, хоча й раніше, і згодом ще мало назву галицько-руської столиці, вже не могло повернутися до колишньої слави».

«1366 — король Казимир усе літо жив у Львові, бажаючи бути поблизу театру війни, що точилася з русинами й Литвою за Володимирію і Белзьке князівство».

«1370 — ... помер король Казимир... Владиславу Опольському... він [угорський і польський король Людовик] відступив на праві незалежної власності наше Руське князівство. Владислав... забезпечив, наскільки можливо, укріплені місця від нападу Володимирської Русі, над якою панували русифіковані литовські князі».

«1377 — Після смерті Казимира Великого значно змінилися прикордонні стосунки між Польською і Литовською Руссю, де панували переважно князі з литовської династії Гедиміна, які перейняли руську віру і мову. ...1370 року литовські русини негайно вигнали поляків з Володимирського замку, відібрали й інші замки й міста, якими останні володіли в Володимирії в силу трактату з 1366 року, й навіть вдерлися у Сандомирське воєводство... 1373 року... вони полонили весь край між Сяном, Віслою і Бугом, при чому не обійшлося й без нападів на наш русько-галицький край. Ці постійні напади... змусили короля Людовика в 1377 році здійснити похід об'єднаних польських і угорських сил... проти белзького князя Юрія».

Король Данило

Печатка
Владислава Опольського

«1379 — Напади й постійні конфлікти з Литовською Руссю... викликали прохолодне ставлення руських громадян цього краю до володаря, чужого за визнанням, звичаями й традиціями, і знеохотили самого Владислава до руської землі, він волів би володіти хоча б і меншим, але спокійнішим краєм»¹.

Упродовж XIV ст. половина території колишньої Київської держави мирним шляхом перейшла під владу Литви. Ця молода й динамічна держава поступово засвоювала високу культуру Русі, переймала форми державної організації, мову, православну віру. Місцеве населення прихильно ставилося до литвинів, адже військові сили Литви давали можливість протистояти Золотій Орді. Тим більше, що литовські князі декларували збереження місцевих установ і звичаїв, гарантували провідну роль місцевих князів і бояр. З іншого боку, Литва, як і Галицько-Волинська держава, суттєво відрізнялися своїм ладом від Київської Русі. Адже вся повнота влади належала великому князеві, а місцеві князівства зовсім не мали такої автономії, як у Русі в період роздробленості. З часом їх очолили не місцеві князі, а литовські намісники.

Система землевладіння ВЛК була схожа на західноєвропейський розвинутий феодалізм і тісно пов'язувалася з військовою службою. Це дозволяло володареві утримувати потужні збройні сили й розпоряджатися всіма матеріальними ресурсами держави.

Восени 1363 року (за М. Грушевським) князь Ольгерд витіснив монголо-татар з Поділля, його племінники князі Коріатовичі подбали про зміцнення оборони краю. Проте, великому князю литовському Вітовту довелося заново відвойовувати у ординців степи Причорномор'я. Використавши період міжусобиць у Золотій Орді, він поширив свою владу навіть на Крим. Але після його смерті (1430) південна політика Литви занепала.

Це було зумовлено укладеною ще 1385 р. Кревською унією з Польщею, за якою великий литовський князь Ягайло, одружившись із польською королевою Ядвігою, став польським королем. Як Литву, так і Польщу, штовхали до об'єднання зовнішні обставини. Кревська унія виявилася нетривкою: литовські пани (особливо українські й білоруські) швидко усвідомили, що в єдиній державі вони можуть втратити більше, ніж здобути, й виступили проти «ганебної неволі», обравши великим литовським князем Вітовта. Однак, його військова могутність була підірвана поразкою від ординців на Ворсклі 1399 р. Вітовт був змушений визнати Ягайла своїм сюзереном. Православні пани, у свою чергу, розчарувалися у політиці Вітовта, який спирався виключно на литовську знать, і мусили шукати іншого вождя. Ним став брат Ягайла Свидригайло (1355–1452), добрий воїн, однак не найкращий політик, надто пристрасний і запальний. Останній змолоду борючись і з Ягайлом, і з Вітовтом, спираючись на підтримку то Тевтонського ордену, то московитів. За це Ягайло на 10 років заслав його до Крем'янця. Там Свидригайло близько зійшовся з українськими панами, які в подальшому підтримували князя аж до його смер-

Виливання дзвону.
Середньовічна мініатюра

Напис на дзвоні собору Святого Юра, який свідчить, що дзвін був вилитий коштом князя Любарта (у хрещенні - Дмитра)

Заснування Казимиром Великим собору у Львові

ті. Після смерті Вітовта 1430 р. Свидригайло став великим князем і зажадав від Польщі повернути Литві Поділля (його поляки захопили, щойно почувши про смерть могутнього Вітовта). Коли та відмовилася, він при підтримці українських князів Федька Несвізького, Богданка Рогатинського та ін. розпочав війну. Свидригайло оточив Смотрич, здобув Збараж, Олесько, Крем'янець. Натомість Ягайло 1431 р. напав на Волинь, здобув Володимир і почав облогу Луцька. Свидригайло в цей час успішно воював у Галичині й Холмщині. Врешті Лит-

ва й Польща уклали перемир'я, за яким західне Поділля (Кам'янець, Бакота, Скала, Червоногород) відійшло до Польщі, а східне - з Вінницею і Брацлавом, як і Волинь, - до Литви. 1432 р., внаслідок змови польських і литовських панів, Свидригайла усунули з престолу, а на його місце обрали Сигизмунда Кейстуовича. Свидригайло, підтриманий руською, а частково й литовською знаттю, продовжив боротьбу, але 1435 р. зазнав поразки у битві під Вількомиром. Однак руська знать організувала змову проти Сигизмунда й 1440 р. той загинув у Троцькому замку (Тракай). Після цього Свидригайло з 1440 р. й аж до смерті в 1452 р. володів Волинню і зберігав титул великого князя.

Польща остаточно захопила Галичину 1387 р., однак тільки 1434 р. тут запровадили польське право й адміністративно-територіальний поділ. В Галичині створи-

Акт Кривської унії

ли три воєводства: Руське (з Львівської, Галицької, Перемиської, Сяноцької, а трохи згодом Холмської земель), Белзьке (Белзька і Буська землі) та Подільське (Кам'янецький, Летичівський, Червоногородський повіти). У столицях воєводств, земель і повітів створили гродські й земські суди. Перші розглядали судові справи шляхти міст і найближчої околиці, а другі — шляхти повіту чи землі. Попри формальну приналежність Галичини до Польщі, ще 1445 р. Свидригайло надав с. Ричагів у Львівській землі братам Жукам, зобов'язуючи їх «служити нам и нашим намістком двома стрілецама».²

Литовська доба в історії Галичини була багатою на війни, ворожі напади. Тому як влада, так і місцеві феодали мусили постійно дбати про будівництво фортець, замків та інших укріплень. Міста, особливо адміністративно-політичні центри, укріплювали ровами, валами, мурами й вежами. Особливу роль в обороні відігравали брами. Оборонними були й костели, церкви, синагоги. На превеликий жаль, пам'яток XIV–XVI ст. в Галичині збереглося не так багато. Причиною цього були численні війни, татарські напади, згодом козацькі повстання, а також пожежі та інші стихійні лиха.

Оборонні об'єкти часто перебудовували, пристосовуючи до нових потреб. Особливо великих втрат пам'яткам завдав кінець XVIII ст., коли австрійська влада цілеспрямовано здійснювала впорядкування й перепланування міст і містечок новоприєднаної провінції — Королівства Галичини й Володимирії. Не меншої шкоди замкам, палацам і святиням завдали Перша та Друга Світова, польсько-українська та польсько-радянська війни. Тому пам'ятки, що вціліли, є особливо цінними, як свідчення багатомісячної боротьби народу проти численних завойовників. Саме фортифікації забезпечували розвиток продуктивних сил, культури, релігії, дозволяли не лише зберігати традиції, але й досягати прогресу в багатьох ділянках.

² Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) – К.: Наук. Думка, 1993. – С. 39.

Свірзький замок

ЛЬВІВ

те, що історіографія міста, започаткована ще в XVI ст., налічує вже кілька тисяч позицій, у ній досі залишаються лакуни чи тенденційно висвітлені періоди й події, заповнити які зможуть наші нащадки.

Давня історія Львова була досить складною: у XIII ст. це було одне із рядових поселень Звенигородського князівства, яке входило до складу потужного Галицького князівства й згодом набуло більшого значення, а в останні десятиліття XIII ст. - на початку XIV ст. навіть стало столицею Галицько-Волинської держави, яка була об'єднаним (великим) князівством та королівством. Першим володарем Львова був Лев, син короля Данила з династії Романовичів, нащадків Рюриковичів. Під час татаро-монгольської

Донедавна першопочатки історії Львова вважали остаточно з'ясованими.

Дослідники пов'язували виникнення міста з королем Данилом і його сином Левом, які інтенсивно будували укріплені міста й замки для захисту від татаро-монгольської навали. У той же час історики дійшли до висновку, що територія Львова була заселена значно раніше, ніж виникло місто під його сучасною назвою, а його попередником було поселення на Замковій горі та біля її підніжжя. Археологи неодноразово намагались локалізувати давньоруське поселення. Важливою проблемою у з'ясуванні найдавнішої історії міста є те, що писемні джерела княжого періоду, які охоплювали перші сто років існування міста, загинули при захопленні Львова 1340 р. польським королем Казимиром III, який спалив Високий і Низький замки. А у пожежі 1381 р. загинули всі міські акти. Обмежене коло писемних джерел та тривала залежність краю від чужих держав, часто ворожих українцям, призводили до спотворення історії Львова, особливо найдавнішого її періоду. Попри

Вид на Львів.
Худ. А. Пассаротті

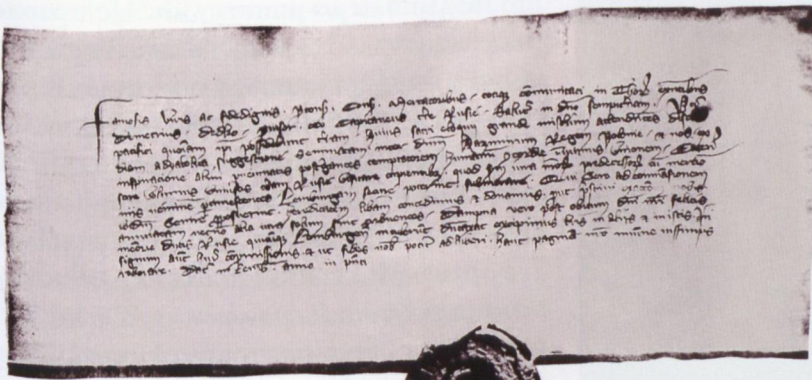

Герб міста

План львівського середмістя

Під час татаро-монгольської

Грамота Дмитра Дедька торунським міщанам 1341 р.

навали Лев на вимогу Бурундя був змушений 1259 р. «розметати» укріплення міста, однак небавом відновив їх, і Телебуга 1287 р. не зміг здобути Львів. 1340 р. загинув останній законний володар країни Юрій-Болеслав II. Це стало підставою для претензій на львівський престол сусідніх володарів, поєднаних із галицькими родинними зв'язками. І хоча польському королю Казимирові III вдалося захопити місто, однак закріпитися у ньому він не зміг. 1340–1349 Львовом керували місцеві бояри на чолі з Дмитром Дедьком, який титулувався «правителем або старостою Руської землі». Своїм сюзереном Дедько визнавав волинського князя Дмитра-Любарта. 1349 р. поляки удруте заволоділи Львовом. Однак запекла боротьба за Львів між Литвою і Польщею точилася протягом усієї другої половини XIV ст. Були моменти, коли Львовом володіли литовські князі. Та все-таки реальна влада належала угорському королеві, який надав Казимирові III право пожиттєвого володіння Руським королівством. Тому після смерті останнього 1370 р. Русь знову відійшла до Угорщини, королема якої на той час був Людовик д'Анжу. Намісником Людовика у Львові протягом 1372–1378 і 1385–1387 рр. був

Дмитро Дедько

Руські грошики Владислава Опольського, Казимира Великого і Людовіка Анжу (прориси)

князь Владислав Опольський. З 1350-х рр. до початку XV ст. у Львові карбували навіть власну монету з гербами Русі й Польщі. 1387 р. Галицька Русь остаточно перейшла під владу Польщі. Однак польський адміністративний поділ і законодавство тут запровадили лише в 1420–1430-ті роки. З 1434 р. Львів став столицею Руського воєводства, до якого входили Львівська (з Жидачівським пов.), Галицька, Перемиська й Сяноцька землі. З 1435 р. тут діяли городський і земський суди. Львів став осідком трьох релігійних центрів – з 1364 р. вірменського єпископства, з 1412 р. римо-католицької митрополії, з 1539 р. православного єпископства, великим осередком культури. Для євреїв Галичини Львів також відіграв значну роль у релігійному й культурному житті, був найбільшим осередком іудаїзму.

Великої шкоди містові завдавали численні війни й ворожі напади. Особливо страждали передмістя, які не лише спалювали татари, турки, волохи чи козаки, але й часто грабували наймані війська чи регулярні частини шляхетського війська. Однак саме місто в мурах аж до XVIII ст. не вдалося здобути ні Хмельницькому, ні Дорошенкові, ні туркам і татарам.

Значну роль у формуванні середньовічного Львова відіграли німецькі колоністи. Місто, збудоване навколо Ринкової площі в к. XIII- на поч. XIV ст., хронологічно було другим, після княжого гра-

да XI-XIII ст. Німців, досвідчених ремісників і купців, на Русь і безпосередньо до Львова запрошували Данило Романович, Лев Данилович та їхні нащадки. Першим вїйтом Львова був Бертольд Штехер, якому князь Лев надав с. Малі Винники і млин Сільський Кут. Вїйтом Львова був і син Бертольда Матеус. Діти Матеуса підтвердили спадкові володіння родини Штехерів у середині XIV ст. У Львові на Полтві також був

Вид на площу Ринок і середмістя

Труби першого львівського водогону

млин Штехерів. Нащадок Штехерів — Петро Штехер, будучи бурмістром Львова 1407 р., уперше провів воду до міста керамічними трубами. Усе це, як і прізвиська міщан кінця XIV ст. з першої вцілілої міської книги 1382–1389 рр., свідчить, що львів'яни послуговувалися магдебурзьким правом з XIII ст., отримавши на це привілеї руських князів,

що не дійшли до наших днів. Це право регламентувало адміністрацію і судочинство, які здійснював магістрат. Він складався з ради й лави. Найдавнішими посадовими особами Львова були вїйти, яких одночасно було кілька. Вони очолювали лаву — міський суд, у якому засідали 7, а згодом 12 лавників. Рада початково мала скромні повноваження, її функції переважно виконував вїйт. Лише 1407 р. в джерелах згадується бурмістр Петро Штехер. З кінця XIV ст. рада поступово стає головним органом самоврядування. До неї входили спочатку 6, а потім 12 райців. Рада мала широкі повноваження — здійснювала зносини міста з державними установами, ухвалювала статuti міста, розглядала цивільні справи, надавала міське право, господарювала майном міста, виконувала поліційні функції. Бурмістр міг також одноособово вирішувати певні справи і здійснювати судочинство. Часом це призводило до фактичної диктатури, коли все залежало від волі однієї людини. Починаючи з 1520 р. міські патриції, наслідуючи приклад інших міст Польщі, почали називати себе «панамі» й поступово узурпували владу в руках кількох знатних родин — Боїмів, Шольців, Кльопперів, Вільчків, Убальдіні, Лоренцовичів та ін., які мали вищу освіту, були докторами права, медицини й т.п., володіли значними коштами й нерухомістю. З-поміж них обирали бурмістрів і вїйта. Крім згаданих органів самоврядування існував і збірний, що скликався в особливо важливих справах — загальне засідання «усіх станів і націй», голос на якому мали

Міські печатки Львова

також вірмени, русини, євреї в особі «старших нації».

Адміністративним, судовим і торгівельним осередком давнього Львова з кінця XIII — початку XIV ст. стала нинішня площа Ринок з ратушею. За переказом, перша будівля ратуші з'явилася в часи Владислава Опольського, який 1372–1378 рр. керував Галичиною, як васал угорського короля, і мав титул «володаря Русі». Основна будівля, очевидно, була мурованою, а вежа дерев'яною. Перша згадка про ратушу — 1381 р., коли вона (можливо, лише вежа) згоріла. Вже 1409 р. на ратушевій вежі був

Падіння львівської ратуші.
Стара гравюра

мигранну, яка простояла понад 200 років і завалилася 1826 р.

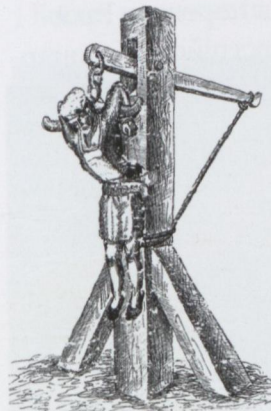
Ринок виконував також функцію торговлиці. На західній стороні, біля «стовпа ганьби», відбувалися покарання і прилюдні страти: людей спалювали, обезголовлювали, четвертували, роздирали гаками і т. п. за отруєння, зраду, підпал, фальшування монети чи воску. Найвідомішими зі страчених у Львові були молдавські господарі — Стефан Томша, Іван Підкова і Янкул. Пекарів за неякісну продукцію підвішували на спеціальному пристосуванні — «орчику». На Ринку відбувалися й розважальні заходи — тріумфи, вистави, концерти.

Основні фортифікації Львова — Високий і Низький замки — виникли в часи Галицько-Волинської держави. Однак жодних матеріалів про їхній початковий вигляд не збереглося. З руських літописів і пізніших хронік відомо, що вже перед 1256 р. на Замковій горі, яка на той час була значно стрімкішою і височіла над болотистою долиною Полтви, оточеною з усіх сторін горбами, під керівництвом князя Лева Даниловича збудували укріплення. Вони були дерев'яно-земляними, як і переважна більшість руських градів. Тому 1259 р. на вимогу хана Бурундая князь Лев досить просто розібрав їх. 1287 р., під час походу Телебути й Ногая, татари два тижні стояли під Львовом, однак здобути його не наважилися. 1340 року, коли Львів уперше захопили поляки, Казимир III, за словами Длугоша, «львівський і володимирський зам-

Каплиця Боїмів поблизу Латинського костелу.
Художник А. Каменобродзький

міський годинник, в Ринку навколо ратуші крамниці чи склепи, деякі спадково належали міщанам. 1489 р. заклали нову чотиригранну вежу ратуші, яку майже завершили 1491 р., на вежі вмістили годинник, сурмача й сторожа. Того ж року ратушу й будинки в Ринку почали накривати черепицею. Можливо, завдяки цьому ратуша не згоріла під час жахливої пожежі 1527 р., яка знищила все місто. Наступна перебудова ратуші відбулася 1539 р., коли «підвищили і вкрили вежу ратуші». 1616 чи 1619 р. райця Мартин Кампіан ще раз зайнявся підвищенням ратушної вежі. Він розібрав її горішню частину й почав мурувати вище вже вось-

Покарання пекаря-бракороба

Високий замок.
Невідомий художник

ки, на той час дерев'яні... спалив". Про той же характер відновленого замку свідчить факт повторного його спалення литовцями 1353 року. Новий, уже мурований замок, постав на Замковій горі в кінці XIV ст., очевидно, вже після остаточного захоплення руських земель Польщею 1387 р. Він став резиденцією королівського старости й залоги, що передусім мала тримати в покорі місто. Його використовували також як в'язницю. Тут, зокрема, перебували полонені під Грюнвальдом 1410 р. німецькі лицарі, згодом утримували княжну Гальшку Острозьку. Високий замок не раз добудовували, ремонтували й реставрували. Під час Хмельниччини Високий замок 15 жовтня 1648 р. здобули штурмом селянсько-козацькі загони полковника М.Кривоноса. Після переходу Галичини під панування Австрійської монар-

Пам'ятник
Данилу Галицькому

Пагорб Люблінської унії
у Львові. Стара поштівка

хії нова влада ініціювала розбирання фортифікації Львова (1777). На поч. XIX ст. більшу частину Високого замку розібрали. Рештки замкових мурів майже дощенту знищили 1868–1869 р., під час насипання пагорба Люблінської унії, що мав утверджувати й пропагувати польський характер Львова й Галичини.

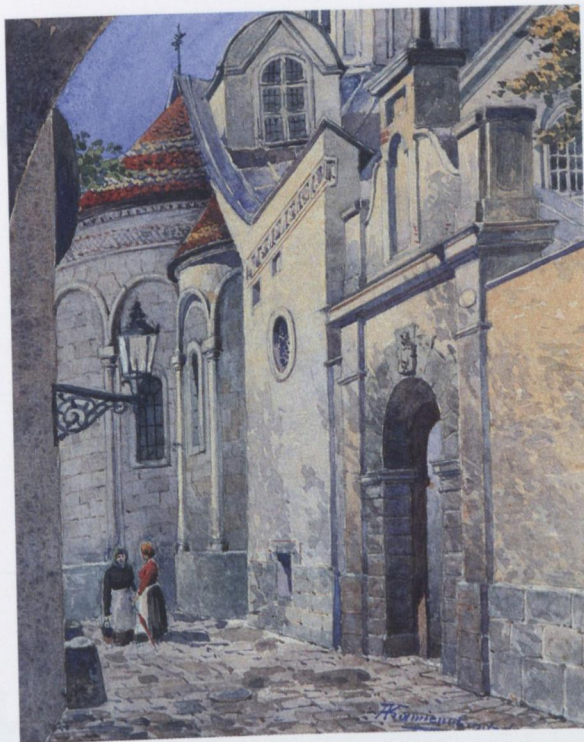
Низький замок, закладений одночасно з Високим, спочатку також був дерев'яним, а згодом його збудували з каменю й цегли. Він виконував різні функції – був найпотужнішим укріпленням у північно-західному куті міста, мав власні мури й вежі, вали й рови (в т.ч. і з боку міста), виконував роль резиденції королівського старости, був осідком міського й земського судів. В середині був старостинський палац, замкова каплі-

Порохова вежа. Худ. А. Каменобродзький

ця св. Катерини з дерев'яною дзвіницею і житлом пароха, судові й архівні приміщення, в'язниці, будівля для залоги та ін. Замок не раз перебудовували, ремонтували. З історичних подій, пов'язаних із Низьким замком, можна згадати так звану «курячу війну» 1537 р. між королем Сигізмундом III і шляхтою, яка збунтувалася проти нього. Під кінець XVIII ст. замок був напівзруйнованим через вологу, що йшла від Полтви й австрійська влада вирішила розібрати його.

1802 р. місто продало руїни євреям, і з замкового каменю й цегли збудували кілька кам'яниць. Укріплення навколо міста зростали протягом багатьох століть, удосконалюючись з огляду на розвиток воєнного мистецтва, насамперед артилерії. Вже з кінця XIII чи з початку XIV ст. місто оточував кам'яний мур (згодом, після надбудови у другій половині XIV ст., він отримав назву Високого) з 17 баштами, ззовні захищений ровом із протічною водою з Полтви та її приток та валом. На думку Д. Зубрицького, будівництво веж закінчили 1445 р. Вежі розподілили за ремісничими цехами — кушнірів, хутровиків, миловарів, бляхарів, мечників та ін. — які мали утримувати їх, забезпечувати зброєю і захищати від ворогів свою ділянку укріплень. Згодом кількість веж зросла до 25. До міста

Вірменський дворик.
Худ. А. Каменобродзький

Хачкари (хрести)
на Вірменському соборі

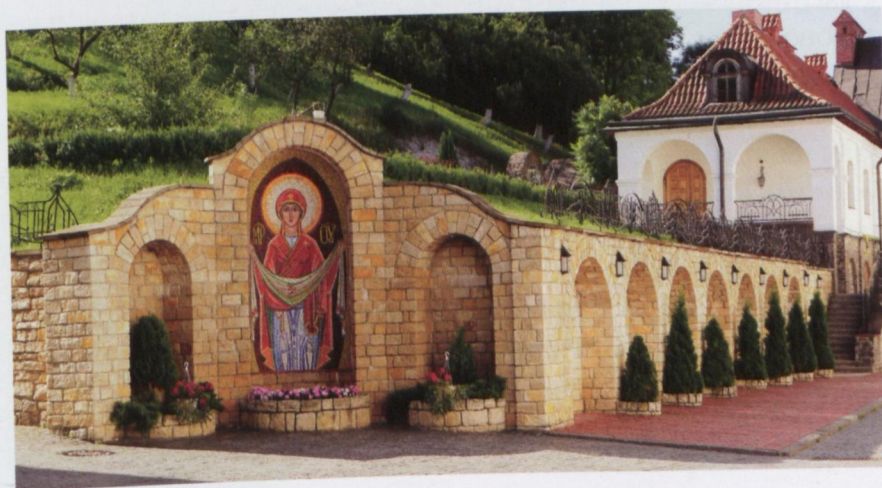

Бернардинський монастир

ні пам'ятника І. Федорову. Третю лінію укріплень — вал із так званим великим белюардом (на місці нинішнього Управління пожежної охорони) і 4 потужними вежами (до нашого часу з них дійшла лише Порохова вежа 1554—1556 рр.) — збудували з найнебезпечнішого східного напрямку в середині XVI ст.

Оборонну функцію тривалий час виконували й муровані святині: Миколаївська і П'ятницька церкви на Підзамчі, Онуфріївський монастир, костели Івана Хрестителя, Марії Сніжної і Марії Магдаліни, Святоюрська владича (згодом митрополіча) резиденція, Вірменський собор, Домініканський, Бернардинський і Босих кармелітів монастирі.

Вид на Онуфріївський монастир

вело лише дві брами — Галицька з півдня і Татарська (потім Краківська) з півночі захищені складними фортифікаціями. Згодом до них додалися дві хвіртки — Єзуїтська з заходу і Босацька зі сходу. В кінці XV ст. навколо існуючих фортифікацій, крім західної сторони, захищеної Полтвою і болотами, почали будувати другу лінію — так званий Низький мур з 15 бастеями — півкруглими баштами без даху. Одна з них збереглася у підвалі бару «Під вежею», залишки іншої, на вул. Підвальной, відкрили при споруджен-

ОЛЕСЬКО

Олеско. З малюнка Н. Орди

Гора, що височіє над рівниною, у наших краях не могла залишитися неукріпленою. Адже Галичина віддавна була багатою землею, отож кочівники й войовничі сусіди раз по раз намагалися її підкорити. Так і виник замок в Олеську — одному з найдавніших міст Львівщини, що існувало ще в період Галицько-Волинської держави. Не випадково навколо Олеська археологи відкрили аж три поселення X—XIII ст., а одне — ще з II тисячоліття до Різдва Христового. В історичних джерелах Олесько вперше згадується 1366 року як місто й замок у Звенигородській землі. Однак насправді воно значно давніше. Після того, як Пліснеськ, найбільше місто Галицько-Волинського королівства, розташоване неподалік, 1241 р. знищили татаро-монголи, втікачі звідти заклали городище у вигіднішому місці — на стрімкому пагорбі серед непрохідних боліт. Згодом тут виникла руська дерев'яна фортеця. А частково мурований, частково дерев'яний замок, очевидно, збудував один із онуків короля Данила — Андрій або Лев II наприкінці XIII чи на почат-

ку XIV ст. Після того, як 1340 року вимерла панівна династія Романовичів, за Галицьку Русь почалася боротьба між Литвою, Польщею та Угорщиною. Олеський замок був одним із головних об'єктів цієї боротьби. 1376 року володар Русі Владислав Опольський, який панував тут із 1370 р., засновуючи в Галичі латинське єпископство, надав останньому навечно «місто Рогатин і замки Олесько й Тустань, що в Галицькій дієцезії, разом з повітами, селами, маєтками та ін.» Та цей привілей так і залишився лише шматком паперу. Олеський замок довго був одним із головних опорних пунктів боротьби руських панів проти Польщі, яка прагнула захопити ці землі. У 1370—1377 й 1382—1432 рр. тут перебувала залога литовсько-руських князів Любарта й Свидригайла. З останнім, досвідченим і відважним полководцем, руська знать пов'язувала сподівання відстояти свою незалежність. Хроністи, однак, відзначали, що, попри мужність і рішучість, князь був поганим політиком і дипломатом, часто втрачав запал до розпочатої справи, був дратівливим і непослідовним. Намісником Свидригайла в Олеську був князь Богданко Рогатинський. Лише після тривалої облоги замок 1432 р. здобули польські війська. Ці події

Монастир капуцинів

описав Роман Іваничук у романі «Черлене вино».

1441 р. король Владислав III надав Олеську магдебурзьке право. Відтоді в місті діяли магістрат і лава (суд), відбувалися ярмарки й торги. Очевидно, з тих часів походить і герб Олеська — чотиридільний щит із зображенням лілійного хреста — символа відродження, фортечної вежі й гарматних ядер. Цей герб символізував собою місто-фортецю, що відновлювалося після кожного знищення. Того ж 1441 р. король надав Олесько з навколишнім повітом своєму феодалові Іванові з Сенна, який відтоді почав писатися як Іван з Олеська. Очевидно, він чи його син Петро збудували в місті 1481 р. гарний готичний оборонний кос-

Експозиція картинної галереї, розташованої в замку

АКСОНОМЕТРИЧНИЙ РОЗРІЗ ОЛЕСЬКОГО ЗАМКУ

Триярусна надбрамна вежа

Східний житловий корпус

Контрфорси у північній та східній частині замку

Галерея на давньоруському мурі

Водогін на замковому фасаді

Західний житловий корпус

Вид на Олеський замок

тел. 1464 року Іван і Добеслав з Олеська були учасниками конфедерації руської шляхти проти могутнього роду Одровонжів, які захопили чи не всі найвищі адміністративні посади на Русі. Можливо, саме це спричинило деякий економічний занепад міста: 1464 р. король, захищаючи інтереси львівських купців, зобов'язав купців із Кам'янця їхати просто до Львова, оминаючи Луцьк і Олесько. Цю королівську грамоту підтверджували ще раз 1552 р. Син Івана — Петро з Олеська, який помер 1511 р., заповів Олесько двом своїм донькам. Від того часу містом володіли одночасно кілька власників — доньки та їх чоловіки. В акті поділу майна зазначено, що управління в місті здійснюють війт, райці, яких обирають порівну обидві власниці, та обрані громадою лавники.

1442 і 1453 років Русь зазнала спустошливих золотоординських набігів. Зруйноване було й Олесько. 1512 р. мешканці Олеська й навколишніх сіл знову скупчилися в замку, відбиваючи татарський напад. Однак замок було здобуто і поруйновано, а його захисники частково загинули, частково потрапили до полону. Та вілілі мешканці швидко відбудували твердиню. 1519 року замок витримав облогу татар, а його обороною керував один із зятів Петра з Олеська — славний лицар Фредерик Гербурт, який небавом загинув у бою з татарами під Сокалем.

1528 р. Ядвіга з Олеська, дружина подільського воєводи Мартина з Кам'янця, записала Львівському архієпископству 400 золотих на оливу до лампад, забезпечивши цю суму прибутками зі ставів

у Залізцях та частиною прибутків з мита і рибних ставів у Олеську. Це свідчить, що розведення риби було для Олеська прибутковою справою. Згодом ці кошти використовували також для захристіана, школярів і ремонту церковних шат.

З 1605 р. Олесько стало власністю могутнього магнатського роду Даниловичів. Спочатку православні, вони з часом прийняли католицизм і вірно служили Польщі. Подружні зв'язки поєднали їх з Тарлами, Фредрами, Жоравинськими. Іван Данилович, який був руським воєводою, ґрунтовно перебудував замок: звиз дитинець, надбудував, виключно з каменю, поверхи, з півночі спорудив ще одну вежу, збудував ще один будинок. За Даниловича замок набрав палацового характеру з рисами італійського Відродження. У палаці з'явилися кахлеві печі, білокам'яні каміни, розписи, оздобні портали, дорогі меблі, картини. Саме в цей час Олеський замок став майже таким, як тепер. Як і раніше, його оточували рів і вал. Для посилення обороноздатності замок забезпечили додатковими гарматами. Іван Данилович сприяв розвитку і міста Олеська — він збудував тут школу та лікарню. Побутує думка, що саме в Олеську з 1605 р. перебував на службі в І. Даниловича батько Богдана Хмельницького Михайло, а отже жив чи часто бував Богдан. Спочатку Михайло Хмельницький служив у Жовкві в коронного гетьмана Жолкевського, а до Олеська перебрався разом із донькою Жолкевського Софією, яка вийшла заміж за Івана Даниловича. Згодом, коли Данилович отримав Корсунське й Чигиринське староства, М. Хмельницький став підстаростою в Чигирині й отримав за свою службу землю, де заклав хутір Суботів.

У 1636 р. син Івана Даниловича Станіслав загинув у бою з татарами, й Олесько перейшло, як посаг, до родини польських магнатів Собеських, які доти були його співвласниками. Тут народилися два майбутні польські королі — Ян Собеський і Михайло Корибут Вишневецький, останній представник цього роду.

Ян III Собеський

ІНШІ МІСТА ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

БЕЛЗ — одне з найдавніших міст Галичини. Його назва походить від місцевого слова «бевз», «белз», що означає неприступне місце серед боліт і відповідає розташуванню давнього міста в болотистій місцевості, між річками Солокією і Річицею (нині тут передмістя Замочок).

На поч. XI ст. Белз був одним із найважливіших міст на заході Київської держави. В літописі він уперше згадується 1030 р., коли великий київський князь Ярослав Мудрий відвоював у Польщі червенські міста, захоплені 1018 р. князем Болеславом I. Протягом XII-XV ст. місто було столицею удільного Белзького князівства, найвідомішими володарями якого були брат засновника Галицько-Волинської держави Романа Мстиславича Всеволод і його син Олександр. Останній довго боровся проти своїх двюрідних братів Данила й Василька, котрі прагнули об'єднати всі галицькі князівства у єдину державу. З 1234 до 1340 р. Белзьке князівство перебувало в залежності від Галицько-Волинської держави. Під час татаро-монгольської навали 1241 р. дерев'яні укріплення Белза були спалені, жителі знищені чи полонені. 1340 р., коли вимерла династія Романовичів, Белзьке князівство перейшло під владу Великого Литовського князівства й місто тривалий час було осередком опору польсько-угорській агресії. Своїми володарями русини визнавали Любарта (Дмитра) Федиміновича, Юрія Наримунтовича й Олександра Коріатовича. У 1349, 1352, 1366 й 1377 рр. польсько-угорські війська облягали Белз, однак не змогли його здобути. Під час облоги 1352 р. під стінами Белза був навіть

угорський король Людовик. 1377 р., після семи тижнів героїчної оборони, литовсько-руська залога через голод була змушена піти на переговори. Владислав Опольський, відібравши Белз у Юрія Наримунтовича, надав містові магдебурзьке право і зробив його головним складом солі для купців з Литви. Угорський король 1388 р. передав Белзьке князівство мазовецьким князям. В цей час відбувається інтенсивна колонізація цих земель німцями, угорцями й поляками. У Белзі виникає католицька парафія. До міста прибувають ченці-домініканці й засновують тут монастир. Історик Д. Зубрицький вказує, що на поч. XV ст., завдяки промислові німецьких колоністів, Белз перебував у «квітучому стані».

1431 р. у Белзькій землі спалахнуло повстання на підтримку Свидригайла, котрий воював проти Польщі. Повстанці захопили Буськ, тому польський король, який тоді облягав Луцьк, був змушений вислати 6000 жовнірів на придушення цього виступу.

Руїни фортеці в Белзі

На середину XV ст. місто стало значним осередком не лише місцевої, а й міжнародної торгівлі. 1460 р., наприклад, галицькі, коломийські і стрийські купці скаржилися королю Казимирові IV на місто Львів, яке не дозволяє їм їздити з товарами до Белза, Перемишля, Ярославла й Ряшева, оминаючи Львів. Однак король виступив на боці Львова — міста, що мало генеральний склад товарів. А 1532 р. белзький староста Андрій з Тенчина (його брат Ян був белзьким воєводою) скаржився королю Сигізмундові I на львівських купців, які оминають митницю в Белзі, їдучи до Кракова, Любліна, Вроцлава, Познані, Литви, Пруссії та інших країн. Король став на захист Тенчинського. 1542 р. Сигізмунд I знову звільнив львів'ян від белзького мита.

1462 р., після отруєння двох останніх претендентів мазовецької династії на белзький княжий престол, князівство було приєднане до Польського королівства й отримало статус воєводства. До нього входили Белзький, Буський, Лопатинський, Любачівський, Городельський і Грабовецький повіти. У Белзі й повітах запровадили польське судочинство, створили гродські й земські суди. Після татарських нападів 1499 й 1502 рр. Белз зазнав великих руйнувань і спустошення. Тому 1508 р. король повторно надав йому магдебурзьке право. Станом на 1565 р. у столиці воєвод-

ства було 10 церков і костел. Укріплення міста, як і попередньо, склалися з дерев'яних стін, обмазаних глиною, таких же бастионів і веж.

БЕРЕЖАНИ вперше згадуються як село в історичних джерелах 1375 року. 1475 р. дідич Гвіздця Про-

Вірменська вулиця в Бережанах

копович, фундуєючи костел у містечку Остапківцях, зобов'язав бережанських селян платити десятину цьому костелові. 1530 р. село, за клопотанням могутнього феодала Миколи Сенявського, який був королівським дворянином, отримало королівський привілей на магдебурзьке право й стало містом. На його гербі був зображений золотий олень на синьому полі. Вигідне географічне розташування міста на давньому торговельному шляху між Львовом і Тернополем сприяло швидкому зростанню Бережан, розвитку торгівлі й ремесел. Водночас із магдебургією місто отримало право на два річні ярмарки й щотижневі торги. Серед місцевих купців, крім українців, були поляки, вірмени, євреї. Передмістя Адамівна, що виникло пізніше, заселили полоненими татарами.

Вірмени займалися торгівлею зі Сходом, і саме в Бережанах зосереджували свої товари, а на Ринковій площі був мурований склад, згодом перебудований на греко-католицьку церкву. В Бережанах була Вірменська вулиця, вірменська парафія і церква. Згодом вірмен витіснили з торгівлі євреї.

Східні товари з Бережан через Свірж потрапляли до Львова, а західні через

Вид на містечко Белз

Язлівець у Молдову й Туреччину. Приїжджі купці торгували коштовною зброєю, тканинами, прикрасами. Серед місцевих товарів були гончарні, шкіряні, дерев'яні вироби, мед, зерно, худоба, риба. Останню ловили в Золотій Липі й розводили у двох великих ставах. Станом на 1570 рік місто мало 40 будинків. У ньому працювало 20 ремісників — зброярів, столярів, шевців, слюсарів та ін. Частина населення, як і в інших містах, традиційно займалася землеробством, обслуговувала замок. Унікальним явищем в українській культурі є існування у Бережанах, принаймні до кінця XVII ст., єдиного поза Львовом західноєвропейського мистецького осередку, заснованого придворним скульптором Сенявських Йоганом Пфістером із Вроцлава.

Протягом 1534–1554 рр. Микола Сенявський збудував у Бережанах потужний замок. Його спорудили між двома рукавами Золотої Липи, оточили високими валами з бастіонами. Тут була головна резиденція Сенявських аж до смерті 1726 р. останнього представника роду Адама-Миколи, графа на Шклі й Миші, великого коронного гетьмана — і костел Св. Трійці, який став усипальницею представників роду. Донька Адама Сенявського Софія (її охрестили 1711 р. у присутності короля Августа II, царя Петра I й семигородського князя Ракоці) принесла Бережани й інші маєтки, як посаг, своєму чоловікові князеві Чорторийському, завдяки чому той став найбагатшою людиною в Речі Посполитій. Головною резиденцією Чорторийських у XVIII ст. також були Бережани. Донь-

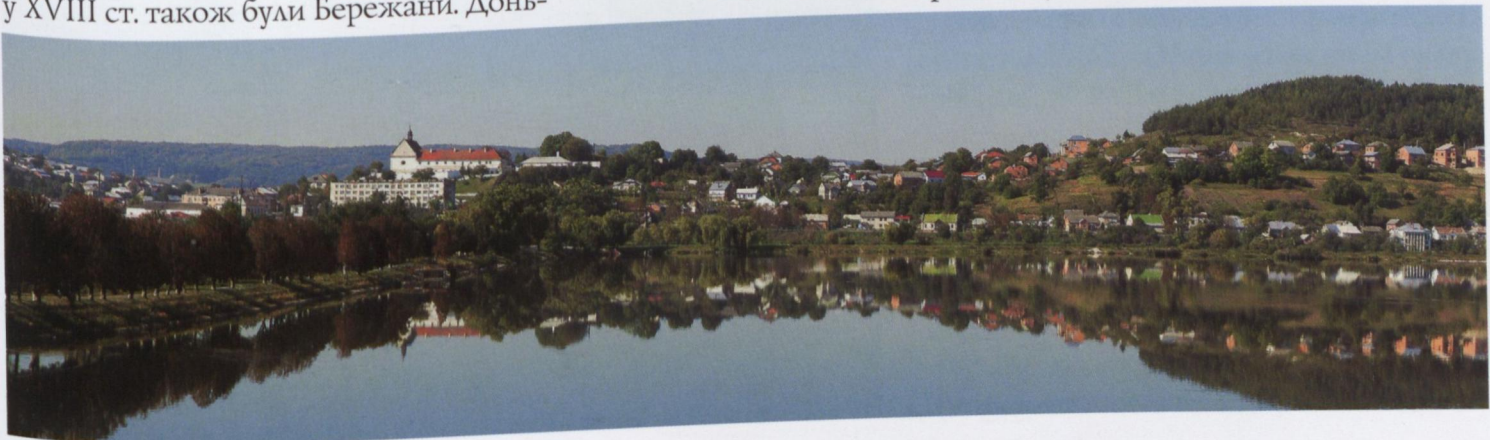
Залишки замку
Сенявських

ка Чорторийського, одружена з князем Любомирським, перебралася до сусіднього села Рай, де був мисливський замочок Сенявських. За Потоцьких, які володіли Бережанами в XIX ст., у замку розмістили казарми й броварню. Оскільки під час Першої світової війни замок і костел були дуже зруйновані, то мармурові надгробні скульптури перевезли до Кракова, (унікальна олов'яна труна коронного підчашого Миколи Сенявського 1636 р. з фігурою лицаря в посріблених і позолочених латах, виготовлена за моделлю Й. Пфістера, опинилась у замку в Пісковій Скалі під Краковом), а частину, вже після Другої світової війни, до Львова. Останнім часом замкові будівлі почали реставрувати.

Микола Сенявський 1539 р. став польним коронним гетьманом, протягом 1542–1553 рр. був белзьким, а далі руським воєводою, з 1563 р. — великим коронним гетьманом, якому підкорялися всі збройні сили Польщі. Як командувач армії, він відзначився у війнах з татарами, турками, волочами. Часто здійснював самовільні походи аж до Очакова й Білгорода.

Панорама Бережан

ГАЛИЧ — одне з головних міст, з 1141 (чи 1144 р.) столиця Галицького, а з 1199 Галицько-Волинського князівства, а згодом королівства. Назва Галича й Галицької землі з часом поширилася на всю західну частину України і східну Польщі. Місто вперше згадується у літописі 1140 р., хоча археологи встановили, що воно існувало вже у X ст. У XII–XIII ст. його центром було нинішнє село Кринос. Тут стояли княжий двір, собор

Вежа над Галичем

Успіння Богородиці 1157 р., збудований за Ярослава Осмомисла (його саркофаг відкрив 1936 р. Я. Пастернак), церкви, зокрема, монументальна церква Різдва Христового XIII-XIV ст., що дійшла до нашого часу, монастирі, палаци бояр, на підгородді були житла ремісників. Їх оточували потужні вали й глибокі рови, що збереглися й досі.

1241 р. Галич здобули і зруйнували татари-монголи. Історик Д. Зубрицький вважає, що Галич був столицею останнього галицько-волинського володаря Юрія-Болеслава II, отруєного місцевими боярами 1340 року. 1349 р. Галич потрапив під владу Польщі, далі Угорщини. Однак на нього претендувала й Литва — 1353 р. литовсько-руське військо здійснило похід на Галицьку землю і спустошило її, спаливши й Галич. 1374 р. васал угорського короля князь Владислав Опольський, який титулував себе володарем Руського королівства, надав місту магдебурзьке право, підтвержене і розширене 1429 р. королем Владиславом-Ягайлом. Це сприяло розвитку торгівлі й ремесел, зростанню добробуту міщан.

З 1435 р. в Галичі діяв земський, а з 1512 — і гродський суди. Саме до кінця XIV ст. відноситься спорудження старостинського замку в новому Галичі, за 5 км на південь від давнього міста.

В ньому, крім оборонних веж і мурів, були палац старости, будівлі судів, казарми, в'язниці. З 1547 р. в місті діяла митниця.

ГОРОДОК. У давнину Городок мав кілька назв — Городок Солоний, Сільний Городок, до Другої Світової війни — Городок Ягайлонський. Найдавніша частина літописного Городка збереглася в нинішньому міському парку, на підвищенні, оточеному р. Верещицею, ставами й болотами. В літописі Городок згадується 1213 р., коли тут сталася битва між князем Мстиславом і краківським князем Лешком Білим. У Городоцькому замку 1387 р. польська королева Ядвіга провадила переговори й приймала присягу міщан Львова, а також видала їм охоронну грамоту — так званий глейт («залізний лист»). Того ж року тут вперше побував король Владислав-Ягайло. Місцевість, багата на ліси й озера, йому так сподобалася, що надалі він бував тут щороку, часом живучи в Городку більше, ніж у Кракові. Резиденцією короля був замок, збудований на місці дитинця давньоруського городища. Нижче замку стояв млин, який зберігся до нашого часу. В Городку датована більшість привілеїв королівської канцелярії. Вільний час Ягайло проводив переважно на полюванні. Часом він залишався ночувати в Добростанах, у мис-

Сучасний інтер'єр давнього францисканського костелу в містечку Городок, у стіну якого було вмуроване серце Владислава-Ягайла

лівському замочку. У Городку Ягайло й помер 31 травня 1433 року, заповівши поховати тут — у костелі францисканського монастиря — своє серце. Тіло короля поховане в усипальниці польських королів — Вавельському замку Кракова. Владислав-Ягайло ще 1389 р. надав Городку магдебурзьке право. Основою добробуту міщан були ремесла й торгівля, зокрема сіллю (через це Городок і звали Солоним). Дуже вигідним для мешканців міста й навколишніх сіл було перебування тут королівського двору. Саме до цього часу відносяться фортифікації пізньосередньовічного міста — Краківська і Львівська брами, вежі, вали з дерев'яним палісадом і рови. Сліди цих укріплень, особливо над річкою, збереглися й досі. Брами й вежі, як і в інших містах, були закріплені за цехами, які ремонтували й захищали їх під час ворожих нападів.

Сигізмунд I задля зміцнення фортифікації міста 1537 р. постановив, щоб чопове (податок від продажу пива) протягом десяти років ішло на відновлення укріплень. 1550 р. чинш від винокуріння також призначили на ремонт міських валів. Однак численні татарські напади, козацькі штурми 1648 і 1655 р., турецька облога 1675 р. завдавали фортеці й місту великих руйнувань. За останньою люстрацією королівських володінь 1765 р. Краківська брама вже згадується як «колишня».

Городоцький замок після смерті Ягайла занепав, тому 1504 р. його відбудував С. Білецький. Але через сто років твердиня знову була напівзруйнована. 1618 р. сеймик у Вишні прийняв спеціальну постанову про відбудову згорілого замку. А 1662 р. королівські ревізори записали, що замок «спалений дощенту і знищений так, що від нього залишилася лише земля».

Добре збереженою давньою пам'яткою Городка є оборонний монастир і костел францисканців, збудований під валами міста. Він згадується в документах 1345 р., однак існував, очевидно,

ще в руські часи. Це один із найдавніших католицьких монастирів на Русі. Нинішню споруду дослідники датують 1419 роком. У наш час монастир реставрують монахи-студити.

СВІРЖ. Перша письмова згадка про містечко Свірж відноситься до 1427 р., коли його відвідав польський король Владислав-Ягайло. 22 вересня 1449 р. королівський комірник за участю місцевої шляхти провів розмежування між містом і селом Свірж. Замок у Свіржі вперше згадується 1530 р., як резиденція шляхетського роду Свірзьких. Цьому роду Свірж належав ще в кінці XVIII ст. Свірзькі, щоправда, передавали місто й село в заставну оренду іншим феодалам. Так, 1617 р. Альберт Свірзький віддав Свірж в оренду С. Глембоцькому. Сучасного вигляду замок набув у середині XVII ст. На цей

Свірзький замок над річкою Свір

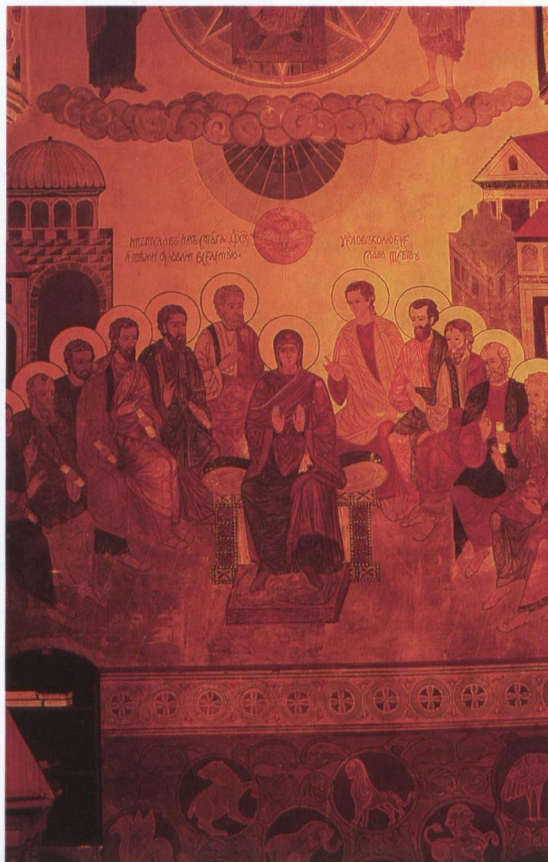
час він перейшов до рук польного хорунжого й галицького каштеляна Олександра Цетнера, спорідненого з Лянцкоронськими, Третерами та іншими магнатськими родинами.

Неподалік від замку, серед старовинного парку, збереглася ще одна давня пам'ятка. Це оборонний костел, заснований у XV ст. Римо-католицьку парафію у Свіржі заснували 1481 р. власники містечка брати Андрій (львівський мечник) і Мартин Свірзькі. Нинішня мурована будівля, споруджена замість старої дерев'яної, датована 1541 р.

УНІВ — один із найдавніших православних (з XVIII ст. греко-католицький) монастирів Галичини. За новітніми археологічними матеріалами він існував уже в XIII ст. й був зруйнований під час монголо-татарської навали. 1400 року, за допомогою князя Федора Любартовича, мурована церква Успіння Богородиці й монастир були відновлені. Тоді ж був відновлений жіночий монастир з дерев'яною церквою Преображення Господнього на Черничій горі. Король Владислав-Ягайло грамотою 1401 р. надав Унівському монастиреві села Млинів і Якторів. 1542 р. монастир став архімандрією. Першим архімандритом став Анастасій Радилівський, згодом монастирем керували Гедеон та Ісайя Балабани, Варлаам та Атаназій Шептицькі. Останнім архімандритом був Климентій Шептицький.

Після спалення татарами 1549 р. монастир відновив шляхтич Ванько Лагодовський. За переказами, він полював у цій місцевості і зламав ногу, впавши з коня. Уві сні йому явилася Богородиця і сказала, що слід умитися у джерелі біля монастиря. Він зробив це й зцілювався. Щоб не загубити джерела, Ванько почепив на дерево свій кунтуш. Згодом до джерела почали приходити й інші хворі й немічні люди. За чудесне зцілення шляхтич дав обітницю збудувати

*Богоматір і апостоли.
Росписи Унівського
монастиря*

*Вид на Успенський
монастир в Уневі*

тут церкву й виконав свою обіцянку в 1549–1574 рр. Збудована ним церква Успіння Богородиці має риси двох стилів — пізньої готики й ренесансу. А ключові бійниці у фризі під дахом свідчать про оборонний характер цієї святині.

1606 р. в монастирі перебував відомий культурний діяч і письменник-полеміст Іван Вишенський. Саме тут він написав відоме «Послання до стариці Домнікії». Розквіт монастиря припадає на XVII–XVIII ст. Протягом

1648–1770 рр. при обителі діяла друкарня, у якій працювали відомі друкарі Андрій Скольський, Дмитро Кульчицький, Симеон Ставницький, гравери Ілля, Мина, Никодим Зубрицький. Монастир славився щорічними ярмарками й відпустами, особливо на храмове свято Успіння Богородиці.

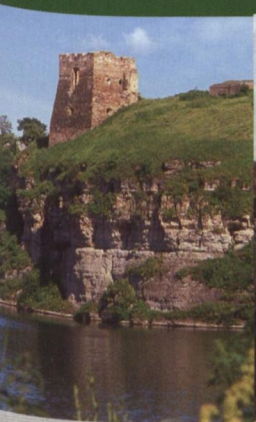
ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
КНЯЗІ
КОРІАТОВИЧІ —
ВОЛОДАРИ
ПОДІЛЛЯ

БРАЦЛАВ
ВІННИЦЯ
БАР
МЕДЖИБІЖ
ХМІЛЬНИК

НЕМИРІВ
СКАЛА-ПОДІЛЬСЬКА
ЖВАНЕЦЬ
САТАНІВ

ЗІНЬКІВ
ЧОРНОКОЗИНЦІ
ЧЕРВОНОГРАД
БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ

ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ: ВІД КОРІАТОВИЧІВ ДО ЯГЕЛЛОНІВ

Перша згадка про Поділля (Podolia) під 1331 р. зустрічається у хроніці Мацея Стрийковського та в описі Станіслава Сарницького. Термін «Поділля» у «Хроніці Литовській та Жмойтській» вжито при описі подій 1332 року. Однак правдивість такого датування викликає певні сумніви, оскільки

Мацей Стрийковський

вказані нарративні джерела створювались у XVI ст. Переконаливіший вигляд має дата під 1352 р., яку використано у творі польського хроніста Яна Длугоша (Podolia). Водночас, на думку сучасних дослідників, головними доказами щодо першості топоніму Поділля можуть слугувати не відомості хронік, а правові документи 60-х років XIV ст. Так, терміни «podolskie» чи «Podolskiey ziemie» вперше зустрічаються в актах під 1366 та 1374 рр¹.

¹І. Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса, 2004. – С. 69–70.

Подільська земля (Велике Поділля) як історико-географічна область сформувалася, як слушно припускав М. Грушевський, у складі Золотоординської держави ще упродовж останньої третини XIV ст., коли вона була частиною володінь темника Ногая, що межували з Південною Руссю. У той час її кордони на заході сягали верхів'я Дністра, а на сході – Дону й Оки. На початку XIV ст. Велике Поділля втратило свої позиції на сході від Дніпра. 1362 р. в результаті успішної антиординської кампанії Великого князівства Литовського і Мамаєвої орди Велике Поділля і значну частину Південної Русі приєднано до Литви. Підпорядкування цих земель було оформлено спеціальним ярликом, який Мамай надав великому князю литовському Ольгерду від імені свого ханамаріонетки Абдулли.

Саме середина XIV ст. для Подільської землі стала переломним моментом у політичному відношенні. За інформацією Яна Длугоша, Подільський край, який перебував під контролем Золотої Орди, став ареною боротьби між Польщею, Великим князівством Литовським, татарами та Угорським королівством. У ході цієї боротьби поступово окреслились кордони Подільської історичної області.

Переможцем у воєнно-політичному протистоянні за право володіти подільськими землями вийшло Велике князівство Литовське. За літописом «Повість про Поділля» це сталося, коли князь Ольгерд Гедимінович у 1362 р. розгромив у битві на Синіх Водах трьох татарських

Algirdas

Великий князь литовський Ольгерд. Худ. Я. Ожембловський

ханів – Хаджібея, Кутлубуга і Дмитра та призначив управляти краєм чотирьох братів, князів Коріатовичів.

Ось як розповідає про наслідки битви на Синіх Водах один із найдавніших літописів: «Коли господар был на Литовской земли князь великы Олгирд и, шед в поле с литовскимъ воискомх, побил татаров на Синей воде, трех братов: князя Хочебиа а Кутлубугу а Дмитрея. А то си три браты, татарскыя князи, отчичи и дедечи Подолской земли... А брать великого князя Олгирдов держав Новгородн Литовскыи, князь Коръят, а в него были четьри сыны: князь Юръи а князь Александро, князь Костентин, князь Федор. Ино тыи княжятя Коръятевечи... со кня-

Монастир у Смотричі.
З малюнка Н. Орди
(З колекції Р. Саввова
і О. Погорільця)

з великого Олгирдивим презволениемъ и с помочию Литовския земли пошли в Подолскую землю...»². Так, історія Подільського краю майже до кінця XIV ст. була пов'язана із діяльністю князів Коріатовичів.

Одним із найважливіших наслідків затвердження влади литовських князів стало, безперечно, будівництва замків та оборона краю від постійної загрози з боку кочовиків.

Дбаючи про розвиток міст, князь Юрій Коріатович надав 7 листопада 1374 р. Кам'янцю магдебурзьке право. Розвитку ремесла і торгівлі сприяла грамота Олександра Коріатовича від 2 квітня 1375 р., подарована краківським купцям на вільну торгівлю з Поділлям. В останній чверті XIV ст. формується податкова система, зокрема населення Кам'янецької волості платило від кожного лану по 20 широких грошей. Важливим нововведенням Костянтина Коріатовича було запровадження випуску місцевої монети, так званого «подільського півгрошика»⁴.

За доби Коріатовичів окреслюється територія підвладного їм Великого Поділля, що включала в себе колишнє Галицьке Пониззя, всю Прославію (Брац-

лавщину), частину Південної Київщини, Болохівської та Галицької земель. У руках правлячих князів з роду Коріата зосереджувалася вся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади над населенням краю. Постійної резиденції вони не мали, проте наявні документи свідчать на користь можливої столиці у м. Смотрич. З 70-х років XIV ст. письмові джерела згадують про існування на Поділлі інституту старост як намісників князя на місцях. Є звістки, що спершу всією територією управляв один староста, якому підкорялись воєводи. Згодом призначені Коріатовичами старости перебували у трьох повітових містах-замках: Кам'янці, Смотричі та Червонограді. В їхніх руках сконцентрувалася не лише судово-адміністративна, а й військова влада.

Проводячи відносно самостійну як внутрішню, так і зовнішню політику, Коріатовичі тим самим не тільки зміцнювали своє становище у краї, а й поступово виходили з-під верховної влади сюзеренітету великого князя литовського. На думку дослідників, для остаточного відокремлення їм завадили, по-перше, малий резерв внутрішніх ресурсів Поділля і, по-друге, політична слабкість, яка характеризувалася існуванням інституту спільного управління краєм. Не останню роль відігравав також зовнішньополітичний фактор, особливо постійна загроза від ординців. Все це стало причиною загострення стосунків із Польською Короною та Великим князівством Литовським, що врешті, призвело до воєнного протистояння.

Внаслідок воєнної виправи, здійсненої польськими військами під командуванням короля Ягайла восени 1394 р., владу

Літописець зазначає: «А тогда у Подолской земли не было еще ни одного города мурованого а ни деревяного. И тогда тыи княжата Корятовичи, пришоу у Подольскую землю, и вошли у приязнь со отаманы и почали их боронити от татар и дани татаром не почали давати. И напервеи нашли себе твержицу на реце Смотричи, и тут себе город Смотрич поставили, а на другом месте на Смотричи в горе чернчи жиали, и они в том месте город Бакоту поставили. А потом, ловячи в ловех, пригодилося им много олени наехати на том месте, где теперь Каменецкое место лежит. И тые княжата, розсекши лес, на том месте... город змуровали Каменец, а с того вси Подолские муровали и вси Подолские города осели тыи Корятовичи»³.

"Подільський полугрошик" князя Костянтина Коріатовича, перша половина 80-х років XIV ст. Аверс - герб Коріатовичів (Св. Юрій-зміборець), реверс - герб угорських королів з династії Анжу (З колекції Р. Саввова і О. Погорільця)

² Сутрасльская летопись//Полное собрание русских летописей. - Т. XXXV. - М., 1980. - С. 66.

³ Летопись Красинского//Полное собрание русских летописей. - Т. XXXV. - М., 1980. - С. 138.

⁴ Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Костянтина//Нумізматика і Фалеристика. - 2004. - №. 3. - С. 24-29.

Печатка князя Вітовта

Монета Ягайла
(аверс і реверс)

Коріатовичів на Поділлі було скасовано⁵. Останній подільський князь Федір втік на Закарпатську Україну, де управляв Мукачівською округою під владою угорського короля. Західну частину Подільської землі приєднано до Польського королівства, а Східне Поділля залишилося під владою великого князя литовського Вітовта (1392–1430). Так стався перший розподіл Великого Поділля на дві частини, боротьба за володіння якими зі змінним успіхом продовжиться майже до середини XV ст. В кінці того ж 1394 р.

Великий князь литовський і польський король
Владислав-Ягайло. Невід. худ. XVIII ст.

За версією літописця, за 20000 кіп грошей Ягайло викупив Західне Поділля у Вітовта, яке 13 червня 1395 р. спеціальною грамотою віддав у володіння краківському воєводі Спитку з Мельштина. Східне Поділля залишилось під управлінням старост, призначених Вітовтом. Крім того, означена грамота, у порівнянні з літописом, зафіксувала серйозні територіальні зміни підпорядкування. Так, до західної частини, якою володів Спитко, увійшли замки: Кам'янець, Смотрич, Скала, Червоноград, Бакота; тоді як Меджибіж, Божський, Вінниця, Звенигород та Черкаси потрапили до володіння Польської Корони. За Вітовтом, очевидно, залишились лише Брацлав і Соколиць⁷.

Ягайло особистою грамотою віддав Вітовтові також Кам'янецький замок. Правда, через рік влада над Поділлям була знову поділена.

Ось як описано в одному із літописів розподіл влади на Поділлі: «И князь великий Вітовт дасть королю (Ягайлу. — Д. В.) у двадцати тисячах копах грошей Каменець город, Смотрич а Скалу, Черлений город (Червоноград. — Д. В. — примітка автора), а на иных городех подольских свои старосты посажал: на Бряслови, на Соколцы, на Веницы»⁶.

Такий розподіл зберігався до 1399 р. 12 серпня після поразки військ Вітовта у битві на р. Ворскла від орд хана Тимур-Кутлука безвісти зник Спитко з Мель-

штина. Після цього, як свідчить літопис, Ягайло забажав повернути Західне Поділля Вітовту, бо, мовляв, немає кому обороняти край: «И корол почал опять присылати до великого князя Вітовта, што “еси дал нам половину земли Подолское у пенязех, и мы тые города дали были пану Спытку у двадцати тысячах копах. Ино теперь пани Спытковая вдовою зостала, а детки малы, а от татаров некому боронити земли. Отдаи мне 20 тысяч моих, а города свои опять побери за себе»⁸. Попри те, що літописець далі повідомляє про здійснення цієї операції, швидше за все вона не відбулася. Оскільки, за даними документів, Ягайло передав Поділля, разом із землями у Валахії та Новоградком своєму брату Свидригайлу, який вже у грамоті кам'янецьким францисканцям 17 серпня 1400 р. іменує себе «князем Поділля». Однак наступного року Свидригайло втік до Тевтонського ордену, щоб звідти розпочати боротьбу з Ягайлом та Вітовтом, а обов'язок управління Кам'янцем поклав на старосту Грицька Кирдиєвича. Той, замість того щоб виконувати волю Свидригайла, у серпні 1402 р. погодився таємно передати управління Кам'янцем та іншими подільськими замками наміснику Ягайла — Дерславу Конопці. Так Західне Поділля знову опинилося під владою польського короля.

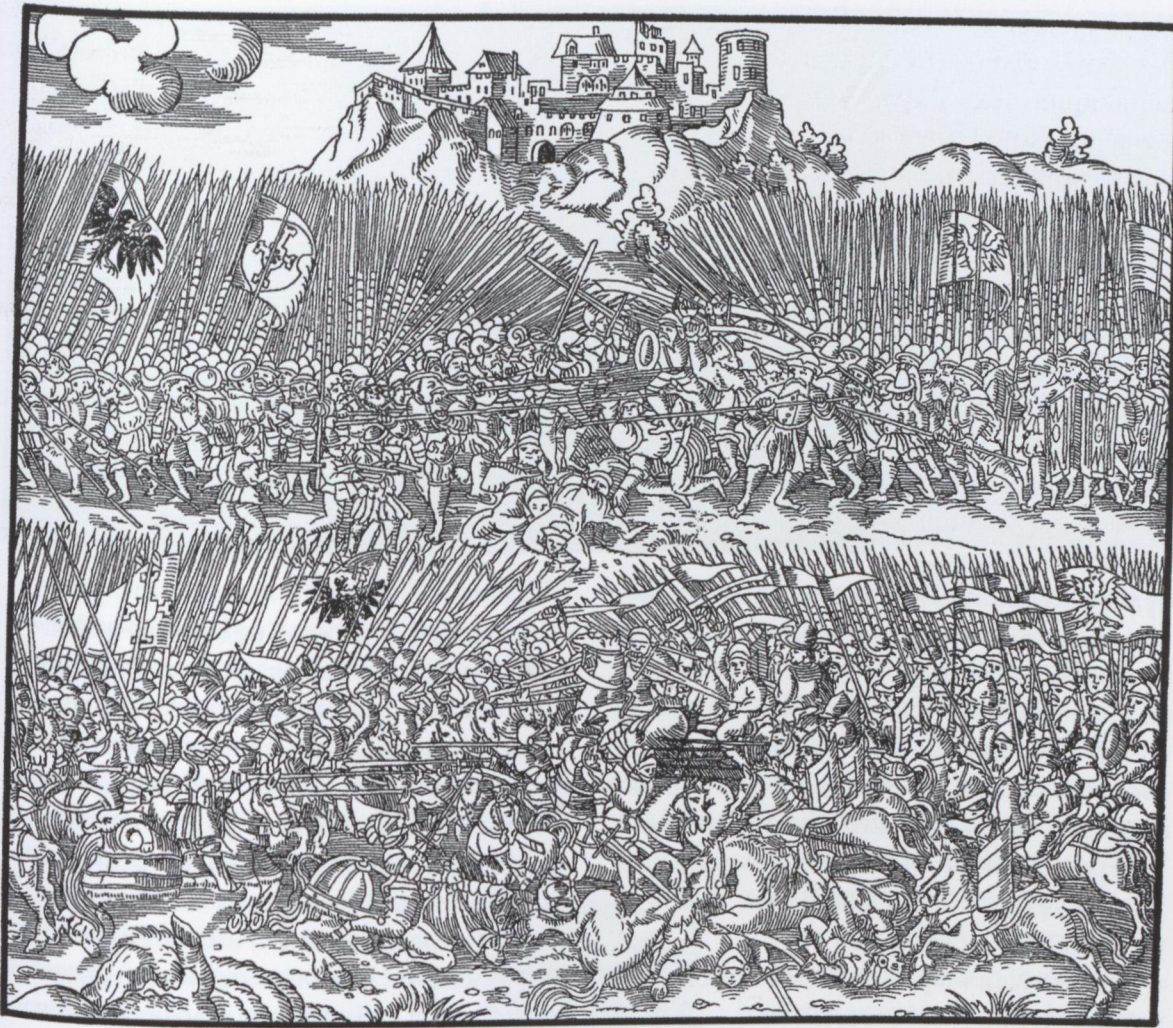
У 1411–1430 рр. об'єднане Велике Поділля підпорядковувалося одному володарю. Таку «королівську милість» отримав Вітовт після перемоги польсько-литовської армії над Тевтонським орденом у Грюнвальдській битві 15 липня 1410 р. Водночас Ягайло підкреслював, що передання Поділля під владу Вітовта зовсім не звільняє мешканців від присяги на вірність Польській Короні. Тобто, хоч і Вітовт отримав край у пожиттєве володіння, але король зберіг свій сюзеренітет. Однак, великий князь литовський, незважаючи на цю умову, сконцентрував у своїх руках адміністративний апарат, самостійно призначаючи своїх подільських намісників — генеральних старост.

⁵ Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku//Teki Krakowskie. — T. V. — Kraków, 1997. — S. 164–168.

⁶ Летопись Красинского. — С. 138.

⁷ Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст... — С. 193.

⁸ Летопись Красинского. — С. 139.

Грюнвальдська битва 1410 року, в якій Вітовт одержав блискучу перемогу

Печатка князя Свидригайла

Встановлений status quo був придушений одразу після смерті Вітовта. Адміністрація переважної більшості подільських замків заявила про підпорядкування польському королю. Це обурило литовську феодальну еліту, яка згуртувалася навколо Свидригайла.

Перші військові дії на Волині та Поділлі не принесли бажаного результату. Тому 1 вересня 1432 р. було укладено перемир'я між Ягайлом та Свидригайлом, що мало тривати до 7 липня 1433 р. Його зміст визначив сфери впливу на території Поділля: у володінні польського короля залишалися Кам'янець, Смотрич, Скала та Червоноград з їх повітами, а князю Свидригайлу належали Брацлав, Соколиць, Звенигород і землі аж до Летичева. Смотрич отримав особливий статус західнопольського міста, за яким король на власний розсуд міг відновлювати і перебудовувати замок. На свято Пречи-

стої 1432 р. визначався термін, коли для підписання миру мали зустрітися Свидригайло з Ягайлом. Проте, внаслідок змови у Великому князівстві Литовському стався переворот і новим володарем Литви було проголошено Сигізмунда Кейстutowича. 15 жовтня того ж року він видав грамоту, у якій, по-перше, засвідчив вірність Короні Польській, а, по-друге, гарантував приналежність Поділля до її володінь. Свидригайлові вдалося втекти до Полоцька, де він почав готуватися до війни. Його владу підтримали Полоцька, Вітебська, Смоленська, Сіверська, Київська, Луцька та Брацлавська землі. Зі змінним успіхом війна тривала до 1438 р.

Головні події на території Поділля пов'язані з ім'ям брацлавського намісника Федора Несвизького, котрий організував чимале військо з місцевого українського населення, татар і молдаван. Постійно маневруючи, він уникав

Великий литовський князь Свидригайло, за версією Яна Длугоша, ув'язнив короля та заявив, що не відпустить Владислава — Ягайла доти, доки Литві не буде повернуто Поділля⁹. Врешті, брати примирилися, і Свидригайло був проголошений великим князем литовським. Проте обидві сторони почали готуватися до війни, у якій «яблуком розбрату» виступила, головним чином, Подільська земля.

⁹ Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст... - С. 146.

¹⁰ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. (преимущественно по летописям). - К., 1887. - С. 374.

1 вересня 1435 р. відбулася битва під Вількомиром, що стала вирішальною подією у литовсько-польському протистоянні. У ній загинув володар Східного Поділля — князь Федір, який напередодні замирився із Свидригайлом, його подільські землі поповнили володіння останнього. Після обрання в 1447 р. Казимира Ягеллончика новим польським королем Свидригайло присягнув йому на вірність і, як його васал, управляв Волинню та Східним Поділлям аж до своєї смерті, що сталася 10 лютого 1452 р. Після цього Вінниччина і Брацлавщина в адміністративному відношенні становили єдине ціле з Волинською землею у складі Великого князівства Литовського, аж поки у 1455 р. були передані в управління київському князеві Семену Олександровичу (1454–1470). Після остаточної ліквідації Київського удільного князівства (1471 р.) було утворено Вінницьке і Брацлавське староства. 1566 р. в ході адміністративної реформи ці староства сформували Брацлавське воєводство з центром у м. Брацлав.

вирішальної битви, наносив рішучі удари несподіваними нападами. Дізнавшись про наступ великого польського війська на Брацлав, Федір Несвизький наказав спалити місто та замок. Коли ворог повертався, князь підстеріг його на переправі через р. Мурафа. 30 листопада 1432 р. відбулася битва під Копистерином, у якій вирішальної перемоги не здобула жодна із сторін, але Східне Поділля залишилося литовським. 1433 р. під Кам'янцем Федір Несвизький знову розгромив польські війська, які очолював кам'янецький староста Федір (Теодор) Бучацький. У березні-квітні 1434 р. він знищив частину польського війська біля м. Цварко (Cwarsko) на Поділлі¹⁰.

Того року помер польський король і спадкоємний власник Литви Владислав-Ягайло, і на його місце обрали його 10-річного сина Владислава. Ця ситуація вплинула на розстановку політичних сил у таборі Свидригайла. Зокрема, Федір Несвизький, незадоволений політичним курсом останнього, у вересні 1434 р. присягнув на вірність новому польському королю, за що отримав у пожиттєве володіння Брацлав, Вінницю,

Сутківці. З малюнка Н. Орди

Соколець, Хмільник, Кременець та Збараж. Після його смерті ці території мали бути введені до складу Корони Польської. Таким чином, саме у цей час чітко окреслився переділ Поділля на дві частини, з яких східна (з містами Брацлав, Вінниця, Соколець) належали Федору Несвизькому, а західна (з містами Кам'янець, Червоноград, Смотрич, Скала, Бакота), проголошена Подільським воєводством, залишилась у безпосередньому володінні польського короля. Кордоном між ними слугувала р. Мурафа.

Територія Поділля заселялася нерівномірно. Густота населення була найбільшою по берегам річок Ушиці, Калюси, Південного Бугу, Смотрича. На південь від Брацлава та Немирова щільність заселення значно зменшувалася через постійну загрозу від нападів кочовиків. Набіги ворога здійснювалися, головним чином, двома шляхами — Чорним та Кучманським. Для захисту місцевого населення та відсічі агресії майже у кожному місті будували укріплені замки. Так, у другій половині XIV ст. зведено фортеці у Кам'янці, Брацлаві, Вінниці, Скалі та Червонограді; на рубежі XIV–XV ст. постав замок у м. Рів (пізніше м. Бар). Упродовж першої третини XV ст. споруджено замки у Сатанові, Ярмолинцях та Жванці. До кінця століття — на початку XVI ст. завершено зведення укріплень у Зінькові, Сутківцях, Меджибожі,

Поділля на карті В. Гродецького, 1570 р.

Чорнокозинцях та Рихті. Таким чином, завдяки цим заходам центральної влади та місцевої адміністрації (старости та намісники) подільські міста складали передову укріплену лінію оборони прикордонних територій від ворожих нападів. Проте, ця оборона виявилася малоефективною під час воєнного протистояння Великого князівства Литовського з Кримським ханством, що почалося наприкінці 70-х років XV ст., після укладення антилитовського воєнно-політичного союзу між Московським царством і державою Гіреїв.

Фрагмент укріплення у Меджибожі

На середину XVI ст. чітко окреслюються соціальні групи. Князівський, магнатський, зем'янський, панський, дворянський та міщанський стани визначалися головним чином своїми землями, правами та привілеями, в той час як селянський стан визначався перш за все обов'язками. Земельні надання на Поділлі характеризувалися різними типами, близькими до західноєвропейських зразків, відомими під назвами аллод (лат. — фільварок), бенефіцій (лат. — васальна) чи феодал (лат. — ленна). Верхівка знаті, князі і магнати, отримували маєтності бенефіційного типу, тоді як зем'янам і дворянам надавалося, переважно, володіння на правах феодалу, рідше як бенефіцій. Основними обов'язками при цьому були: особисте проживання на Поділлі, поставлення війська воїнами, сплата податків, стації та обслуговування транспортом (підводами) великокнязівських чи королівських послів та гінців.

Адміністративний устрій та управління Західного та Східного Поділля до 1434 р.

майже не відрізнялися. Після утворення Подільського воєводства на місцеву шляхту поширилися права і пільги, якими на той час уже користувалася польська шляхта. Подільське воєводство з центром у Кам'яниці-Подільському поділялося на три повіти: Кам'янецький,

Летичівський та Червоноградський, які у свою чергу склалися із староств (Смотрицьке, Кам'янецьке, Скальське, Червоноградське). Місцеву владу представляв намісник короля — староста. Східне Поділля не було вилучене в окрему адміністративну одиницю. Вінницьке та Брацлавське староства також управлялись старостою (траплялося, що це була одна особа на дві території).

Герб Речі Посполитої

1 липня 1569 р. за умовами Люблінської унії Східне Поділля увійшло до складу Польщі, яка разом із Великим князівством Литовським утворила єдину федеративну державу — Річ Посполиту. Однак Подільське та Брацлавське воєводства продовжували існувати як окремі адміністративно-територіальні комплекси. Розчленування Поділля за адміністративною і географічною ознакою збереглося до кінця XVIII ст., коли Річ Посполита припинила існування й обидві частини Подільської землі увійшли до складу Російської імперії.

Найбільш численною групою були селяни. Відповідно до того, під яку юрисдикцію вони підпадали, визначився їхній статус, характер повинностей, що вони відбували, та умови життя. На Поділлі, подібно до інших територій Великого князівства Литовського та Корони Польської, селяни підпорядковувалися державній владі (в особі великого князя литовського чи польського короля) та приватній (шляхетській та церковній). У фаховій літературі зазначено, що основний контингент робочої сили у великокнязівському господарстві складала група селян під назвою «челядь невільна». Крім того, як у великокнязівських, так і в приватних господарствах працювали й інші категорії селян, перш за все, «тягли» селяни, тобто ті, що відбували «тяглу» службу чи панщину. Найчисленішу групу селян становили данники, основна повинність яких полягала у сплаті данини. У соціальній ієрархії селянського стану данники стояли на рівень вище від інших категорій, зокрема, «тяглих» людей.

Селянська праця. Фрагмент середньовічної мініатюри

Герб Кам'янця-Подільського

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

Ранньофеодальне місто на території сучасного Кам'янця-Подільського із розвиненим ремеслом та торгівлею виникло близько XI–XII ст. Воно займало значну площу й складалося з кількох невеликих поселень. У 1240 р. за володарювання у Кам'янці Ізяслава Володимировича місто було зруйноване військами Бату-хана і майже до середини XIV ст. управлялось ханськими намісниками як частина золотоординського Поділля.

Польський хроніст останньої третини XVI ст. Мацей Стрийковський пише, що після розгрому ординців у Синьоводській битві 1362 р. великий князь литовський Ольгерд передав управління Кам'янцем і всією Подільською землею своїм племінникам: литовським князям Коріатовичам — Юрію, Олексан-

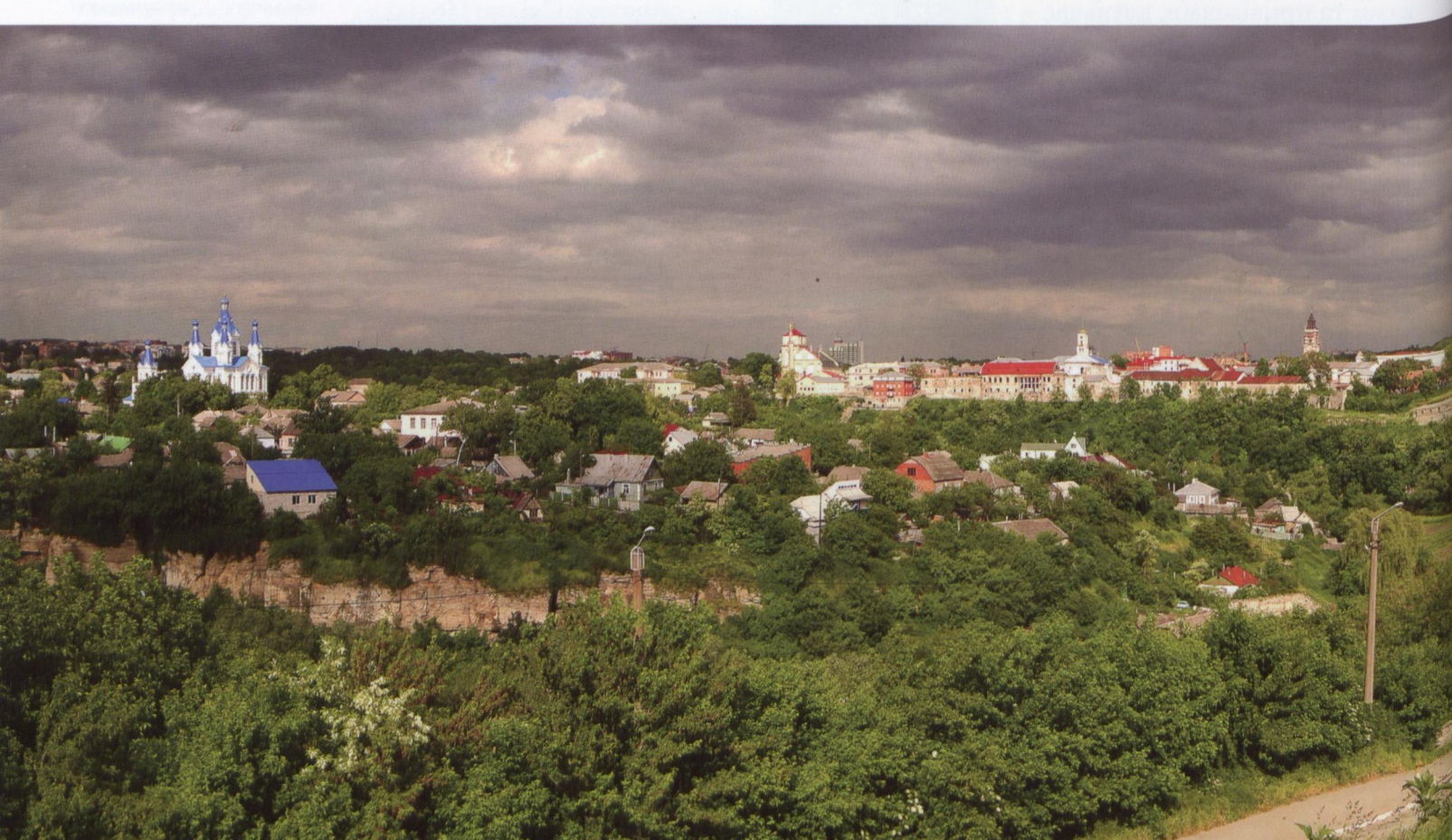

Монгольський завойовник хан Батий

дру, Костянтину та Федору. За свідченням хроніки Биховця (20-ті роки XVI ст.), у період їх володарювання місто, завдяки вигідному стратегічному розташуванню, активно розбудовувалось та розвивалось. З ініціативи братів Коріатовичів зводилися оборонні укріплення у вигляді мурів, башт та підземних споруд.

«И тые княжата... город змуровали Каменец, а с того вси Подолские муровали и вси Подолские города осели тые Корятовичи»¹. Так було закладено основу майбутньої кам'яної фортеці, у якій під час ворожих нападів переховувалося місцеве населення.

7 листопада 1374 р. князі Юрій та Олександр Коріатовичі надали громадянам Кам'янця магдебурзьке право. Їхня грамота — єдине свідчення про поши-

рення магдебурзького права на Поділлі у другій половині XIV ст. Відповідно до документу, міській громаді було подаровано 200 ланів поля та вигін для худоби; міщани звільнялися від будь-яких повинностей з подарованої землі на 20 років (за іншим списком грамоти на 24 роки). Крім того, міщанам надавалося право самосуду перед власним війтом і райцями, визначалися кордони між князівською та магістрацькою юрисдикціями. У розпорядження магістрату передавалися прибутки від усіх торговельних та промислових установ, натомість міщани зобов'язувалися за свій кошт здійснювати усі ремонтні роботи в місті, передусім оборонних споруд. Також встановлювався порядок здійснення будь-яких операцій із маєтками², які не мали власника або власник був невідомий. Хоч у грамоті 1374 р. термін «магдебурзьке право» чи «німецьке» не вжито, проте його правомірність підкреслює привілей 1432 р., яким польський король Владислав-Ягайло підтвердив кам'янецькому війту, «німецьке, інакше магдебурзьке» право Кам'янця. Водночас привілей 1374 р. засвідчив, що

Зал магдебурзького права в колишній Польській ратуші (реконструкція 2005 р.)

**1. Летопись Красинского // Полное собрание русских летописей. – Т. XXXV. – М., 1980. – С. 138.*

**2. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. (преимущественно по летописям). – К., 1887. – С. 207-209.*

Панорама міста від Кам'янецької фортеці

у цей час міська громада не була поділена на окремі етнічні анклавні із власною юрисдикцією. Це стало можливим лише після 1434 року, з остаточним переходом міста під владу Корони Польської. Саме тоді польська меншина стала поступово витіснити інші національності, для чого потребувала запровадження спеціальних юрисдикцій. Зокрема, грамотою 1491 р. руська громада отримала право обирати

власного війта, а вірменська — в 1496 р. За правління Олександра Коріатовича (1374—1380) Кам'янець перетворився на адміністративний центр Подільської землі, випереджаючи у розвитку інші міста — стару столицю Смотрич та Бакоту. Політику Олександра (загинув у бою з кримцями), направлену на розбудову інфраструктури міста та регіону, продовжив його брат Костянтин (1380—1391). Важливим нововведенням останнього було запровадження випуску місцевої монети, так званого «подільського півгрошика»³.

Персні-сигнети з Поділля, XIV - XV ст. З колекції Р. Саввова і О. Позорильця

Володарювання князів Коріатовичів у Кам'янці-Подільському припинилося восени 1394 р. У результаті збройного походу польського короля Владислава-Ягайла на Поділля. Західну частину Подільської землі разом з Кам'янцем Ягайло приєднав до Польського королівства, а східну — залишив у складі Велико-го князівства Литовського, передавши Кам'янецький замок своєму наміснику у Литві — Вітовту Кейстутовичу⁴. Останній призначив для управління містом свого старосту, проте, не бажаючи йти на конфлікт з Ягайлом, передав йому право управління західними подільськими містами разом із Кам'янцем

за 20 000 тис. кіп грошей. 13 червня 1395 р. Ягайло віддав Західне Поділля разом із замками Кам'янця, Смотрича, Червонограда, Скали, Бакоти, Меджибожа, Божського та Вінниці краківському воєводі Спитку з Мельштина у володіння на «повному княжому праві». «Головною заслугою Спитка, який загинув у битві з ординцями на берегах Ворскли 1399 р., було те, що він почав зводити систему оборонних укріплень, особливо зміцнюючи Кам'янець.

У першій половині 1400 р. Кам'янець опинився у володінні литовського князя Свидригайла, який у 1401 р. виступив проти васальної залежності Литви від Польщі. Через рік Свидригайло передав управління Кам'янцем старості Грицьку Кирдиєвичу. Однак той у серпні 1402 р. погодився таємно передати місто та інші подільські замки Ягайловому наміснику — Дерславу Конопці.

Західне Поділля та Кам'янець потрапили знову під владу Литви лише в 1411 р. і перебували у такому статусі до смерті Вітовта Кейстутовича 27 жовтня 1430 р. У листопаді того ж року брати Бучацькі — Теодор (Фридрих), Михайло та Мужило — виманили з міста воєводу Довгерда та заарештували, а в Кам'янці розташувалася польська залога на чолі із Михайлом. Подіями у Кам'янці розпочалася польсько-литовська війна за Поділля та Волинь 1430—1432 рр., що переросла у шестирічну громадянську війну у Великому князівстві Литовському між політичними прихильниками обраного на місце Вітовта Свидригайла Ольгердовича (1430—1432) і нового великого князя литовського Сигізмунда Кейстутовича (1432—1440), якого підтримували урядові кола Польщі та галицька шляхта. Король Ягайло передав місто у володіння Теодору Бучацькому (зображення його родового герба Абданк збереглось на зовнішній стіні вежі Ковпак). Остаточо Кам'янець і Західне Поділля перейшло під владу Польської Корони у вересні 1434 р.

Із середини XV ст. надзвичайно масовими стали постійні напади крим-

³З. Позорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Костянтина // Нумізмати́ка і Фалеристика. — 2004. — № 3. — С. 24-29.

⁴4. Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // Teki Krakowskie. — T. V. — Kraków, 1997. — S. 164-168.

⁵5. Arhivum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z.L.Radziwińskiego, przy współudziale P.Skobielkiego i V.Gorczaaka. — T.I. (1366-1506). — Lwow, 1887. — S. 18-20.

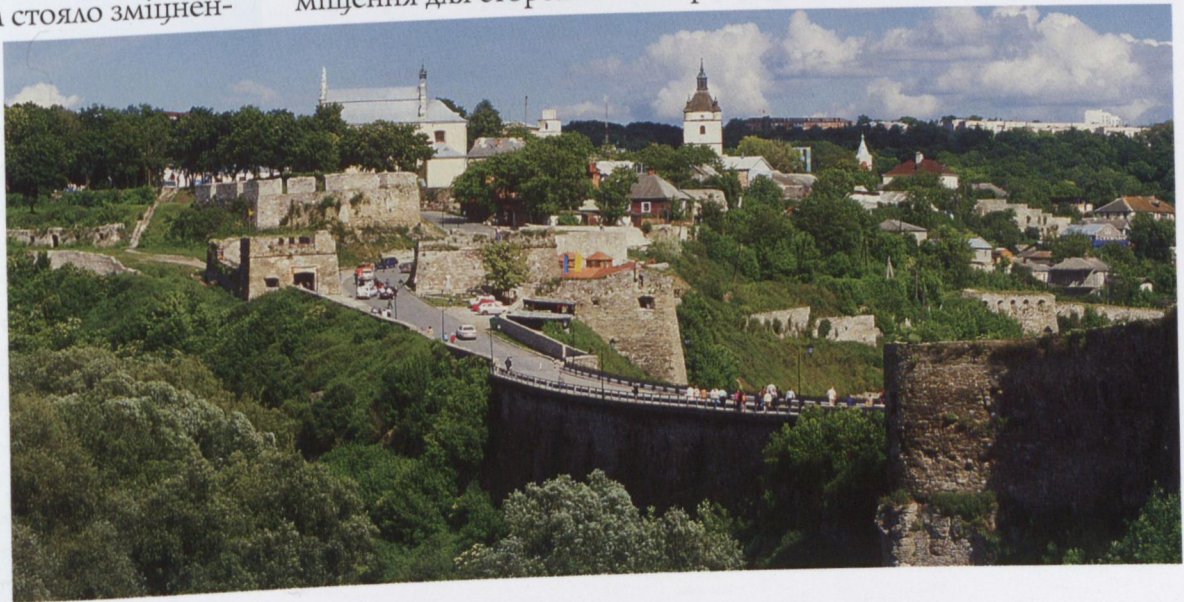
⁶6. Цит за: Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV - XVII ст. (історико-археологічні нариси). — К., 1928. — С. 15.

Битва з татарами. Фрагмент середньовічної мініатюри

ських орд на Кам'янець. Ситуація була настільки загрозливою, що на Пйотрковському сеймі 1463 р. розглядалося питання про можливий обмін Поділля на частину Прусської Померанії. Проте прибічників захисту Поділля і міста Кам'янця виявилось більше, тому було прийнято рішення про викуп міста у князів та перетворення його на форпост проти агресії Османської імперії та її союзників татар. Через брак коштів для виконання рішення сейму, подільських селян зобов'язали з кожного лану землі здати на викуп одного бика. Бучацькі, отримавши замість грошей кілька сот голів худоби, передали Кам'янець уповноваженим короля Казимира Ягеллончика. Так місто стало королівським, а міщани отримали підтвердження права на самоврядування.

Головним завданням стояло зміцнення фортифікаційних укріплень королівського міста. Згідно опису 1494 р. фортеця-замок з'єднувалась з містом вузьким проходом, який поступово знижувався до середини, де знаходився міст. За мостом, при в'їзді до замку, побудували браму з баштою, де перебували варто-ві. З північного боку

Вид на Замковий міст і Вірменський бастион

була інша башта — Пільна, або Скальська, через яку йшла дорога до м. Скала. Із заходу підступи охоронялися двома баштами. З північно-західного боку замку прорили глибокий рив. Артилерія налічувала 11 гармат. Загальне ж становище міста на кінець XV ст. ревізор визначив як незадовільне. Замок виявився майже спустошеним, зруйновані укріплення, не було бойових та споживчих припасів, перекриття будинків або старе, або розбите, або відсутнє. Красномовно про це свідчить уривок із опису: «Міст польський, жовнір австрійський, черниця баварська, віра угорська, піст німецький, будівлі Скали та Кам'янця — все це нічого не варте»⁶.

Польські правителі звернули увагу на жалюгідний стан міста і впродовж першої половини XVI ст. провели значні ремонтні роботи.

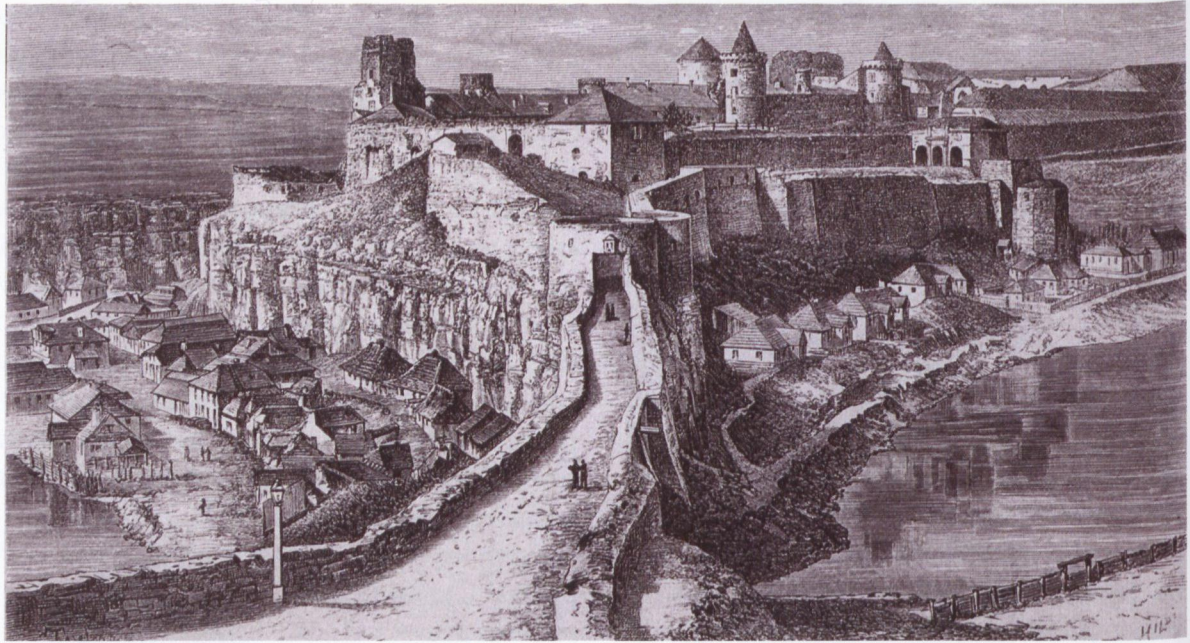
Зважаючи на те, що Кам'янець вважався форпостом захисту християнства від мусульман, досить часто кошти на фортифікаційні роботи жертвував Папа Римський, як от Юлій II чи Лев X. Тому й башти часто називали їхніми іменами.

На південно-східному розі замку розміщувалася башта Папська чи Юлія, яку звели на міцному фундаменті над скелею; під нею встановлено обладнання для підйому води та будівельних матеріалів. З південного боку височіла башта Ковпак, що слугувала за приміщення для сторожі й контролювала

Вітовт.
Невідомий художник
XVIII ст.

20 вересня 1404 р. великий князь литовський Вітовт заприсягнув у Кам'янці на вірність королю Ягайлу та Польській Короні.

Стара фортеця над Смотричем. Гравюра XIX ст.

Про результати реконструкції кам'янецьких укріплень свідчить опис замку 1544 р. Периметр оборонних будівель склали вже не дерев'яні за будови, а мури та башти. Відбудовою замку керував архітектор Іов Прета чи Претвич.

дорогу з Хотина. Третя башта — Тенчинська, яку до половини оточили додатковим муром. Четверта — Ласька (Біла) чи «арцибіскупський ковчег». Усі чотири вежі з'єднувались між собою стіною, яка йшла поперек скелі й забезпечувала захист підступів до замку.

1542 р. у західному куті побудовано Нову Західну башту, яка з'єднувалась склепінчастим коридором з іншою — Денною. На даху останньої додатково побудовано сторожку з 4-ма вікнами. В напрямку до міста після Нової башти стояло ще дві — Мала та Рожанка. Оскільки біля підніжжя цих двох, а також Ласької та Нової Західної місцевість була рівнинною, то для надійнішого захисту викопали два широких рови. Біля Романської башти розташовувалася

Вид на башти і мури з південного боку

Пільна брама з мостом, який, імовірно, міг і підніматися. Лінію замкових стін з боку міста становили башти Комендантська, Лянцкоронська (Друга Ласька), навпроти неї — Водяна, а в кінці фортифікації — Чорна. Завершувала укріплення башта біля мосту, що з'єднував замок із містом. Окрім, власне, фортифікаційних забудов, у замку були різноманітні житлово-господарські споруди. Крім того, опис 1544 р. зафіксував кількість збройних запасів: 14 гармат, 43 гаківниці, 30 аркебуз, 50 банників (циліндричної форми щітки на довгому держаку для прочищення і змащування жерла гармати), 20 мушкетів, 120 гарматних ядер, кілька бочок пороху тощо. Впродовж XVII ст., особливо під час турецької окупації 1672–1699 рр. замок неодноразово ремонтувався та модернізувався.

Історія міста характеризується постійним співіснуванням різних етнічних груп. Ще на початку XVI ст. міські землі були поділені між поляками, вірменами та українцями на частки, по 25 ланів у кожній. Окрема громада мала власний ринок, магістрат, адміністративні будинки тощо. Вірмени з'являються у Кам'янці на рубежі XII–XIII ст. У 1398 р. на кошти заможного городянина Синапа збудовано церкву Св. Нікола, де зберігалися вірменські печатки, міські хоругви,

привілеї та королівські грамоти.

Польська громада заселила місто з кінця XIV ст. і розміщувалася у центрі, поступово витісняючи звідти українську. У другій половині XV ст. завершилось будівництво дерев'яного костелу Св. Петра і Павла. На початку XVI ст. біскуп Яків Бучацький (1502–1517) замість дерев'яної звів кам'яну будівлю храму, яка збереглася до наших днів. У цей же час споруджено будинок магістрату – кам'яну ратушу з вежею-дзвіницею, яку оточували помешкання польської верхів-

Залишки церкви Святого Нікола

ки. На площі під стінами ратуші відбувались публічні зібрання, а також привселюдні страти злочинців.

Ратуша на площі Польський Ринок

Українська (руська) громада розмістилась у північній частині міста. Руська ратуша, побудована з дерева, стояла в центрі ринку. На її печатці зображений Св. Михайло та викарбуваний напис: «Права Русского Кам'янця-Подольского». Починаючи з другої половини XV ст. польська верхівка міста почала поступово обмежувати права української громади, наслідками чого було зокрема вилучення у 1658 р. з-під її юрисдикції ринку та знесення ратуші.

Після приєднання до Російської імперії, внаслідок розподілів Речі Посполитої, Кам'янець залишився головним містом Подільської губернії. Сьогодні це місто є одним із головних історико-культурних центрів України.

Костел Свв. Петра і Павла з турецьким мінаретом, увінчаним фігурою Мадонни

Чималою громадою міста стала єврейська, яка 15 березня 1589 р. офіційно отримала право бути під захистом польської юрисдикції. Неодноразові конфлікти із українськими міщанами призвели до того, що після повернення Кам'янця після турецької окупації до Польщі 1699 р. євреям заборонялося проживати у місті. Проте невелика громада продовжувала існувати і на кінець XVIII ст. становила 431 особу.

Будівля колишнього руського магістрату (дім в'їта Каріачинського)

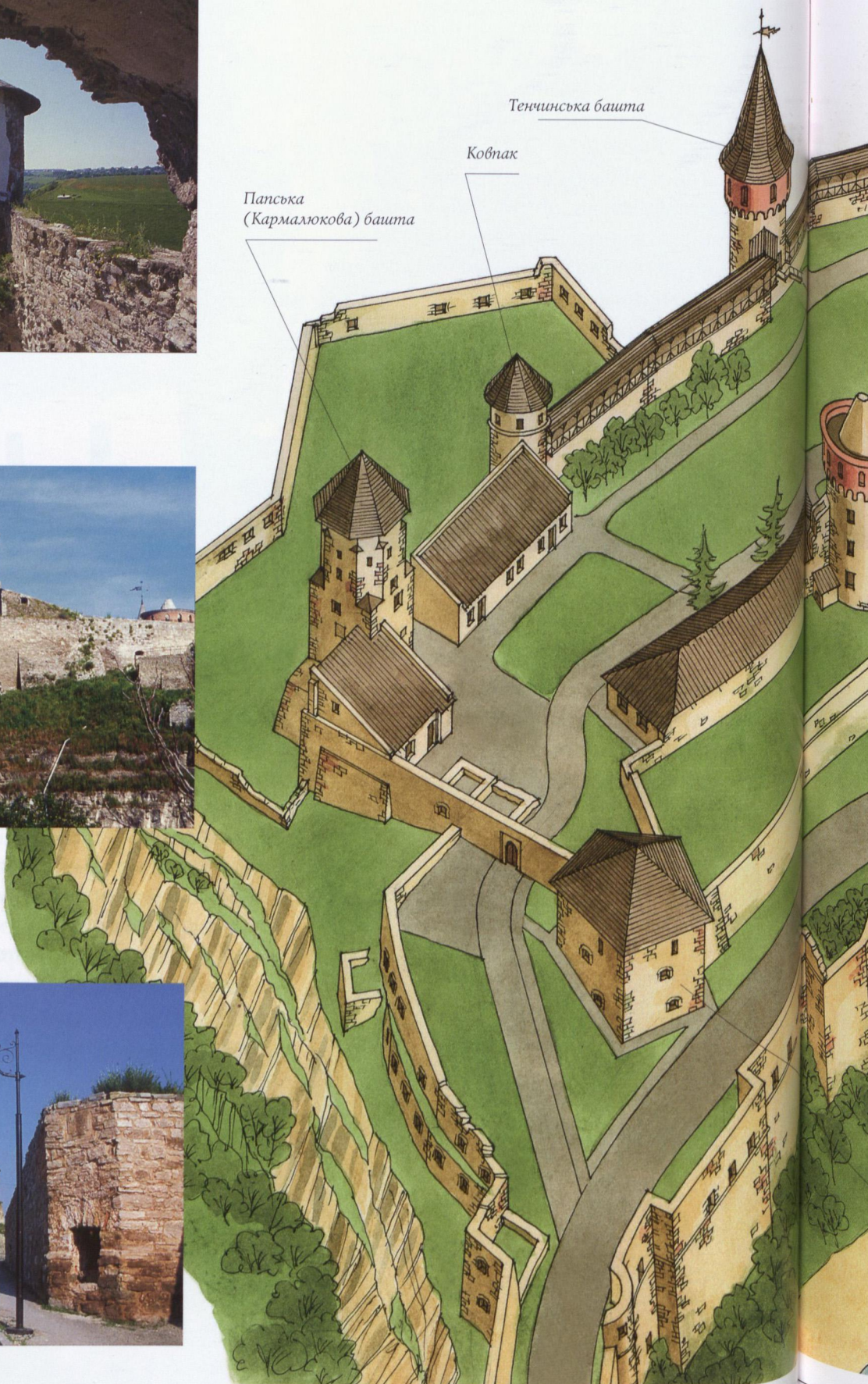
Вид на Лаську башту

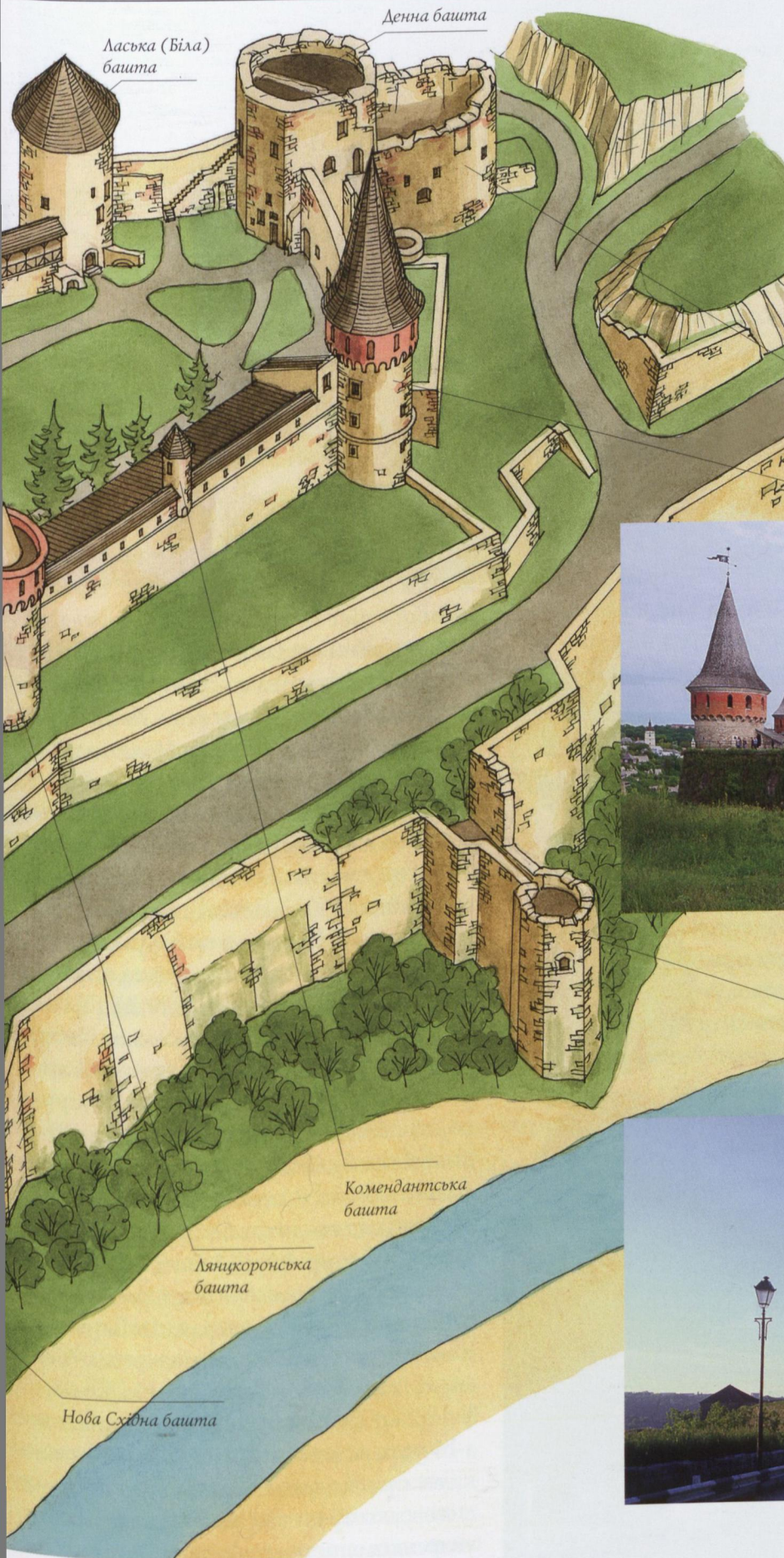

За легендою у Панській башті знаходився в ув'язненні повстанський ватажок Устим Кармалюк

Дорога від Замкового мосту до Пильної брами

ЛАНДШАФТНО-ПРОСТОРОВИЙ ПЛАН СТАРОГО ЗАМКУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Нова Західна башта

Рожанка

Денна і Нова башти захищали Старий замок із заходу

Водяна башта

Вид на башти північного боку

КНЯЗІ КОРІАТОВИЧІ – ВОЛОДАРИ ПОДІЛЛЯ

Печатка Олександра
Коріатовича

Життя Подільського краю другої половини XIV ст. нерозривно пов'язане з іменами синів литовського князя Коріата Гедиміновича. Щоправда, інформація про них доволі фрагментарна. Найповнішу оповідь («Повість про Поділля») містять так звані білорусько-литовські літописи середини XV ст. Вони пов'язують появу Коріатовичів на Поділлі з перемогою литовського князя Ольгерда на Синій Воді. Попри докладність, цей літописний переказ не можна вважати за абсолютно достовірний. Він написаний у період, коли подільські терени вкотре стали предметом польсько-литовської конфронтації – тож упорядники «Повісті» прагнули довести пріоритетність історичних прав Литви на цей регіон. Звідси – спроба вивести їх із тогочасного «права завоювання» та про припинення сплати Коріатовичами «виходу» татарам. Однак у синхронних документах – як-от у підтверджувальній грамоті «князя и господаря Подольской земли» Олександра Коріатовича домініканському монастирю у Смотричі (1375) – фіксується сплата сріблом традиційної «дани в Татары».

На честь князів Коріатовичів у Кам'янці-Подільському названо одну з головних вулиць. Вона починається від Новопланівського мосту

Не витримує історичної критики й оцінка діяльності Коріатовичів на Поділлі: давній книжник приписує їм заснування Смотрича, Бакоти та Кам'янця-Подільського, до появи яких «в Подольской земле не было ни одного города – ни деревом рубленого, а ни камнем будованого». Тенденційність цієї звістки очевидна з огляду на існування згаданих міст у XII–XIII ст.; найімовірніше, літописець мав на меті максимально піднести роль Коріатовичів у розбудові Поділля (можливо, за прикладом польського короля Казимира, котрий, як казали, «застав Польшу в дереві, а залишив у камені»).

Власне, навіть обставини появи Коріатовичів на Поділлі залишаються нам достеменно невідомими. Є думка, що сини Коріата з'явилися тут за десятиліття до Синьоводської битви (1362). Принаймні, за твердженням польського історіографа Яна Длугоша, звільнення Поділля від татар розпочав ще у 1350-х рр. король Казимир (якому, зокрема, приписується будівництво замку в Терехові). Не можна також не помітити того, що у польсько-литовському протистоянні 1360-х рр. Юрій і Олександр Коріатовичі виступають на боці польського короля проти Ольгерда, Любарта та Кейстута – й отримують за це від Казимира Володимир-Волинський і Холм. У 1377 р. Олександр і Борис Коріатовичі з 11 управляючими подільськими замками присягнули на вірність не новому литовському князю Ягайду, а польсько-угорському королю Людовіку Анжуйському. Загалом політиці Коріатовичів

Грамота Олександра Коріатовича від 17 березня 1375 року, що підтверджує дарування Юрієм Коріатовичем Смотрицькому монастирю млина з угіддями. Скріплена актовою восковою печаткою з князівським гербом

було властиве балансування між інтересами різних гравців на тодішній політичній арені — Литви, Польщі, Орди, Угорщини й Молдавії. Один із синів Коріата — Дмитро Боброк-Волинський — навіть дістався Москви, де став одним із сподвижників князя Дмитрія Івановича (Донського) й одружився з його сестрою Анною. Існує й літописна оповідь, згідно з якою володар Польщі Казимир хотів видати свою дочку за Костянтина Коріатовича й передати йому своє королівство.

Характерною рисою урядування Коріатовичів на Поділлі був діархічний характер їхньої влади. Таких «дуєтів» старших Коріатовичів було декілька: Юрія та Олександра, Олександра й Бориса, Бориса й Костянтина, Костянтина та Федора, Федора й Василя. Із цією традицією не узгоджується той факт, що на монетах, які останнім часом атрибутовуються Коріатовичам, вказано ім'я лише одного із них — Костянтина. Таких монет збереглося лише декілька. На них зображено, з одного боку, Юрія Зміборця, з другого — герб Анжуйської династії; двосторонній напис прочитується фахівцями як «Монета князя Костянтина, дідичного господаря Смотрича». Монети були поді-

"Один з "подільських полугрошків" князя Костянтина"

бні до «руських грошиків», які карбувались у Львові, і мали назву «подільських півгрошиків».

Варто згадати й конфесійні уподобання Коріатовичів. Вони сповідували католицизм й активно сприяли проповідницькій діяльності чернечих орденів. Завдяки цьому за часів їхнього урядування на Поділлі постали домініканські монастирі у Смотричі, Кам'янці-Подільському й Червонограді. Час знищив ті давні будівлі — як і більшість зведених за часів Коріатовичів укріплень. Тож залишається лише дивуватися, як мало слідів залишило по собі їхнє бурхливе, сповнене гострих колізій життя.

Вид на Домініканський монастир

Зображення Св. Петра
на гербі Брацлава

Починаючи з кінця XV ст. Брацлав часто ставав епіцентром військового протистояння з ординцями у Східному Поділлі. В результаті набігу 1497 р. «татари много зла сотворили на Подолю і около Браславлю». Тоді ж замок було спалено, однак того ж року за наказом великого князя Олександра Ягеллончика брацлавський замок відновили. Одночасно володар пожалував місту герб, на якому зображено Св. Петра.

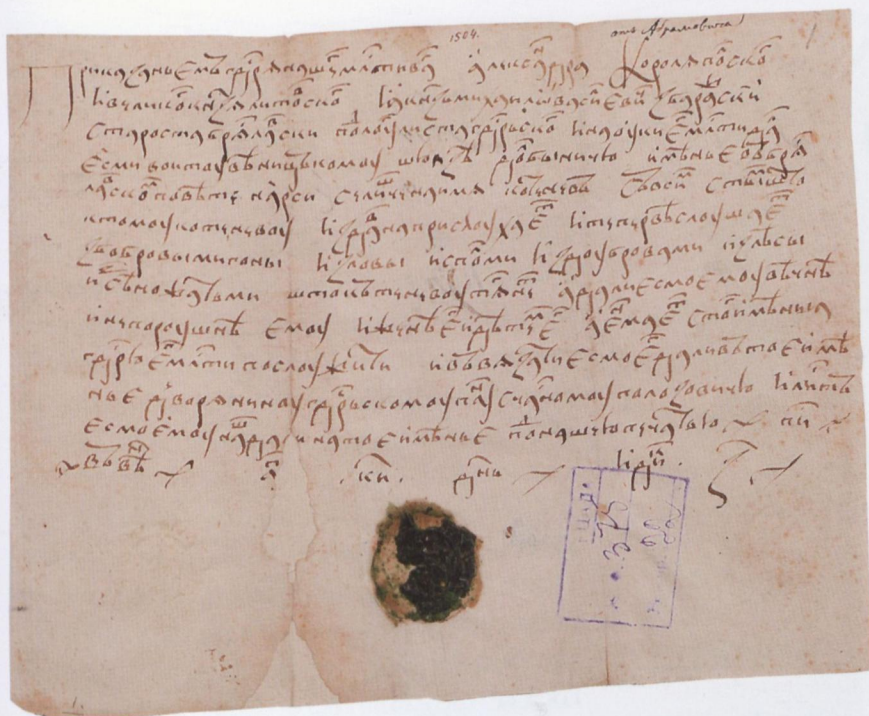
Олександр Ягеллончик.
Худ. М. Баччареллі

Археологічні пам'ятки свідчать про наявність городища на місці сучасного м. Брацлав ще у X–XI ст. Уперше це місто згадується в літописній повісті «Про Поділля», створеній на початку 1430-х років, у зв'язку з походом великого князя литовського Ольгерда на ординське Поділля в 1362 р. Літописний твір приписує князям Коріатовичам зведення твердині на р. Південний Буг, названу Браславлем. Про це місто згадує у своїх подорожніх нотатках монах Зосима, який 1419 р. мандрував через Поділля до Константинополя. Наприкінці XIV ст. Брацлав став об'єктом політичного протистояння між польським королем Владиславом-Ягайлом та великим князем литовським Вітовтом. Після смерті великого князя литовського Вітовта у 1430 р., коли польсько-литовська боротьба за Східне Поділля розгорнулася з новою силою, містом від імені великого князя литовського Свидригайла управляв намісник Федір Несвизький, який проявив себе як здібний організатор і талановитий воєначальник. З початком військових дій в березні 1431 р. польські війська здійснили спробу зруйнувати місто, проте їм на заваді стало місцеве населення, яке стійко боронило свій край і підтримувало Свидригайла. 30 листопада 1432 р. війська Ф. Несвизького завдали поразки польській армії на берегах прикордонної р. Копистерин, Незадовго перед тим Брацлав за його наказом спалили, щоб не дати можливості ворогу скористатися ним взимку як опорним пунктом. Проте у вересні 1434 р. Ф. Несвизький покинув табір Свидригайла і присягнув на вірність Короні Польській, за що отримав у пожиттєве володіння низку міст (Брацлав, Вінницю, Соколець,

БРАЦЛАВ

Хмільник, Кременець та Збараж). Польський період в історії Брацлава тривав до початку 40-х років XV ст., коли Східне Поділля перейшло у володіння Свидригайла і як частина Волинської землі перебувало у складі Великого князівства Литовського.

На жаль замок, навіть після реконструкції, залишався невеликим, погано укріпленим і спорядженим. У разі необхідності він міг вмістити не більше третини жителів міста та й під'їзди до нього готувались нашвидкуруч. Все це зафіксував державний ревізор 21 серпня 1545 р.: «А так то все потребує оправи, бо за тым недостатком яко оборони доброе бытъ не может, так и схованья в оных городнях земляне и мещане не могут мети»¹. Тому за матеріалами даної перевірки довелося вживати термінових заходів. Замок укріпили, проте в умовах середини XVI ст. Брацлав могла врятувати лише фортеця на кшталт кам'янецької, яку, на жаль, побудувати не вдалося. Тому ординці регулярно з'являлись під Брацлавом і намагалися його захопити. Так, у вересні 1551 р. кримський хан Давлет-Гірей, скориставшись відсутністю старости та порушивши умови перемир'я з Польщею, підійшов із військом до стін міста. За свідченням джерел, на той час Брацлав навіть не було кому обороняти: «А мужов мало годных ку обороне, нижли только один с них Кудрянко, землянин, тот моцно ся працювал о оборону и иных на то поминал, и беручи их за руки водил их на бланки, добывали замку все турцы, припуживано и татаров бьючи их палицами»². Однак, триденний штурм не приніс успіху ворогу. Не бажаючи чинити опір, старостинська адміністрація на чолі із намісником

Грамота брацлавського, звенигородського і чуднівського намісника кн. Михайла Збаразького, який надає зем'янину Івану Долбиничу Котенівському селище Трибісів на р. Росі Брацлавського повіту (не раніше 1504 р. - не пізніше 1506 р.)

редження місцевої адміністрації про наближення ворога.

Важливою сторінкою історії міста стала боротьба міщан за отримання магдебурзького права. Документальні відомості розповідають про повстання 1541 р. міщан та козаків міст Вінниці і Брацлав проти старостинської адміністрації, яку очолював князь С.-Ф. Пронський, за надання містам магдебурзького права. Це сталося у 1564 р., коли Брацлав отримав відповідний королівський привілей.

Після укладення Люблінської унії 1569 р. Брацлав став центром Брацлавського воєводства. Під його стінами у 1594 р. перебували повстанці Северина Наливайка, яких підтримав місцевий вїйт Роман Тишкевич. Через чотири роки місто втратило статус «столиці» воєводства, поступившись перед Вінницею. Однак навіть після цього Брацлав продовжував відігравати одну із провідних ролей у регіоні, хоча постійні військові дії в околицях міста призвели до того, що замкові укріплення Брацлава поступово занепадали.

Після входження до складу Російської імперії Брацлавський замок намагалися відбудувати в ХІХ столітті, коли імператор Микола І видав відповідне розпорядження. У 1832 р. навіть був виконаний план майбутнього замку, проте цьому проекту не судилося здійснитися. Від старого ж замку до наших днів практично нічого не залишилося.

Богданом Слупицею, вирішили відкупитися від кримського хана: «В суботу вышодши цар (Девлет-Гірей. – Д. В.) перед замок казал побрати з замку перво дела которых было 4 а гаковницы, которых было 30, и бочка пороху и всякую брони побрати казал; за тым люди в полон побрал и на завтрее в неделю, спаливши замок и место, пошол назад; а которые люди оттодилися были от замку часу обогнанья и тых побрано по лесом; одно одвесе особ зостало, которые повтекали»³. Таким чином зрада старостинського намісника Богдана Слупиці призвела до численних втрат: від багатого міста залишилися лише руїни, а з людного передмістя врятувалося ледве 200 осіб. Однією із причин походу кримсько-молдавських військ теренами Поділля того лихоліття стала помста Короні Польській за втручання у молдавські справи.

Поступово життя міста відновилося і вже наступного року, згідно ревізії українських замків, у Брацлаві нараховувалося 700 будинків, 30 православних церков та 8 католицьких⁴ Міщани зобов'язувалися нести сторожову службу в замку, місті та у полі, головною метою якої було вчасне попе-

Герб
Брацлавського
воєводства

Подальша історія міста (ХVII-ХVIII ст.) пов'язана з іменами видатних українських гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Петра Дорошенка, полковника Данила Нечая, кошового отамана Івана Сірка, молдавського господаря Дуки та багатьох інших.

* 1. Литовська Метрика. К. 561. Ревізія українських замків 1545 р. / Підготував В. Кравченко. – К., 2005. – С. 227.

* 2. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 563. – Арк. 142зв-143.

* 3. РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 563. – Арк. 143.

* 4. РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 563. – Арк. 142зв.

Макет Вінницької фортеці

На території, яку займає сучасне місто Вінниця, археологи знайшли знаряддя праці епохи неоліту, поховання доби бронзи, ранньослов'янські поселення, що належать до черняхівської культури; пізніше тут жили племена, які входили до складу Київської Русі, згодом — Галицько-Волинського князівства. Перше документальне повідомлення про місто відноситься до 1363 р. Того року князь Федір Коріатович для оборони східних кордонів Подільської землі побудував дерев'яну фортецю на високому березі р. Південний Буг, при впадінні до неї правої притоки р. Вишня та лівої — р. Вінничка.

Вінниця, як одне із центральних міст Східного Поділля, часто опинялася у вирі військово-політичної боротьби між Великим князівством Литовським та Короною Польською з кінця XIV і до середини XVI ст., влада над яким переходила то до польського короля, то до литовського володаря. З утворенням

ВІННИЦЯ

Герб "Леліва", до якого належав і Спитко з Мельштина

Назва «Вінниця» (Winnicza) згадується вже в документі, підписаному 13 червня 1395 р. в Кракові королем Владиславом Ягайлом, яким Подільські замки пожалувано Спитку з Мельштина¹.

З багатьох версій, що пояснюють назву міста, мабуть, найбільш ймовірні ті, котрі ґрунтуються на наступних словах: «вінниця» — винокурня, де варилися винні пива, старослов'янське «вено» — посаг, придане, отримане Коріатовичами, і Вінничка — річка.

Оборона Вінниці козаками І. Богуну у березні 1651 р.

Подільського воєводства 1434 р. і переходом Західного Поділля під безпосередню владу Корони Польської, Вінниця в складі Східного Поділля адміністративно увійшла до Волинської землі, якою до 1452 р. володів литовський князь Свиригайло.

У XVI ст. суттєво почастишали набіги кримців на подільські землі, вінницький замок часом уже не вмiщав усіх, хто шукав захисту за його мурами. За період із 1400 по 1569 рр. місто тридцять разів піддавалося великим нападам, горіло і знову відновлювалося. У 1541 р. татари особливо жорстоко спустошили околиці Вінниці і захопили чимало бранців, яких, щоправда, вдалося відбити. Стан її міських укріплень зафіксував ревізор у 1545 р. в таких словах: «Ино всего замку немашь чого хвалити — вес опал и огнил и обмазане все опадало. На вежахъ ни на одныхъ яко подсабитя, так и всходовъ ани дверей до обланковъ нет. К тому теж и вельми малый есть, и деревом вельми тонькомъ робленъ и еше не в замок стени — праве бы одрина — все дири, и не вем, где бы инде так просто замок роблен былъ, яко тотъ здешний. Не только людем в час пригоды от навалного неприятеля негде заперетися и обороны отколь вчинити, але и быдла страшно заперети. Бо яко-м жив, — такового простого а слабого замьку украинного не видель»². Проте сер-

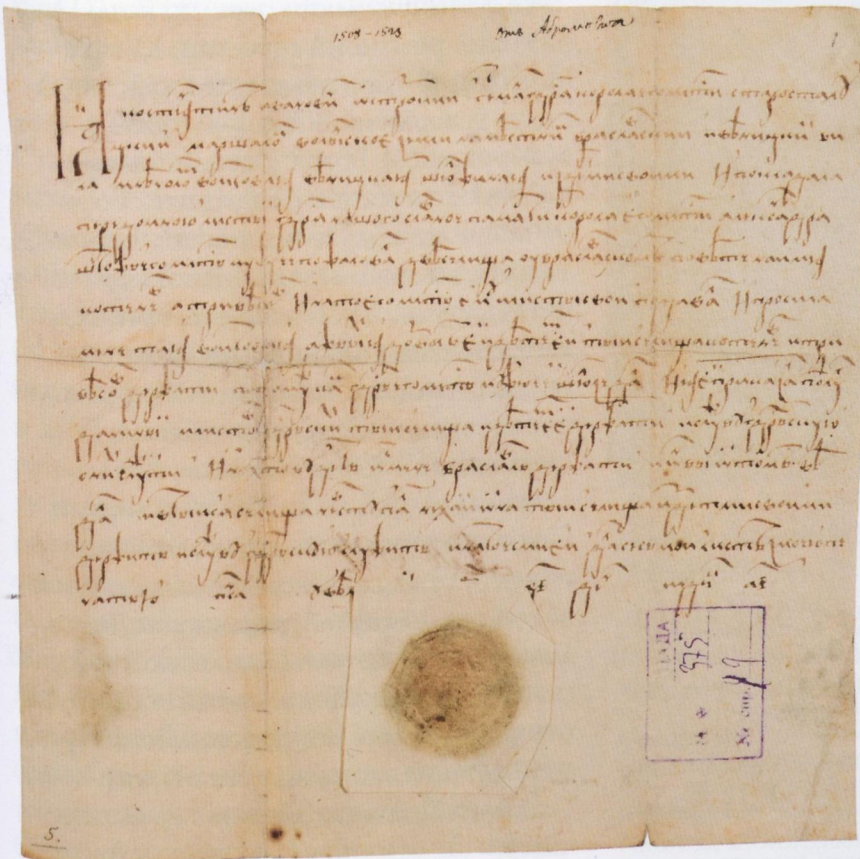
Грамота від 28 квітня 1504 р., якою брацлавський староста кн. Михайло Збарзький згідно з наказом короля польського і великого князя литовського Олександра передає вінницькому війтові Шульзі Долбиничу у спадкове володіння селище Котенів на р. Росі Брацлавського повіту

Про розміри збитків від нападів кочовиків можна оцінити по 1575 р., коли на Поділлі, Волині й Галичині було узято в полон 55340 чоловік, викрадено 150 тис. коней, 500 тис. голів великої рогатої худоби, 200 тис. овець. І так продовжувалося аж до кінця XVIII ст.

Для попередження несподіваних нападів кочовиків міщани разом із зем'янами відбували сторожову службу: «сторожи в замку бивають чотыри в день; у ворот стерегут и послугують в замку; дрова, воду носять, у ночи по вежах и по бланках ходячи кличут, а наймують их, их люди землянские каждый с них даеть на год з дому по 3 гроши польских, а от вдовы або от козака не оселого по полторы гроша польского ж»⁴.

За умовами Люблінської унії 1569 р. Брацлавщина перейшла під владу Речі Посполитої та була перетворена на Брацлавське воєводство. В 1598 р. до Вінниці перенесли всі урядові установи, і вона стала центром Брацлавського воєводства. Не зважаючи на те, Брацлав все частіше зазнавав татарських нападів. Це обумовило наступний етап зростання Вінниці — забудову правого берега Бугу. Нове розміщення замку, що зайняв найважливіше місце у структурі міста, сформувало і планувальну мережу вулиць.

З початком XVII ст. до Вінниці стали прибувати представники

йозних ремонтних робіт у місті до 1552 р. не проводилось і навіть здійснене восени того ж року укріплення міста не покращило становище. Ось як писав про це ревізор: «Замок Веница над рекою Богом на каменной горе з дерева дубового, далее нижли от сорока лет роблено, а сего году в осени покреплен: за старыми стенами обведено плотомъ лозовымъ з дубовым кольем межи плоту того и стены толсто на локоть насыпано землею и облеплено плот з надворья глиною, а наверх тых старых стен стены новыи з бланкованьем з дубового ж дерева з надворья совито рублены, землею также насыпаны... Хоженье на бланках и порожнему человеку трудно, помосты неезде, и то неровные, и инде высокии, инде низкие и подсябытье з бланок тесно...»³.

Ситуація трохи змінилася у 1558 р., коли новий замок звели на неприступних земляних валах острова Кемпа. Укріплення теж було дерев'яним, 1580 р. його також спалили татари. У вогні загинули всі надані місту грамоти і привілеї.

Після смерті Свидригайла містом стали управляти великокнязівські урядники — старости. Найвизначніший з них був князь Костянтин Острозький, відомий полководець, адміністратор і один з найбільших землеволодільців Великого князівства Литовського.

Шолом з експозиції Вінницького краєзнавчого музею

Вид на Замкову гору у Вінниці. Стара поштівка

У 1621 р. у Вінниці з'являються домініканці, яким староста Ян Ордживольський визначив місце і дав великі маєтності. Ще через п'ять років відкривається другий православний монастир — Благовіщенський. Важливу роль відігравали тоді православні церковні братерства, у Вінниці — братство Козьми і Дем'яна. Українська братська школа проіснувала у Вінниці біля двохсот років. У 1632 р. при сприянні митрополита Петра Могили був відкритий православний колегіум при братерському Вознесенському монастирі. В 1645 р. при Благовіщенському православному монастирі була створена братська школа.

католицьких орденів. Зокрема, в 1610 р. брацлавський староста Валентин Калиновський пожертвував 30 тис. злотих і два села для монастиря єзуїтів. У 1616 р., на протипагу кляштору єзуїтів, заснували православний Преображенський монастир.

В 1640 р. польський король Владислав IV надав місту грамоту на магдебурзьке право. У цьому документі також детально викладено порядок виборів посадових осіб, їхні відносини зі старостами і т.п. Однак королівські привілеї стосувалися в першу чергу поляків і католиків.

Не обминули місто буремні події Національної революції середини XVII ст. Його історія пов'язана із такими видатними діячами як Б. Хмельницький, М. Кривоніс, І. Богун. Останній чи не найбільше прославився під час оборони міста від польських військ в березні 1651 р., завдавши їм нищівної поразки. Наступне, XVIII століття, принесло хвилю козацько-селянських повстань, гайдамаччину та зміну політичного підпорядкування. За другим поділом Речі Посполитої 1793 р. Поділля і Брацлавщина відійшли до Росії й утворили Подільську губернію, у західну частину губернії увійшло власне Подільське воєводство, у східну — Брацлавське. Через деякий час центром Подільської губернії став Кам'янець-Подільський, а Вінниця отримала статус повітового міста. Проте історична значимість величного міста Східного Поділля і донині є беззаперечною.

*1. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. (примущественно по летописям). — К., 1887. — С. 238.

*2. Литовська Метрика. Кн. 561.: Ревізія українських замків 1545 р. / Підготував В. Кравченко. — К., 2005. — С. 215

*3. РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 563. — Арк. 129зв.

*4. РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 563. — Арк. 132.

БАР

Руїни Барської фортеці.
З малюнка Н. Орди

Спершу місто йменувалося Рів (Ров) і назва походила від однойменної річки, на правому березі якої з кінця XIV ст. і до першої половини XV ст. розміщувався замок. У червні 1452 р. кримці захопили місто та повністю його зруйнували.

Польський хроніст Мартин Бельський так описав трагічні події: «Татарська орда, яка вторглась на Поділля, взяла приступом і розграбувала фортецю в Рові, що належала шляхтичу Стогніву Рею. Старосту Рея разом з родиною було забрано в полон, замок зруйновано. Деякі мешканці знайшли притулок в Зінь-

кові, але потім повернулися назад у вже засноване місто Бар».

Лише через півстоліття замок відбудували і передали в управління воєводі Станіславу Одровонжу. У першій половині XVI ст. польська королева Бона, дружина Сигізмунда I Старого, викупила у Станіслава Одровонжа Ровське староство та вирішила відновити замок, який би захищав населення від татарських нападів на Кучманському шляху. Так, в 1537 р. завершили будівництво нового замку на лівому березі р. Ров, поблизу якого заснували місто Бар. Королева його так назвала на честь свого князівського володіння Барі в Італії. Керував будівництвом замку Альберт Старжевський, який водночас управляв усім містом. Головним нововведенням було те, що нові забудови постали саме на лівому березі річки і, на відміну від попереднього, від татарського шляху захищалися багнистою річкою. Додатково збільшили греблю і, в результаті, місто виявилось оточеним з трьох боків великим ставом. Завдяки своїм захисним спорудам Бар став значним торговельним і культурним містом, а Барський замок — потужною фортецею, яка боронила місто від нападів кочових орд.

Барський замок спочатку здебільшого був дерев'яним і лише в найнебезпечніших місцях мурувався із каменю. Стіни й будинки зводилися із дубових зрубів, вони складались із подвійних парканів, між якими насипалася земля. Замок мав п'ять дерев'яних двоповерхових башт. Головна — захищала в'їзд до міста через річку. У ній було зроблено велику браму, над якою стояла каплиця, а над нею — дзвін. На цій башті була прикріплена мідна дошка, напис на якій сповіщав про неабияке піклування королеви Бони про місто й замок. Інша башта теж мала браму, тільки меншу за розмірами, через яку також потрапляли у місто. Перед в'їздом стояв дерев'яний бастион з двома баштами. Оборонні споруди оточував глибокий рів, який запонувався водою зі ставу. В плані замок

Бона Сфорца і Сигізмунд Старий. ("Війна кокоша"). Худ. Г. Рудаківський

Грамотою 1538 р. Бона встановила обов'язки, які мала виконувати шляхта: «Підпорядкування юрисдикції та повинностям на замок Барський, які інші державці королівщини в повіті Ровському з давніхдавен і до нині зазвичай відбувають, а саме: по черзі ходити на сторожу, з'являтися у військо за наказом старости; піддані із сіл мають щорічно один день жати і один день косити; і взагалі вони повинні нести всі повинності, які здавна виконуються шляхтичами Ровського повіту»¹. Імовірно, тоді ж місто отримало герб з ініціалами королеви (Бона Сфорца) та магдебурзьке право (1540 р.).

Герб Бони Сфорци, який вона подарувала місту

був подібний до квадрату, по кутах якого розміщувалися башти. Загальна площа становила близько 2,2 га і, таким чином, Барський замок серед усіх подільських поступався лише Кам'янецькому. За описом 1552 р. у замку зберігалось чимало зброї (гармати, гаківниці, напівгаківниці, аркебузи, рушниці, набої тощо).

Етнічний склад міста не відрізнявся різноманітністю. Найбільшими громадами були українська та польська. Перша згадка про євреїв відноситься до 1542 р., уже тоді вони відігравали провідну роль у торгівлі.

Буремні події середини XVII ст. призвели до пошкоджень замкових укріплень. Грунтовні фортифікаційні роботи здійснено після того, як у Бар переніс свою резиденцію коронний гетьман Станіслав Конецпольський. Він наказав звести мурований замок, будівництвом якого зайнявся французський інженер на польській службі Гійом де Боплан.

В 1768 р. місто стало центром Барської конфедерації, учасники якої виступали проти офіційного курсу польського короля Станіслава Августа Понятовського та висловлювали невдоволення політичним втручанням Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої. В червні того ж року російська армія під командуванням генерала П. Кречетнікова взяла форпост конфедератів, і з того часу замок став занепадати.

¹І. Грушевський М. Барское староство, исторические очерки (XV - XVIII вв.). - К., 1894. - С. 232.

МЕДЖИБІЖ

Меджибіж.
З малюнка Н. Орди

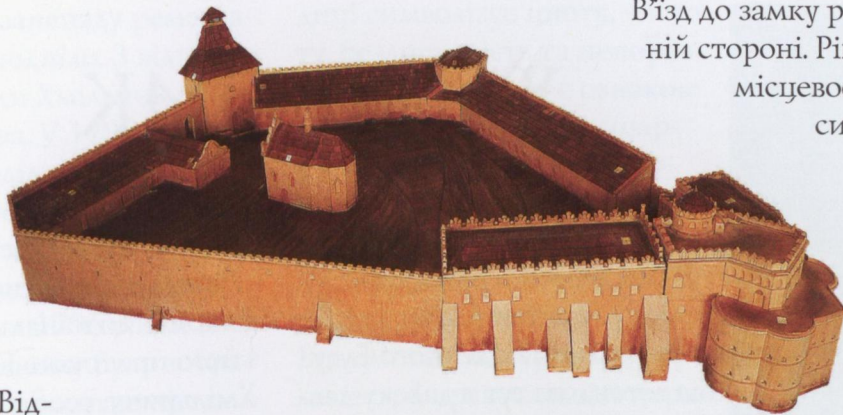
Історія міста розпочинається з XII ст., коли під назвою Побіжжя воно було пов'язане з іншими містами Волині та Київщини. У XIII ст. Меджибіж входив до складу Болохівської землі і, на думку дослідників, саме в цей час у місті могла бути збудована фортеця, яку знищено в роки боротьби князя Данила Галицького з татарами. Це військово-політичне протистояння призвело до того, що з 1255 року Меджибіж разом з його округою входив до складу Золотої Орди, спершу як володіння Ногая, згодом як складова частина ординського Поділля. З другої половини XIV ст. місто належало литовським князям Коріятовичам, які утвердилися на Поділлі. Проте в 1444 р. Меджибіж разом із Хмільником та околицями приєднано до Корони Польської. З цього часу місто стало королівським, проте в 1540 року віддано у володіння родині Сенявських та належало їм близько 200 років. У другій половині XVII ст. місто не обминули революційні події — воно почергово переходило то до рук українців, то знову до поляків, то до тур-

ків (1672—1699 рр.). З 1730 р. Меджибожем володіли князі Чорторийські, однак втратили його за участь у польському повстанні 1831 р. У конфіскованому російськими властями місті було запроваджено військове поселення. Перетворення Меджибожа на осередок військового постю сприяло тому, що його замок зберігся до наших днів.

Особливим було географічне розташування Меджибожа — на перехресті двох татарських шляхів Чорного і Кучманського. У зв'язку з цим місто неодноразово зазнавало татарських нападів. Так, ще 1453 року Меджибіж пограбували татари, а місцевий староста Мацелек разом із летичівським та зінківським догнали їх під Теремовлею, напали вночі на табір, позабирали награбоване та звільнили полонених. У 1507 р. під стінами Меджибожа кримське військо зазнало поразки від львівського каштеляна Яна Каменецького. Аналогічно вчинив подільський воєвода Ян Тарновський в 1515 р. Очевидно, часті татарські напади на подільський край стали причиною зведення меджибізького замку. Перші документальні згадки про його існування відносяться до 1516 р., коли замок потерпів від татарської облоги. Після кількох сутичок татар повністю розгромив кам'янецький староста Станіслав Лянцкоронський. В кінці цього ж року, через голод у Криму, татари вчинили напад одночасно на Меджибіж, Летичів, Кам'янець та Зіньків. В наступні роки Меджибіж витримав ще дві великих облоги: 1565 р. та 1566 р. Героїчна оборона під командуванням власника міста Миколи Сенявського завадила татарам захопити замок, тому останні, спустошивши навколишні села, захопили здобич і повернулись до Криму.

Власне замок розташовувався на мисі, утвореному злиттям річок Буг та Бужок. Не маючи правильної форми, він нагадував довгастий трикутник, основа якого орієнтована на захід. Відсутність рельєфу місцевості спричинила зведення високих стін. Довжина замку від в'їзного кінця до східного, гострого рогу становила 130 м, а ширина західної частини 85 м, площа, таким чином, становила близько га. Найвищі та найміцніші будівлі зосереджувались у східній частині. По обидва боки тут зведено дво- та триповерхові будинки з амбразурами із зовнішньої сторони. Тут же знаходилась висока кругла вежа. Восьмигранну триповерхову башту збудовано на північному боці. Північно-західний бік захищала двоповерхова п'ятигранна башта: невисока за розмірами, але широка в основі, вона мала тільки амбразури. Верхні частини башт та мурів прикрашені зубцями.

Макет меджибзьких укріплень

Один із колишніх власників міста - Адам-Микола Сенявський

В'їзд до замку розташовувався в західній стороні. Рівнинний характер місцевості в цій частині змусив архітекторів підсилити його викопаним глибоким ровом, через який звели мурований на склепінні міст. На внутрішньому подвір'ї розташовувався кам'яний костел, котрий, за пере-

казами, збудував власник Меджибожа Рафаїл Сенявський і на утримання якого він передав с. Русанівці. В XIX ст. його перероблено на православну церкву. Крім замку, Меджибіж мав численні міські укріплення. Джерела XVI ст. повідомляють про обов'язки міщан ремонтувати перекопи, башти, вежі, паркани і брами. Під час небезпеки обов'язком кожного міщанина було тримати оборону на валу зі своїми рушницями, а також забезпечити себе порохом та кулями. У свою чергу власник міста надавав гармати та гаківниці. Фортифікації довершувало замчище з валами, яке знаходилось у двох кілометрах від Меджибожа.

Фортифікації на злитті Південного Буга і Бужка

ХМІЛЬНИК

Перші відомості про герб Хмельника зустрічаються ще з 1500 р.: «Біля 1500 року в містечку Хмельник, для захисту від набігів татарських побудований замок, на відзнаку чого король Сигізмунд I Старий дав місту герб, на якому зображено кам'яну вежу, огорожену муром».

Місто Хмельник є одним із найстаріших міст Поділля. Воно розташоване на невеликому острові, що утворюється двома рукавами Південного Бугу. За народною легендою тут в далеку давнину жили мужні люди. Вони неодноразово давали відсіч нападам кочових орд татар, а від переважаючих сил ворога переховувалися на острові, покритому густими заростями лози і калини, поверх яких густо вився хміль. Саме тому цей острів і назвали Хмельником.

Вперше Хмельник згадується у літописах XIV ст. під 1362 роком, у зв'язку з антиординським походом литовського князя Ольгерда на Поділля – аж до гирла Дніпра й Південного Бугу. До 1431 р. Хмельник перебував під владою великих князів литовських, а в 1434 р. став центром Хмельницького староства Подільського воєводства у складі Польського королівства. Староству підлягало 28 сіл і містечко Уланів. У 1448 р. Хмельник отримав магдебурзьке право від польського короля Казимира Ягеллончика, який на той час перебував у Кам'янці. За цим правом місто звільнялося від управління і суду (власника), отримувало самоврядування й власне судочинство. Ця подія сприяла активному розвитку ремесла та торгівлі, почали виникати шевські, кравецькі та інші майстерні.

Географічне розташування міста визначило його історичну долю: розміщений недалеко від р. Сниводи, за 6 кілометрів від Чорного шляху, яким завжди рухалися кочові орди, Хмельник часто ставав об'єктом нападу та руйнувань. Тому влада Корони Польської вважала Хмельник одним із передових постів на Поділлі і зміцнювала його обороноздатність. У 1534 р. за наказом польського короля Сигізмунда I Старо-

го місто було обнесено кам'яним муром з баштами, зведено укріплений замок. Викопаний канал між Південним Бугом і його притокою Пастушою надавав Хмельнику, особливо його центру, острівного положення.

Поступово зростала чисельність хмельничан, серед переселенців було багато євреїв, які на кінець XVI ст. становили більшість серед корінного населення міста. В 1570 р. у місті налічувалося 320 будинків. Під час Національної революції середини XVII ст. Хмельник неодноразово ставав ареною бойових дій. В роки турецької окупації 1672–1699 рр. замок знову було укріплено, побудовано восьмигранну мечеть, на зарослих берегах ріки вирито підземні ходи. Безперервні бої між поляками і

Казимир Ягеллончик.
Худ. М. Баччiarеллі

Залишки колишніх міських укріплень - вежа, де зараз розташовано краєзнавчий музей

турками призвели до занепаду ремесла та торгівлі, місто знелюдніло. З відновленням польської влади Хмільник знову став центром староства. У 1798 р. разом з іншими містами Поділля Хмільник був приєднаний до Росії. З утворенням Брацлавської губернії у 1795 р., 22 травня Хмільник увійшов до її складу як повітове місто. 22 січня 1796 р. для нього утвердили герб, на якому було зображено срібну башту на блакитному тлі.

Срібні фортечна стіна та вежа нагадують про героїчне минуле міста, мужню боротьбу жителів м. Хмільника супроти поневолювачів. Срібний колір в гераль-

диці символізує цноту, чистоту, бездоганність та непорочність. Синій колір є ознакою вірності, чесності та лицарських чеснот. Із литовсько-польської доби у місті зберігся лише костел Святої Трійці, побудований у 1603 р. та реставрований в 1729 р. Вціліли також турецька мечеть, 4 православних церкви, зведені у 1801–1910 рр. та замок графа Ксідо – ад'ютанта генерала Стеселя.

Хмільницькі старожитності

НЕМИРІВ

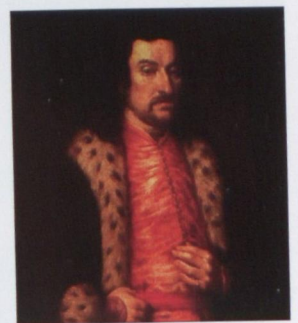
Місцевість, де розташоване місто Немирів, заселена здавна. В урочищі Городище, неподалік Немирова, виявлено залишки поселення трипільської культури. На цьому ж місці знайдено одне з найбільших (150 га) скіфських городищ VII – VI ст. до н.е. Його оточували могутні вали – 32 м завширшки, 9 м заввишки та 5,5 км завдовжки. В X–XI ст. тут існувало давньоруське поселення, на місці якого, за переказами, виникло місто Мирів, яке під час татарської навали було вщент зруйноване. Наприкінці XIV ст. виникло нове місто під назвою Немирів. Можливо, що назва походить від якогось Немири, що йому 19 вересня 1388 р. князі Костянтин і Федір Коріатовичі подарували деякі подільські землі¹. Проте вважається, що перша письмова згадка про місто припадає на 1506 р., коли ця назва вперше трапляється в ярлику Менглі-Гірея: «как Бог нас на столцы отца нашего посадил: ино што великии цари, дяды наши, и великий царь отец наш... дали по тому ж... городищо... Немиръ... со всеми их выходы и з данми, и з землями и водами»² Щоправда, достеменно не відомо, чи мова йде

Краєвид поблизу Немирова

саме про правобережний Немирів. Ймовірно, ще в другій половині XIV ст. для захисту від нападів кочовиків над рікою (назви різняться – Мірка, Замчик, Руда, Городиця чи Устя) на горі Виспа зводиться дерев'яний замок.

Згідно з джерелами, першими власниками міста були подільські зем'яни Немиричі. Довгий час ним володіли князі Четвертинські. Дочка Матвія Святополк-Четвертинського та Євдокії з Вагановських одружилася з князем Янушом Збаразьким, воєводою брац-

Ярема Вишневецький

Палац М. Строганової-Щербатової

Останньою власницею Немирова була Марія Григорівна, дочка Марії Болеславівни Потоцької та Григорія Олександровича Строганова. На її прохання чеський архітектор Іржі Стібрала, з яким володарка маєтку познайомилась в 1866 р. у Венеції, спорудив знаменитий палац, що зберігся до наших днів.

лавським і в придане взяла Немирів з околицями. Коли ж в середині XVII ст. їхні сини Кшиштоф та Єжі померли і не залишили спадкоємців, Немирів дістався руському воєводі, князю Яремі Вишневецькому. Новий власник подарував місту герб: на червоному тлі півмісяць, звернутий рогами донизу; на ньому — потрійний хрест, між рогами півмісяця —

шестипроменева зірка; герб увінчувала князівська корона. Близько 1670 р. у місті влаштував свою резиденцію гетьман Петро Дорошенко, але згодом його витіснив польський король Ян III Собеський. Однак П. Дорошенко в 1674 р. повернув собі немирівські землі.

Наступним власником Немирова був могутній рід Потоцьких. Київський і познанський воєвода, коронний гетьман Юзеф Потоцький відновив немирівський замок і жорстоко придушив у 1703 р. повстання під проводом Семена Палія. В оновленому замку воєвода в серпні-листопаді 1737 р. приймав дипломатів з Австрії, Туреччини та Росії, що зібралися на переговори, які згодом одержали відповідну історичну назву — Немирівський конгрес. У 1787 р. місто відвідав польський король Станіслав Август Понятовський.

*1. Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // Teki Krakowskie. — T. V. — Kraków, 1997. — S. 170-171.

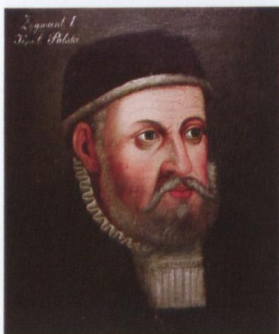
*2. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. — Спб., 1846. — Т. I. — С. 4-5.

СКАЛА-ПОДІЛЬСЬКА

Початкова назва міста — Скала, або Скала над Збручем, відома вже з першої половини XIV ст. Тоді на правому високому березі р. Збруч існував оборонний дерев'яно-земляний замок, дуже понищений татарами. Заволодівши Поділлям, князі Коріатовичі в 60—70-х роках XIV ст. відбудували та зміцнили замок. Період їхнього володіння завершився в кінці 1394 р., а вже 13 червня наступного року польський король Владислав-Ягайло подарував Скалу разом із іншими подільськими містами лідеру опозиціонерів з польської знаті, краківському воєводі Спитку з Мельштина. У першій третині XV ст. місто стало вотчиною

литовських князів Свидригайла та Вітовта. З 1434 р. Скала належала польському королівству, а замок у 1515 р. король Сигізмунд I Старий віддав у пожиттєву власність кам'янецькому старості Станіславу Лянцкоронському. В 1518 р. Скала отримала магдебурзьке право.

Це місто також не обминули й лихоліття, пов'язані із нападами кочовиків. У 1516 р. татарське військо повністю спалило місто й замок. Через кілька років було здійснено ремонт та реконструкцію фортеці. Швидкий розвиток артилерії зумовив зведення мурованого замку бастионного типу. Кошти на проведення робіт збирали міщани, яких для

Сигізмунд I Старий.
Худ. Я. Смуглевич

цього звільнили від міського податку на 2 роки. Відбудований замок по периметру зміцнили мурами. Зображення відновленого замку містилось на міській печатці 1531 р.

Новоукріплене місто продовжувало відігравати роль одного із передових оборонних рубежів проти агресії ординців. Протягом третьої декади XVI ст. кримці кілька разів руйнували Скалу. Великої шкоди завдав і напад волохів у 1538 р., під час якого замок був цілком знищений. Проте вже в середині XVI ст. його знову відбудували та модернізували, при цьому фортифікатори намагались максимально врахувати природньо-географічні особливості рельєфу місцевості. Замок з трьох боків оточували скелі та річка, і лише з півдня до нього можна було підступитися. Тому для зміцнення оборони з цієї сторони викопали глибокий рів, звели кам'яні стіни та круглу порохову вежу. Тут же знаходилась в'їзна брама, дістатися до якої можна було лише підйомним мостом, який при потребі опускався на ланцюгах.

В 1620 р. турки вчинили напад на Скалу, спалили більшість будинків, пошкодили замок. У 1648 р. українські війська визволили місто від влади поляків і вигнали звідти польський гарнізон. Особливих руйнувань замок зазнав у другій половині XVII ст., а після захоплення Поділля турками в 1672 р. його вже не відбудовували. В середині XVIII ст. староста Скали Адам Тарло здійснив

Руїни вежі і палацу

ремонт оборонних мурів та башти. В середині фортеці було реставровано пишний палац з великими підвалами. Проте 1765 р. палац повністю згорів від удару блискавки.

Сьогодні у Скалі-Подільській збереглися башта, оборонні стіни, що сходяться на краю виступу під гострим кутом, чотирирусна порохова вежа, а також руїни палацу з чудовим кам'яним орнаментом навколо вікон та дверей. Про давньоруські часи нагадує криничка, що, за переказами, є однією із найстаріших на Поділлі. За легендою, Чорним шляхом їхав князь Данило з дружиною — платити данину хану, й тут їх захопила зима. Слуги князя викопали криницю, з якої й брали воду. Саме тому місцеві жителі її називають «Королівською» чи «Королівкою».

Оборонні мурів
Скали-Подільської

ЖВАНЕЦЬ

Жванецький замок. З малюнка Н. Орди

Містечко Жванець розташоване на південному кордоні Подільської землі. В історичних документах вперше згадується 1431 р., коли польський король Владислав-Ягайло подарував Жванець у володіння рицарю Свічці з Лечина¹. Приблизно у цей час будується замок, імовірно дерев'яний. В 1469 р. як королівське містечко воно належало подільському старості Михайлу Бучацькому, в якому він мав нести земську службу одним списом і чотирма стрільцями. В цей час Жванець був невеликим селищем, однак, за свідченням джерел, його територія поступово розширювалася. Так, у 1530 р. тут було лише 3 лани (пуги), в 1566 р. — 6 ланів, а в 1578—8 ланів². Родині Бучацьких місто належало до кінця XVI ст. Потім його власниками стали магнати Калиновські. У першій чверті XVII ст. кам'янецький староста Валентій Калиновський побудував новий кам'яний замок.

Замок мав п'ятикутну форму, кожна зі сторін завдовжки до 85 м, загальна площа становила близько 1 га. Він стояв у північній частині містечка, на скелі над р. Жванець. На кожному розі знаходились башти, з'єднані між собою кам'яним муром. До замку можна було потрапити двома шляхами: через головну

браму із західного боку, та допоміжну — з південно-східного. Головний вхід оберігала зведена над брамою чотиригранна двоповерхова башта.

Особливість географічного розташування призводила до того, що містечко часто опинялось у вирі військово-політичних подій. У 1653 р. військо Б.Хмельницького обложило місто, у якому сконцентрувалась польська армія. В кінці XVII ст. Жванець став власністю родини польських можновладців Лянцкоронських, за правління яких стан міста дещо поліпшився. Тут оселилися вірмени з Кам'янця та греки з Хотина, які налагодили торгівельні зв'язки з іншими містами. Останнього спустошення місто зазнало від барських конфедератів 1768 р.

Нині від колишнього замку залишилась тільки одна башта.

Башта над Жванчиком

¹І. Сіцінський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV - XVII ст. (історико-археологічні нариси). - К., 1928. - С. 56-57.

²Zródła dziejowe. - T. XIX. - T. VIII: Ziemie Ruskie. Wołyn i Podole / Opisane przez A. Jabłonowskiego. - Warszawa, 1889. - S. 159, 198, 303.

САТАНІВ

Перші писемні згадки про містечко Сатанів належать до початку XV ст. Зокрема, в 1404 р. польський король Владислав-Ягайло пожалував Сатанів з околицями Петрові Шафранцю. Він або рівний йому намісник мав жити в цій місцевості, в разі необхідності нести військову службу та споряджати до війська 6 сулиць (списників) та 12 стрільців, боронити своє володіння від ворогів. Піддані Петра зобов'язувались виконувати всі повинності та сплачувати податки, як було за князів Коріатовичів¹. Незабаром Сатанів викупив великий князь литовський Вітовт, але після його смерті Ягайло в 1431 р. віддав містечко з околицями Петру Одровонжеві на таких же умовах, як тримав П. Шафранець². Ці надання в 1436 р. підтвердив король Владислав III. Родині Одровонжів Сатанів належав до середини XVI ст. Коли в 1523 р. помер останній із роду, його єдина дочка Софія вийшла заміж за Яна Криштофа Тарновського, а потім вдру-

Герб Сенявських
на міській брамі

*1. Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII. – Т. II. – К., 1894. – С. 327-328.

*2. Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII. – Т. II. – К., 1894. – С. 329.

*3. Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII. – Т. I. – К., 1893. – С. 63-64.

Залишки
Сатанівського замку

ге – за Яна Костку. Її дочка, Катерина, вийшла заміж за Адама Єронима Сенявського і, таким чином, Сатанів повністю став належати меджибізьким панам аж до середини XVIII ст.

Місто досить часто зазнавало нападів кримських татар. В 1528 р. його повністю спалили. 1530 р. черговий напад призвів до страшного спустошення. Все це стало причиною того, що в 1532 р. король Сигізмунд I Старий звільнив міщан та навколишні села від сплати деяких податків³. Цю практику продовжили і власники міста. В 1561 р. Ян Тарновський з дружиною Софією звільнили нових поселенців від сплати податків на 8 років, а також встановили норми оплати податків. Щороку міщани платили по 15 грошей чиншу, давали медову данину; особи, які випасали свиней у панських лісах, давали 20-го кабана; кожен мав відпрацювати 5 днів на рік (день – оранка й сівба, два дні – косовиця й збір сіна та два дні – жнива), крім того, надавати підводи

до Микулинців і Тинкова. Всі ці нововведення в 1566 р. своїм привілеєм підтвердив польський король Сигізмунд II Август. З того часу поступово почала зростати чисельність населення. Вочевидь, право вільного поселення у місті та деякі податкові пільги приваблювали переселенців, котрих не стримувала навіть небезпека з боку татар. Неподалік від міста, поряд із р. Збруч, розміщувався православний монастир. В одній із сатанівських церков зберігалося рукописне Євангеліє XVI ст.

Сатанівський замок побудували на пагорбі над р. Збруч. Він був п'ятикутний у плані. На кожному куті стояли башти, які між собою з'єднувалися муром. Площа замку становила близько 1,5 га. В'їзд до нього охороняла наріжна башта, яка розміщувалася з південного боку. Мури були подвійними. Внутрішній — зведено рівнобіжно зовнішньому, його розташування на валу призвело до того, що він був вищим від зовнішнього. Для розмежування внутрішнього та зовнішнього муру вирили широкий рів. Існував також і зовнішній рів. Характерною особливістю будівництва стінних укріплень було те, що стіни, які захищали місто з боку річки, були одинарними, а не подвійними. Чотиригранні башти виходили далеко за лінію мурів, лише одним кутом вклинюючись у захисні стіни. Вони мали три поверхи: на першому

Фрагменти оборонних стін на околиці міста в напрямку Тернополя

містилося декілька амбразур, на другому — по 4 амбразури з кожної зовнішньої сторони, а на третьому — по 2 невеликих вікна з кожного боку. Замок доповнювали також круглі вежі, одна з яких стояла на південно-східному куті лінії внутрішніх стін. У ній не було вікон, тільки невеликі за розміром амбразури.

Місто також оточили муром. Він охоплював всю територію і завершував оборонні споруди міста, з'єднуючись у південній частині замку із замковим муром. В південній частині міста розміщувалась в'їзна брама з баштою. Вона мала квадратну форму, довжину близько 11 м і складалася із трьох поверхів, на кожному із яких було по декілька амбразур.

До фортифікаційних споруд міста улежала також єврейська синагога, яку побудували у 1532 р. Чотирикутна в плані споруда зовнішнім виглядом нагадувала фортецю. Вона мала високий мур і міцне склепіння. Дах частково складався із невеликих стрільниць.

Населення міста було поліетнічним. Упродовж XVI—XVII ст. найчисельнішими були українська та польська громади. В 20-х роках XVIII ст. власник Сатанова Адам Синявський поновив міські укріплення та замок. З того часу місто стало зростати та перетворилося на значний торговий центр Поділля. Це, у свою чергу, сприяло оселенню в Сатанові грецьких, вірменських та єврейських купців.

Декоративні елементи інтер'єру оборонної синагоги

Одна з міських брам

ЗІНЬКІВ

Містечко Зіньків в історичних документах вперше згадано 1404 р. в грамоті польського короля Владислава-Ягайла, наданій Петру Шафранцю. Разом із Сатановим Петро отримав у володіння і Зіньків на таких умовах: нести військову службу, споряджати до війська 6 сулиць (списників) та 12 стрільців, боронити свої володіння від ворожих нападів; піддані мали виконувати всі повинності та сплачувати податки. Пізніше, в 1431 р., Зіньків перейшов відповідно до королівської грамоти Петрові Одровонжеві¹. В 1458 р. Андрій Одровонж надав місту магдебурзьке право, яке в 1566 р. підтвердив король Сигізмунд II Август. Так до середини XVI ст. Зіньків вважався головним містом округи, територія якої на південному сході простягалася аж до Дністра. Наступними власниками Зінькова, як і Сатанова, стала магнатська родина Сенявських. Вона отримала місто завдяки шлюбним зв'язкам з Одровонжами і володіла ним до середини XVIII ст.

Впродовж XVI ст. Зіньків не вирізнявся великою кількістю населення серед інших міст, що належали Сенявським. Згідно податкових переписів, в 1565 р. у Зінькові проживало лише 7 ремісників, а в 1583 р. — 14².

Ще в середині XV ст. Одровонжі звели на пагорбі замок, в якому мешканці міста знаходили захист від татарських нападів. При будівництві замку архітектори повністю врахували природно-географічні особливості рельєфу місцевості. Маючи форму рівнобічного трикутника із довжиною стін близько 85 м, він розміщувався на високому мисі над глибокою долиною р. Ушиця. Підходи з іншої сторони захищав яр. У кожному куті були великі й широкі шестигранні башти: дві двоповерхові, одна триповерхова. Крім того, на території

Зіньків. З малюнка Н. Орди

замку, між двома баштами, що височіли над долиною, містився великий триповерховий будинок. Інші два боки захищали мури. В'їзна брама знаходилась посередині північної стіни, з боку міста. Загальна площа Зіньківського замку складала близько 0,5 га. Біля його підніжжя стояли два храми: костел XV ст. та православна Троїцька церква, збудована 1521 р. Впродовж другої половини XV — першої половини XVI ст. мури замку, за свідченням джерел, неодноразово рятували населення міста й околиць від татарських нападів. Відомий випадок, коли в 1452 р. кримці повністю знищили м. Рів (тепер — Бар), а ті, хто залишився живим, оселилися в Зінькові. Наступного року озброєні загони, очолені зіньківським, летичівським та меджибзьким старостами розгромили татар під Тербовлею й звільнили багатьох полонених. Однак в 1457 р. зіньківський староста Ян Лац загинув під час чергової сутички з ворогом.

В 1516 р. поблизу Зінькова Яків Сецигневський завдав поразки кочовикам. В 1524 р. місто обложило турецько-татарське військо, однак, завдяки муж-

¹1. Архив Юго-Западной России. — Ч. VIII. — Т. II. — К., 1894. — С. 329.

²2. Zrodla dziejowe. — Т. XIX. — Т. VIII: Ziemie Ruskie. Wolyn i Podole / Opisane przez A. Jablonowskiego. — Warszawa, 1889. — S. 178, 241

³3. Сицинський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV — XVII ст. (історико-археологічні нариси). — К., 1928. — С. 56.

Фрагмент башти на уввищій - це все, що лишилось від фортеці в Зінькові

ній обороні міщан, ворог не зумів його захопити. Правда, сам замок було повністю спалено. Значних спустошень і руйнувань Зіньків зазнав і в другій половині XVII ст. В 1702 р. зіньківські селяни, називаючи себе козаками Палія та Самуся, громили маєтки польських панів в с. Маліївці; вони також підтримали гайдамацьке повстання 1734 р. З середини XVIII ст. Зіньків став належати Сеньявським, а потім Чарторийським, які намагались поліпшити стан міста.

Замок зберігався до 80-років XIX ст., а потім рішенням місцевої влади дерево і каміння почали розпродувати, бо, мовляв, великі мури загрожували костелу та будинкам, які стояли під замковою горою. Після першого такого «розпродажу» залишки колись величного замку продали одному селянинові за 200 крб. з правом забрати із нього все, що заманеться. Той не лише розібрав замкові укріплення, а й повикопував камінь із фундаментів³.

ЧОРНОКОЗИНЦІ

Палац кам'янецьких єпископів. З малюнка Н.Орди

Поселення Чернокозинці відоме із середини XV ст. З того часу і до кінця XVIII ст. воно перебувало у володінні кам'янецької римокатолицької біскупської кафедри, і саме тут, на мальовничому березі р. Збруч, знаходилася літня резиденція кам'янецьких єпископів. Необхідність будівництва замку зумовили два фактори: близькість молдавського кордону та проходження татарського Волоського шляху. Замок розміщувався на пагорбі над р. Збруч і у плані нагадував витягнутий чотирикут-

ник. З півдня укріплення захищали дві круглі кутові башти, з'єднані між собою муром, посередині якого була брама. З північного боку височіла кругла башта, до якої у XVIII ст. добудували двоповерховий будинок.

Перші писемні відомості про замок належать до рубежу XV—XVI ст. Зокрема, в 1519 р., на прохання єпископа Ваврженця Менджелевського, Сигізмунда I Старий надав привілей, за яким мешканцям Чернокозинців дозволялося влаштовувати щорічно два ярмарки. Цей документ також підтверджував наявність попереднього привілею, який був знищений під час татарського нападу. Очевидно, це сталося в 1516 р., оскільки саме того року військові старшини, намагаючись відкупитись від татар, віддали їм Чернокозинці та Скалу. Обидва міста, за свідченням літописця, були повністю спалені. Однак, населення зазнавало чимало лиха не тільки від вихідців з Криму, а й від волохів. Перші свідчення відомі за 1494 р., коли їхні війська спустошили ряд південних околиць Кам'янця. У 1538 р. волозький володар Петро намагався захопити Чернокозинці. Розлючений численними невдалими штурмами, він змушений був відступити до р. Серет і, щоб вгамувати свій гнів, наказав знищити все населення за мурами замку. Коло р. Серет його військо зустрілося із частиною подільських військ, якими командував польний гетьман Микола Сенявський та рогагинський староста Анджей Тенчинський. За свідченням італійського хроніста А. Гваньїні: «Наші добре вдарили на молдаван і турків, але турки стояли міцно.

Медаль із зображенням Сигізмунда I Старого

*1. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упорядкування та переклад з польської о. Ю. Мисика. - К., 2007. - С. 758.

Рештки єпископської резиденції

До того ж вони добре укріпили чоло свого війська, мали добрих коней. Тому наші не могли зламати оборону своїми малими військами». Саме через це, а також через неузгодженість дій («цю поразку було приписано незгоді наших командувачів, бо одні не слухали інших і не чекали на них») битву програли: загинуло 60 знатних шляхтичів та 800 пахолоків¹. Прикордонний фактор та військові сутички спричинили часте перебування у замку польських хоругв з пограничним ротмістром, на обов'язки яких покладалась вартова служба. У 1588 р. польський король Стефан Баторій надав Чернокозинцям привілей на магдебурзьке право.

В 1674 р., коли Поділля вже входило до складу Османської імперії, Чернокозинський замок спустошили, а всю залозу вбили. Після 1699 р., коли Поділля знову перебувало під владою Речі Посполитої, кам'янецькі біскупи відновили замок, а всередині побудували помешкання для літньої резиденції. Руїни цього замку, а також костелу Св. Йосипа (побудований у 1608 р. кам'янецьким біскупом Павлом Валуцьким, а його наступник Ян Прохніцький облаштував приділ Благівіщення Пресвятої Богородиці) збереглися до наших днів.

ЧЕРВОНОГРАД

Перші письмові згадки про місто «Червоний город», яке розташувалось у південно-західному Поділлі, належать до XI ст., а збудований там замок в літописах називався *castrum rubricum* (лат. — червоний замок). Він знаходився на лівому березі р. Джурин за милю від р. Дністер. Давній замок був дерев'яним із чотирма баштами, і до 1240 р. ним володіли князі Київської Русі. Приблизно з середини XIV ст. Червоноградом володіли небожі великого князя литовського Ольгерда — князі Коріатовичі. Власними коштами вони зміцнили замок та облаштували кляштор для католицького ордену домініканців. У 1394 р. місто перейшло під владу польського короля

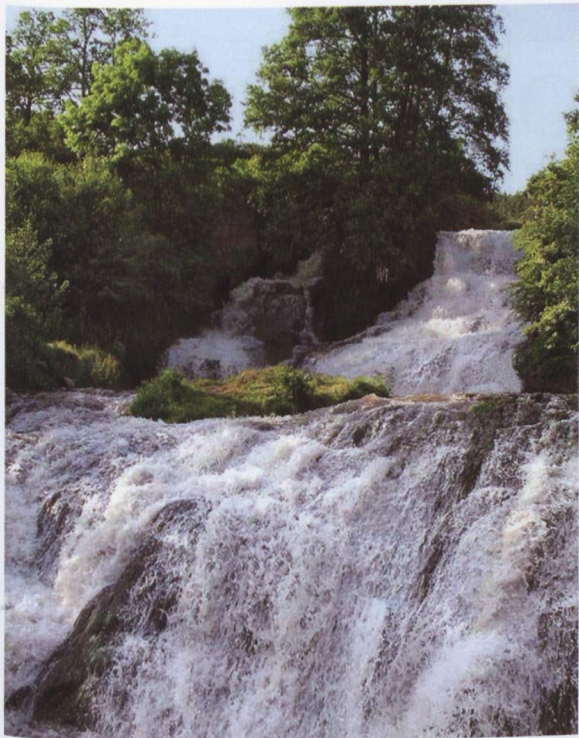
Владислава Ягайла, а 13 червня 1395 р. останній своїм привілеєм віддав Червоноград у володіння Спитку з Мельштина¹, якому місто належало до 1399 р. У першій третині XV ст. володарями міста були литовські князі: спочатку Свиригайло, а з 1411 по 1430 рр. Вітовт.

У 1434 р., коли Західне Поділля як Подільське воєводство остаточно утвердилось у складі Корони Польської, Червоноград отримав статус королівського міста, а в 1448 р. — маґдебурзьке право. З цього часу більш активно почали розвиватись торгівля та ремесло. Мирне життя міста часто порушували ворожі напади.

На початку XVII ст. місто було відда-

Залишки Червоноградського замку на околиці Ниркова

Народна легенда та окремі документи розповідають, що в 1620 р. турецько-татарське військо після Цецорської битви підійшло до Червонограду і, щоб заволодіти містом, орда мурзи Кантимира змінила русло р. Джурин. Так було прорубано кам'яний кряж і в результаті утворився 16-метровий водоспад, який існує й до сьогодні².

Водоспад Джурин

но у приватне володіння шляхетській родині Даниловичів, котрі здійснили ґрунтовну реконструкцію замку: замість дерев'яної фортеці було зведено укріплений валами мурований замок. В 1615 р. на кошти подружжя Лісецьких збудовано новий домініканський костел. Проте вся велич литовсько-польського міста була повністю зруйнована під час турецької окупації 1672–1699 рр. Численні воєнні зіткнення призвели до того, що від нього залишилось лише невелике селище. Лише з останньої третини XVIII ст. колишній форпост Великого князівства Литовського поступово перетворюється на затишний маєток.

В 1778 р. Червоноград переходить у володіння князя Кароля Понінського та його родини. В 1820 р. власник міста на мурах напіврозваленної фортеці зводить розкішний замок-палац. Його син Калліст продовжив справу, повністю руйнуючи та перебудовуючи замок. Поруч із замком розташувався костел Вознесіння Діви Марії. Інтер'єр храму прикрашали фрески, пам'ятні таблиці з 1618 року та портрет Антонія Хржановського, на кошти якого було споруджено придобу до костелу.

В 1846 р. княгиня Гелена відкрила

у Червонограді монастир сестер Милосердя, які займалися вихованням сиріт та опікою над хворими. Остання з власників резиденції, княгиня Марія Любомирська, робила все можливе, щоб підтримувати замок у належному стані. Проте бойові дії Першої світової війни завдали йому численних руйнацій. Остання точна дата з історії Червонограду – 3 лютого 1945 р., пов'язана із протистоянням українських і польських націоналістичних сил. У цей день загін Української повстанської армії повністю знищив містечко, при цьому загинуло 38 місцевих мешканців, серед яких були члени польської групи самооборони. Так припинило існування колись величне місто Великого князівства Литовського, від якого нині залишилися руїни замку та католицького костелу.

У 1835 р. володарка Червонограда Гелена Понінська, на знак скорботи за своїми померлим сином та дочкою, замовила у Римі скульптору Бертелю Торвальдсену пам'ятний надгробок. Через сім років мистецький шедевр було завершено, однак спочатку він протягом року виставлявся у Варшаві і лише після цього зайняв місце у родинному мавзолеї, який розташовувався на горі над замком. Сьогодні ця робота датського скульптора зберігається у Львівській картинній галереї.

*1. Білецька О. Поділля на зламі XIV – XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса, 2004. – С. 306.

*2. Озімінський Я. Нирків з погляду віків. – Заліщики, 2006. – С. 2.

Руїни костелу Вознесіння Діви Марії

БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ

Історія міста охоплює близько 2,5 тис. років. В IV ст. до н.е. на острові, що омивався двома рукавами Тіраса (нині — р. Дністер), жителі грецького міста Мілет заклали поліс, який через велику кількість плазунів отримав назву Офіуса («міста змії»). Незабаром на високому правому березі річки постала Тіра — поселення скіфів-орачів. У другій половині I ст. н.е. Тіра потрапила під владу Римської імперії. У VIII — IX ст. слов'янські племена уличів та тиверців заснували на цьому місці м. Білгород. В 915 р. кочові племена печенігів напали на місто та вирізали більшу частину населення, решту — продали в неволю візантійцям.

У 1241 р. місто захопили монголо-татари, які стали називати його Ак-Ліба. В 1288 р. хан Ногай, потребуючи коштів для боротьби з іншими чингізидами, за щедру винагороду віддав місто генуезьким купцям. З тих пір назва поселення почала частіше змінюватися: Білий замок (Аспрокастро) стає Зеленим (Мальвокастро) і Замком на горі (Монкастро); а з 1362 р. — навіть Чорним (Маврокастро), коли повсталі міщани вигнали набридлих гендлярів і лихварів.

З другої половини XIV ст. місто набуло вільного статусу, посівши помітне місце

Твердиня над Дністром

Султан Баязид II

Вздовж фортечної стіни було змуровано 26 веж (спочатку їх було 34) — 12 бойових і 14 глухих, які слугували для зв'язки куртин. Зі сходу, заходу та південного боків фортецю оточував рів, початкова ширина якого сягала 14, а глибина — 21 метр. Там, де рів підходив до лиману, було влаштовано спеціальні закривки, які у разі небезпеки піднімали й заповнювали його водою. Фортеця мала двоє воріт. Перші — Головні (Кілійські) — розміщувалися з боку суходолу у двоярусній вежі з опускними ґратами та підйомним мостом. Другі — Овідіопольські — виходили до лиману. Для сполучення між частинами фортеці існувало ще четверо внутрішніх воріт.

*1. У перекладі з тюркської — Білгород. Відоме з такою назвою ще з кінця XIV ст.

в економічному житті краю: розвивалося ремесло, карбувалась монета, здійснювалися вигідні торгові операції. Наприкінці XIV ст. Білгород (по-новому Четатя-Албе, або Феґер-Вар) увійшов до складу Молдавського князівства, якому протегував його сюзерен — Угорське королівство. Молдавські господарі подбали про відновлення старих і будівництво нових оборонних споруд. На каменях викарбувано — 1399 і 1432 рр. Остання розбудова фортеці була виконана майстром Федорком в 1482 р.

В 1484 р. до стін Четатя-Албе підійшло військо турецького султана Баязида II із 300 тис. турків, 50 тис. кримських татар Менґлі-Ґірея та загонами волохів. Обложене і з боку суходолу, і з боку лиману місто без надії на порятунок боронилося з 1-го до 16 серпня. З 20 тис. його мешканців вціліли тільки 200 родин, 4 тис. осіб було продано у рабство. Для контролю над загарбаною територією сюди переселили татар, які утворили Буджацьку орду із центром в Акермані¹. Таку назву місто отримало в 1503 р.

До 1812 р. Акерман перебував у складі Османської імперії, поки за умовами Бухарестського мирного договору не увійшов до складу Російської імперії. Історичну назву Білгород (із приписом Дністровський) місту повернули 9 серпня 1944 р.

Кілійські ворота фортеці

СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ

СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ

ЛЮБЕЧ
НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ
ПУТИВЛЬ
ЧЕРНІГІВ

ПОМАНІГІ
Кієвоулянцху Великихъ
Кієвѣ Теретговскихъ Кіє-
скихъ и протїихъ.
Великаго Кієза Контанти:
Діна Мстиславнѣ Теретго-
вскаго Слѣдшого Царко Стѣго
Сїла, и Кієгїню есго Анѣта-
сію, Великаго Кієза Николая.

СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ

Появу терміна „Сіверська земля” слід віднести до XIV ст.: уперше він згадується у присяжній грамоті князя Федора Любартовича на вірність королю Владиславу-Ягайлу і королеві Ядвізі (1393 р.). Очевидно, що він є похідним від давнього етноніма „сівер”. Сіверянами, як відомо, називали населення Дніпровського Лівобережжя за часів Київської Русі; пізніше, до початку XVII ст., на цих теренах фіксується назва „сіврюки”. Єдність Сіверської землі була суто етнографічною й не підкріплювалась ніякими адміністративно-правовими інститутами.

Сіверською землею звали історичну область, яка охоплювала басейн середньої та нижньої Десни, Посейм'я і нижнє Посожжя. Сіверськими вважалися такі міста як Брянськ, Гомель, Дроків, Курськ, Мглин, Морівськ, Новгород-Сіверський, Почеп, Путивль, Радогощ, Рильськ, Стародуб, Трубчевськ, Чернігів, Любеч.

Уперше литовці з'явилися на Сіверщині у передмонгольську добу. Зокрема, у 1220 р. „приходиша литва и воеваша волость Черниговскую”. Літописи згадують воєводу Міндовга Хвала, „иже велико убийство творяше земле Черниговской” (1258 р.). Однак воєнні експедиції, того часу не принесли Литві територіальних здобутків на Сіверщині; просування литовців у цей регіон слід віднести до середини XIV ст.

Щоправда, єдиним тамтешнім населеним пунктом, стосовно якого ми маємо більш-менш вірогідну інформацію, є Брянськ. Згідно з Рогозьким літописцем, восени 1356 р. «воевал Ольгерд Брянск и Смоленск», полонивши при цьому сина князя Василя Смоленського; наступного року «князь Василий Смоленский, приидя из Орды, сел на княженъе в Брянске; и, мало пребыв, только восемь недель, преставился; и бысть в Брянске лихостью лихих людей замятня велика и опустение града; и потом начал обладати Ольгерд Брянском».

Згідно з цим повідомленням, утвердження в Брянську Ольгерда не мало насильницького характеру (як гадають, завдяки

Король Міндовг

діяльності пролитовськи орієнтованих угруповань місцевого боярства); що ж до наслідків цієї події, то немає підстав для того, аби пов'язувати з підкоренням Брянська включення до складу Литви усієї Сіверської землі, «центром», «головним містом» якої він нібито був. Не можна ігнорувати той факт, що Брянськ, котрий із середини XI ст. належав чернігівським князям, а в другій половині XIII ст. навіть став їхньою резиденцією, у 90-х рр. того ж століття опинився під контролем смоленських князів. Відповідно, боротьба Ольгерда за Брянськ являла собою один із аспектів литовсько-смоленських взаємин, що їх на той час визначало прагнення литовців відновити контроль над Смоленськом, втрачений на початку 1350-х рр.

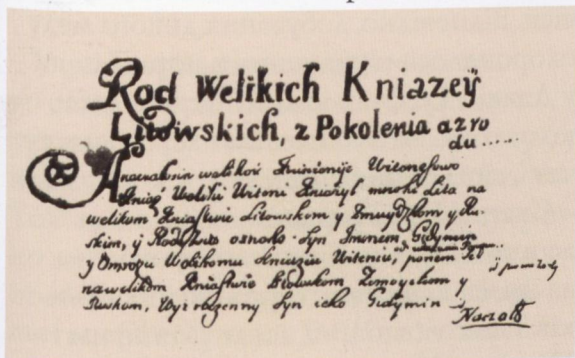
Владислав-Ягайло - великий князь литовський і король польський

Міська печатка (з прорисом) Брянська, 1582 р.

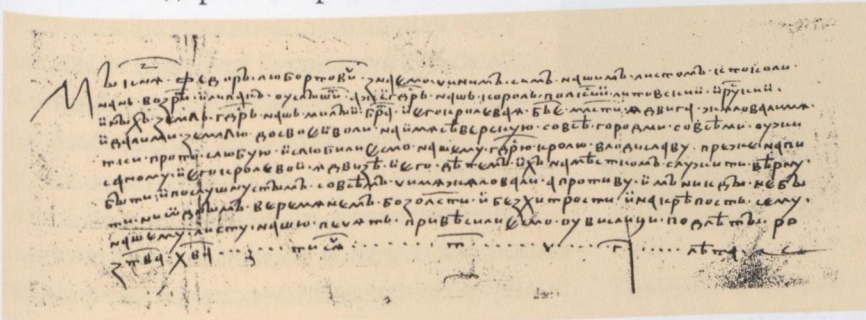

Відтак, спираючись на низку фактів, нам залишається тільки констатувати, що у другій половині XIV ст. Сіверщина перетворилася на конгломерат удільних князівств на чолі з представниками

Фрагмент сторінки з "Хроніки Биховця"

Гедимінової династії. Володіючи своїми уділами "з руки" Ольгерда, а згодом — Ягайла, ці князі залишалися у сфері верховного права "господаря". Відповідно, будь-яке великокнязівське пожалування на Сіверщині фактично було наданням "до воли господарской" (хоча формально, у документальному матеріалі, цей статус зафіксований лише за сіверськими володіннями Федора Любартовича); пере-

Присяжна грамота Федора Любартовича

міщення князів з уділу на уділ, залежно від змін зовнішньо- й внутрішньополітичної кон'юнктури, були типовим явищем XIV — початку XV ст.

Васальна залежність сіверських князів від великого князя литовського знаходила зовнішній вираз у "послушестве", виплаті щорічної данини та, за необхідності, наданні військової допомоги "господарю"; в усьому іншому їхні володіння залишалися практично автономними частинами Литовської держави; масштаб їхнього суверенітету добре характеризує карбування власної монети одним із наймогутніших з-поміж сіверських князів — Дмитром-Корибутом.

Монети, які мали обіг на Сіверщині на рубежі XV - XVI ст.

Особливим статусом відрізнялася Путивльщина, яка адміністративно підпорядковувалася Києву. Зокрема, за актами другої половини XV ст. відомо, що путивльська данина йшла до київського "скарбу" та київського "ключа", а путивльські намісники рекрутувалися лише з нобілітету Київської землі. Статус Путивля як київського „пригородка”, або "київського держання", зафіксовано у білорусько-литовських літописах і ділових матеріалах XVI ст.

У 1450-х рр. на Сіверщині знайшли притулок князі, які втекли з Московської держави після поразки у громадянській війні другої чверті XV ст. — Іван Дмитрович Шем'ячич та Іван Андрійович Можайський. Обидва втікачі були щедро наділені Казимиром Ягеллончиком, отримавши "в отчину" Новгород-Сіверський, Рильськ, Гомель та Стародуб, а пізніше — Чернігів. Тож на зламі XV—XVI ст. володіння колишніх московських князів перетворилися на суцільний земельний масив величезної площі, розташований у сусідстві з Російською державою.

Навряд чи хто очікував, що у 1500 р. Шем'ячичі та Можайські перейдуть на службу до Івана III, мотивуючи своє рішення наступом на права православних у Великому князівстві Литовському.

У „Хроніці Биховця” перехід сіверських князів на службу до московського князя представлено з інших позицій: за даними літописця, московський князь Іван III, готуючись до війни з Литвою, таємно увійшов у зносини з Семеном Можайським та Василем Шем'ячичем, прагнучи, "иж бы они с городаы и волостымы отступили от великого князя [литовского]"

Олександра, и со всем с тем служили ему, а к тому еще обещал им многие города и волости свои. И на том змову и присягу межю собою вчинили”.

Очевидно, що прагнення Івана III поширити свою владу на суміжні з його державою терени змусило його відмовитися від традиційно ворожої політики щодо Можайського та Шем'ячича (нащадків найлютіших ворогів його батька, Василя II) і, кінєць кінцем, піти на переговори з цими основними репрезентантами Сіверської землі.

Прийняття у Москві “в службу и с вотчиной” представників двох князівських родин, котрі контролювали величезні території у Подесенні та Посейм'ї, означало відкритий розрив із Вільном. Так почалася московсько-литовська війна, котра тривала три роки. 28 березня 1503 р. було укладено перемир'я, за умовами якого до складу Московської держави відійшли всі сіверські міста. У 1507 р. спалахнула друга московсько-литовська війна, яка точилася до вересня 1508 р., коли до Москви прибуло литовське посольство з пропозиціями щодо укладення миру. У жовтні був юридично оформлений перехід Сіверщини до складу Московської держави (за винятком Любеча, поверненого Великому князівству Литовському). Це не поклато край боротьбі за сіверські землі, упродовж якої литовські володарі активно використовували аргумент “отчинності”, цілком доречний з огляду на майже півторастолітнє перебування цього регіону в складі Литви. Втім, єдиним реальним здобутком Вільна стало повернення Гомеля у 1537 р.; відповідно, питання про Сіверщину залишалось одним з найгостріших моментів московсько-литовських взаємин аж до Люблінського сейму 1569 р.

Це й не дивно з огляду на стратегічне положення та значні природні ресурси Сіверської землі. Основу місцевої економіки у XIV—XV ст., як і за давньоруських часів, становили землеробство й традиційні промисли: мисливство та рибальство.

Московський лучник

Дмитрій Самозванець (Ажедмитрій I), який користувався підтримкою місцевого населення. На Сіверщині часто переховувалися автиористи і вигнанці з сусідніх князівств

Войни-московити. На цих землях в середні віки часто вишикали воєнні конфлікти

Дуже важливу роль у господарстві відіграло бортництво. Слід зауважити, що мед і виготовлені з нього продукти посідали помітне місце в структурі харчування східного слов'янства; високо цінувався віск. Відповідно, добування дикого меду охоронялося юридичними нормами як у Давній Русі, так і за литовської доби, коли того, “хто со пчолами дерево посечет”, карали шибеницею.

Специфіка Сіверщини полягала в тому, що по її теренах проходила низка важливих торговельних шляхів. Найголовніший поєднував Крим і Північне Причорномор'я з Північно-Східною Руссю, обслуговуючи так звану “московсько-ординську” торгівлю. Від Таванського перевозу в пониззі Дніпра купецькі каравани йшли “землею або водою”, тобто суходолом чи Дніпром, повз Черкаси та Канів, до Києва; тут відкривалися річковий та сухопутний шляхи на Чернігів і далі Десною, судноплавною у ті часи від верхів'їв до гирла, на Новгород-Сіверський (з'єднаний торговельними шляхами з Рильськом і Путивлем) та Брянськ, звідки через Воротинськ, Калугу, Серпухів і Лопасню купці діставалися до Москви.

Бажання взяти під контроль цей напрямок торгівлі відіграло неабияку роль у розв'язуванні Москвою конфлікту довкола сіверських земель на зламі XV—XVI ст. Утім, саме цій “сіверській Україні” Московської держави судилося відіграти фатальну роль у її історії: Сіверщина стала плацдармом для самозванців і авантюристів Смутного часу, що з ним докорінно змінилася й доля цього регіону, котрий на початку XVII ст. увійшов до складу Речі Посполитої.

ЛЮБЕЧ

У давньоруські часи Любеч входив до складу Чернігівського князівства, і тут, за висловом літописця, зосереджувалася «вся жизнь» чернігівських князів. Тож не випадково їхні імена було старанно занотовано у місцевому церковному пом'янику (або синодику), який зберігається нині (у копії XVIII ст.) у Чернігівському історичному музеї й, безумовно, становить одну з найзагадковіших пам'яток нашої давнини.

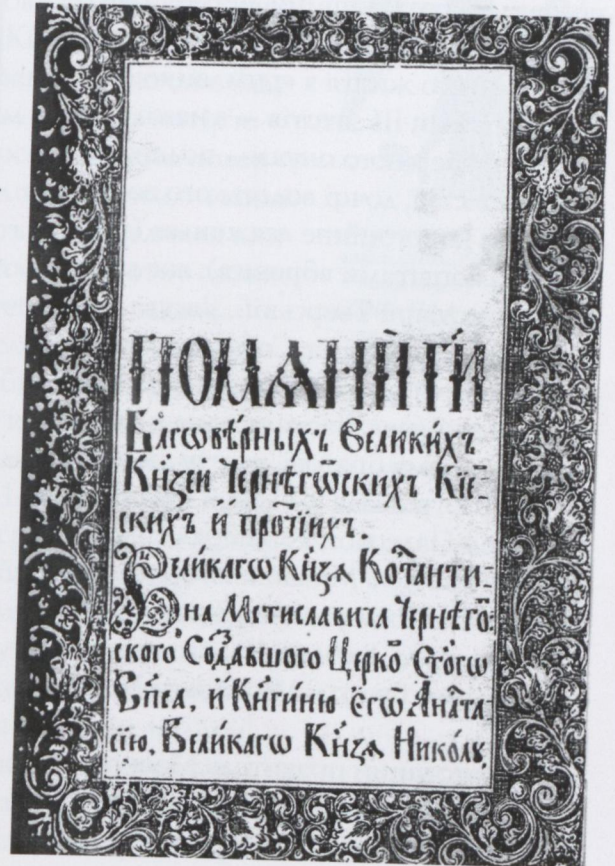
У синодику, який первинно належав любецькому Антонієву монастирю, вчених, передусім, цікавить та його частина, де міститься довгий перелік імен під титулом «Помяни, Господи, благоверных великих князей черниговских, киевских и прочиих». Відкриває його ім'я брата й суперника Ярослава Мудрого — першого чернігівського князя Мстислава, котрий заклав у Чернігові Спаський собор, що й досі височіє в історичній частині міста. Далі в синодику містяться ще понад 80 поминальних записів із іменами князів і княгинь XI–XVI ст. Деякі з них відомі науковцям за іншими джерелами, решта ж — це таємничі незнайомці та незнайомки, про яких не залишилося жодної згадки у літописах; відтак, їхнє місце в історії відтворюється шляхом карколомних генеалогічних побудов.

Без сумніву, розгадка усіх таємниць Любечького синодика є справою майбутнього. Особливо інтригують учених ті його записи, які стосуються другої половини XIII–XIV ст. — найтемнішої доби в історії Чернігівщини й, зокрема, Любеча. Адже серед науковців немає навіть єдиної думки про долю міста за часів монгольської навали. Тривалий час вважалося, що шлях кочовиків-завойовників пролягав через Любеч. Тільки порівняно нещодавно було висловлено припущення, що потужний шар згарища,

виявлений під час розкопок Любечького городища, свідчить про розорення міста загонами Менгу-хана, які сплюндрували Чернігів восени 1239 р. На це ж вказують і декілька скарбів, заритих мешканцями Любеча перед нашествиям ворога й знайдених уже в наші часи.

Утім найцінніший з любецьких скарбів, можливо, ще чекає на свого Шлімана. Щоб розповісти про нього докладніше, слід перенестися думкою у Росію кінця XV ст., коли великим князем московським був енергійний Іван III, який зумів поширити свій політичний контроль на Твер та Новгород і домогся того, що його країна назавжди позбулася залежності від Орди.

Особисте життя володаря Московщини не було бурхливим. Одружувався він двічі. Вперше, ще підлітком, із тверською князівною Марією, від якої мав сина Івана. Званий Молодим, той, зрештою, так і не постарів, пішовши з життя у 32 роки. Недовгий вік судився і його матері, котра померла (чи, як подекують, була отруєна), маючи близько 25 років. Після цього Іван III кілька років залишався удівцем, аж доки не посва-тався до Софії, племінниці останнього візантійського імператора Костянтина Палеолога, яка разом з родиною мешкала у Римі.

Сторінка Любечького синодика

Вхід до печери Антонія - славнозвісного ченця, який заснував монастир у Любечі

Після весілля до молодої дружини великого князя московського перейшли всі коштовності її попередниці, і вона, не вагаючись, почала щедро обдаровувати ними своїх родичів, які, позбавлені батьківщини, перебували у хронічній скрутці. Коли ж по 12 роках подружнього життя з «римлянкою», у 1483 р., Іван III захотів — з нагоди появи на світ першого онука — подарувати своїй невістці, дочці волозького воєводи Олені дорогоцінне «саженє» (розшите самоцвітами вбрання), яке колись належало Марії Тверській, з'ясувалося, що його й сліду нема: Софія, як занотували літописці, «много истеряла казны великого князя». Частину вона потайки віддала своєму братові, решту як посаг у 1480 р. отримала від Софії її племінниця Марія Палеолог, коли брала шлюб з князем Василем Михайловичем Верейським, близьким родичем Івана III (батько останнього, Василій II, доводився двоюрідним братом Михайлові Верейському).

Роздратований правитель Московщини (якого не дарма звали Грозним, хоча цей епітет закріпився лише за його онуком, Іваном IV, у якого ця риса родинної вдачі набула найпотворніших форм) звелів відібрати у Верейських Софіїні «подарунки» і схопити їх самих. Від неминучої опали подружжя врятувала тільки втеча за кордон — у Велике князівство Литовське, що, як губка, всмоктувало в себе «відходи» конфліктів, які час від часу спалахували у сусідній державі. Кількома десятиліттями раніше там вже знайшли притулок дві князівські родини — Шем'ячичі та Можайські, які так само належали до московської правлячої династії і доводилися Василеві Верейському близькими родичами.

Усі вони мали спільного предка — великого князя московського Дмитра Івановича (1350—1389), котрий, здобувши перемогу над Мамаєм на Куликовому полі (1380), увійшов в історію як Донськой. Його наступником на великокняжому столі став старший син Васи-

За притупленням деяких дослідників на цьому фрагменті пелени зображена Софія Палеолог-дружина великого князя московського Івана III

лій. Коли ж він помер (1425), другий син Дмитра, галицько-звенигородський князь Юрій, покликаючись на традиційні уявлення про родові старшинство, відмовився визнати великим князем московським свого десятилітнього племінника Василія II Васильовича. Так розпочалася виснажлива міжусобна війна, яка тривала (з перервами) понад чверть століття.

Активними учасниками цієї війни стали сини Юрія. Старшому, Василію, це коштувало зору — його осліпили за наказом Василія II. А позаяк у давнину принцип «око за око» розуміли буквально, то останній і сам був позбавлений зору по десятих роках, коли доля посміхнулася молодшому синові Юрія — Дмитру Шем'яці: у лютому 1446 р. він разом зі своїм двоюрідним братом Іваном Андрійовичем Можайським захопив Москву і проголосив себе великим князем.

Однак кінець кінцем перемогу в цій війні здобув-таки Василій II. Його недруги мусили шукати порятунку за межами Московського князівства. У 1454 р. «побіг до Литви» князь Іван Можайський, і там само зрештою опинився син Шем'яки (отруєного у 1453 р.) Іван Дмитрович.

Обидва князі були щедро наділені великим князем литовським Казимиром: Можайський дістав «на проживенє» Стародуб і Гомель, Шем'ячич — Новгород-Сіверський та Рильськ. Осмислюючи ці події сторіччям пізніше, автор публіцистичного твору «Про норови татар, литовців і москвитян» Михалон Литвин нагадував сучасникам, якими бідними були ці князі, коли з'явилися

Куликовська битва, в якій Дмитро Донський (батько Василія I) переміг татар

у Литві, й наголошував, що тут їм дарували «цілі землі». Тож чи не крилися за «гостинністю» Казимира якісь далекосяжні розрахунки? Цілком можливо, що, з одного боку, він сподівався певних політичних дивідендів у майбутньому, та ще й неабияких з огляду на амбітність князів-перебіжчиків, котрі вважали себе потенційними претендентами на московський престол і не полишали надії «достать великого княженья». З іншого боку, не виключено, що безвідносно до політичної ситуації володар Литви був схильний передати «у приватні руки» цю «Сіверську окраїну» своєї держави, віддалену від столичного Вільна й на той час практично «безхазяйну». Та якими б не були міркування Казимира, коли при його дворі з'явився Верейський, йому виділили „навіки” сусідній із володіннями князів Можайських Любеч.

Варто зауважити, що на час вимушеної еміграції Верейського його родичі цілком обвиклись у Литві. На Сіверщині вони почувались як самостійні правителі, маючи не лише власні почти, а й значні військові загоны, і нерідко зловживали своїм високим становищем, не зупиняючись навіть перед неприхованим грабунком колишніх співвітчизників: в «украинных жалобных списках», переданих Іваном III Казимиру наприкінці 80-х років XV ст., зафіксовано скарги російських купців на здирства Можайського і Шем'ячича та людей з їхнього оточення (при цьому в переліку «трофеїв», крім дорогих східних тканин, згадуються «четырнадцать брусков мыла грецкого ... да два фунта перцу»).

Утім, свавілля було невіддільне від життя на окраїнах Литовської держави, і князі, котрі поряdkували на Сіверщині, були тільки дітьми свого часу. Разом з тим, вони не стояли осторонь загальнодержавних інтересів — зокрема, допомагали відбудовувати Київ після руйнівного нападу Менглі-Гірея (1482 р.). У повідомленні про цю надзвичайну за своїми масштабами акцію (адже до робіт тоді було залучено близько 60 тисяч осіб!)

князі Можайський і Шем'ячич фігурують як провідні репрезентанти Сіверської землі. Очевидно, цей статус їх уповні задовольняв.

Для Верейського ж Литва так і не стала другою батьківщиною. Відомо, що незабаром після смерті Казимира (1492) він звернувся до сина Івана III, Василя, благаючи, аби той разом зі своєю матір'ю Софією Палеолог посприяв його поверненню до Росії. У відповідь Василь сповістив його, що «и мать наша великая княгиня. да и мы сами государю отцу своему, великому князю, о тебе били челом; и отец наш, князь великий, тебя жалует, хочет твоей службы. И ты бы к отцу нашему, к великому князю, поехал».

Цей лист був надісланий Василеві Верейському в січні 1493 р. Однак князь чомусь не поспішав скористатися монаршою ласкою й офіційно продовжував вважатися зрадником. Зокрема, він потрапив до переліку осіб, з якими було категорично заборонено спілкуватися у Литві дочці Івана III Олені, виданій заміж за нового великого князя литовського Олександра Казимировича. Більше того, укладеною на початку 1494 р. московсько-литовською угодою передбачалося, що правитель Литви «не відпускати» зі своєї землі Можайських, Шем'ячичів і Верейського, аби не завдати лиха своєму союзникові й тестеві. Це було відповіддю на висловлене раніше прохання Олександра, «абы князь великий московский гнев свой им отпустил, а отчины их им поступил».

«Отчина» Верейського була конфікована в його батька за гадану провину сина відразу після втечі останнього до Литви, хоч Іван III й дозволив старому князеві «держать ее за собою до самой смерти». На неї не довелося довго чекати — вже через рік Верейський-батько полишив світ, благаючи Івана III, аби той, принаймні, не чинив кривд його боярам (дослівно: «чтоб мои люди после меня не заплакали»).

Очевидно, що, силою приєднавши до власних земель Верейський уділ, воло-

Візантійський імператорський двоголавий орел, який після шлюбу Івана III із Софією Палеолог стали використовувати у символіці Московського князівства (згодом - царства)

Печатка Олександра Казимировича

Великий князь
московський Іван III

дар Московщини аж ніяк не збирався в майбутньому повертати його законному спадкоємцеві. Мабуть, саме це й вплинуло на подальший перебіг переговорів з Верейським, надавши їм затяжного характеру. Втім, улітку 1495 р. у них нібито стався перелом: опальне подружжя погодилося віддати вивезену до Литви «казну». Іван III негайно відгукнувся на цю пропозицію і передав з гінцем Верейському: «Ты бы прислал ко мне список, написав, что именно нам ныне хочешь отдати из нашей казны». При цьому кількість повернених коштовностей мала визначити масштаби монаршої ласки: «Мы жаловати вас хотим, посмотря по вашему исправлению».

Як не дивно, після цього листування з московським двором перервалося. З якихось причин Верейський вирішив залишитись у Литві, молодий володар якої у 1499 р. підтвердив своїм «листом» його «вічні» права на Любеч та інші маєтності. Тоді ж аналогічне підтвердження дістав і його двоюрідний брат — Семен Можайський, якому кілька років раніше був наданий Чернігів. Фактично на зламі XV—XVI ст. володіння московських князів-емігрантів перетворилися на суцільний земельний масив величезної площі, розташований у сусідстві з

Російською державою.

Прагнення Івана III утвердити свою владу в цьому регіоні змусило його відмовитися від традиційно ворожої політики стосовно вчорашніх «зрадників» — нащадків найлютіших ворогів його батька Василя II — і розпочати таємні переговори із Семеном Можайським та Василем Шем'ячичем. Ті розуміли, що, володіючи своїми землями як «поживеньем», могли будь-коли їх втратити; перехід же на службу до великого

князя московського обіцяв їм не тільки збереження нагромаджених сіверських вотчин, а й, за сприятливих обставин, примноження їх за рахунок земель, відвойованих у Литви. Тож у квітні 1500 р. обидва князі «били челом», аби «государь их пожаловал, взял к себе с вотчинами». Іван III зглянувся на їхнє прохання, і практично вся Сіверщина відразу відійшла до складу Московської держави.

Цікаво, що в контексті усіх цих подій жодного разу не згадано князя Верейського. Та й взагалі він більше ніде й ніколи не згадується, тим часом як Семен Можайський вже у 1500 р. фігурує в російських джерелах як володар Любеча (хоча його прав не визнавали у Литві, де залишилися дружина та дочка Верейського, чомусь не виявляючи бажання «воз'єднатись» із великокняжою родиною). Ці факти неодноразово наштовхували дослідників на припущення, що князь Семен силою здобув Любеч при переході на московську службу.

Що ж спонукало його на такий вчинок? Чи не скарби його родича, які він намагався привласнити, чи то випереджаючи великого князя московського, чи, навпаки, виконуючи його «спецзавдання»? І чи не в цьому слід шукати причину смерті князя Верейського?

На жаль, усі ці питання й досі залишаються риторичними — аби на них відповісти, бракує надійних джерел. Утім, цілком очевидно, що, якби злощасну «казну» було захоплено під час здобуття Любеча у 1500 р., то цю подію не оминули б увагою московські дипломати й книжники, котрі ретельно занотували всі скільки-небудь помітні події свого часу. Відтак, не виключено, що, опинившись у небезпеці, князь Василь встиг заховати свої скарби. Тож, може, вони й досі криються де-небудь у любецькій землі? Будемо оптимістами й сподіваймося, що їм все ж судилося знову відчутити тепло людських рук, а людям — побачити їхнє принадливе мерехтіння.

Осліплення Василя II

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ

Новгород-Сіверський у XIV ст. був уділом князя Дмитра-Корибута. Найдавніші документи, які про це свідчать, датовані 1386–1387 рр.; проте вокняжіння Дмитра-Корибута у Новгороді-Сіверському відбулося раніше, оскільки, за літописними даними, вже у 1382 р. фактичний володар Литви Кейстут, котрий відсунув від престолу Ягайла, після звістки про те, що Корибут відмовив йому в “послушенстві”, виступив із військом на Новгород-Сіверський.

Похід Кейстута безпосередньо відбився на долі Ягайла: скориставшись моментом, він зумів повернути собі владу. Можливо, виступ Корибута був наслідком таємної угоди між ним та Ягайлом; тоді не випадково у 1380-х роках володіння Дмитра-Корибута були розширені за рахунок земель противника Ягайла — Дмитра Ольгердовича (Корибуту перед 1388 р. був переданий Трубчевськ).

На цих землях Дмитро-Корибут порядкував до 1393 р., коли, внаслідок конфлікту з Вітовтом (котрий після Острівської угоди перетворився на фактичного правителя Литви) він втратив свій сіверський уділ. Його землі були передані князю Федору Любартовичу як компенсація за його волинську “отчину”. Щоправда, текст грамоти Федора Любартовича, де він присягає на вірність королю Владиславу-Ягайлу та королеві Ядвізі, котрі дали йому “землю до своєї воли на ім'я Северскую со всеми городми, со всеми ужитки”, не дає можливості з певністю судити про масштаби його земельних володінь; цілком імовірно, однак, що до складу його уділу ввійшли не тільки Новгород-Сіверський та Трубчевськ, а й Чернігів, котрий спорожнів після смерті Костянтина Ольгердовича.

Хоч би як там було, очевидно, що вокняжіння на Сіверщині Федора Любартовича,

Кейстут Гедимінович - батько Вітовта Великого. З картини А. Пеньковського, XIX ст.

котрий у 90-х рр. XIV ст. прикладав чимало зусиль для повернення батьківських земель, мало формальний характер. Можливо, його інтереси тут репрезентувала яка-небудь довірена особа (з цього погляду заслуговує на увагу князь Іван Любартович, ім'я якого, можливо, не випадково було занесено до Любецького синодика). Схоже, однак, що Федір Любартович так і не скористався з цього надання, невдовзі вирушивши разом із Ягайловим братом Свидригайлом до Угорщини.

Повертаючись до Корибута, зауважимо, що масштаби його влади характеризує карбування власної монети; щоправда, це питання й досі є дискусійним. Останнім часом Г. Козубовський відніс до карбування цього князя монети зі скарбу, знайденого в с. Борщів на Київщині у 1948 р. В основу такої атрибуції він поклав княжий знак, аналогічний тому, що міститься на печатці Федора Корибутовича та на одній із двох монет з написом “Д (митрия —?) Кориб (у) т (о)во”, автентичність яких у деяких науковців викликає сумніви.

У 20-х рр. XV ст. Новгород-Сіверський входив до складу володінь Свидригайла, а в 1450-х рр. перейшов до московського емігранта Івана Дмитровича Шем'ячича.

Оборонні мурі Спасо-Преображенського монастиря (XVI - XIX ст.) у Новгороді-Сіверському

ПУТИВЛЬ

Путивль за давньоруських часів був типовим периферійним містом і рідко потрапляв на сторінки літописів. За литовських часів він пережив економічний розквіт, який простежується на матеріалах археології — у вигляді значних, до 3,5 м завтовшки, культурних нашарувань XIV–XV ст. Науковці пов'язують цей феномен із плідною взаємодією місцевого населення й татар, указуючи, як на історичну аналогію, на літописних болоховців — „людей татарських”. Вочевидь, протягом XIII–XV ст. Посейм'я являло собою зону активних тюрко-слов'янських контактів. У XIII–XIV ст. тут проходило русько-татарське етнічне порубіжжя, яке досить докладно описане в пізніших, XV–XVI ст., татарських ярликах литовським „господарям”, чий протограф сягає кінця XIV ст.

Софроніївська пустиня на схід від Путивля виникла 1405 р. - в часи боротьби між великими князями литовськими і московськими за сіверські землі

У безпосередньому зв'язку із формуванням контингентів осілого татарського населення у порубіжних районах перебувало виникнення низки поселень у Посейм'ї й на південь від Сейму, топографічно ув'язаних із річковими переправами. Осідали тут і дрібні татарські князьки. За литовських часів із володінь цього типу відома тільки „тьма” Ягодая Сарайовича — обширна область у верхів'ях Псла, Сейму, Сіверського Дінця та Осколу, котра як вотчина Ягодайовичів проіснувала до 90-х рр. XV ст., коли її було поділено групою путивльських бояр.

Путивль у добу литовського володарювання перебував у складі Київського князівства. Ця адміністративна залежність, досить дивна з огляду на відсутність безпосереднього територіального зв'язку

між Києвом і Путивльщиною, навряд чи була новотвором литовських часів. Є всі підстави гадати, що вона сформувалася на межі XIII-XIV ст. у зв'язку із відновленням на Київщині традиції князівського правління, перерваної незабаром після монгольської навали. “Яскравим променем, кинутим у непроглядну темряву історії Києва після Батієвої навали”, є дані втраченого нині Новгород-Сіверського синодика, де згадуються князь Іоанн Путивльський, його син Іоанн-Володимир Іоаннович Київський та Андрій Овруцький із сином Василем, убитим у Путивлі. Очевидно, утвердившись на київському столі, путивльські князі зберегли найтісніший зв'язок із своєю “отчиною” (де, певно, князували молодші представники цього роду) — сліди якого й фіксуються у пізніші часи у вигляді адміністративної підпорядкованості Путивля Києву.

Про неї ностальгічно згадували наприкінці 20-х років XVI ст. кияни, перебуваючи при дворі великого князя литовського й польського короля Сигізмунда I. Володарю було подано декілька “виписів”, в одному з яких йшлося про долю Путивля, що його в результаті литовсько-московської війни 1500–1503 рр. було втрачено на користь Російської держави. Ця втрата позбавила київський нобілітет

Ансамбль Молчанського монастиря в Путивлі

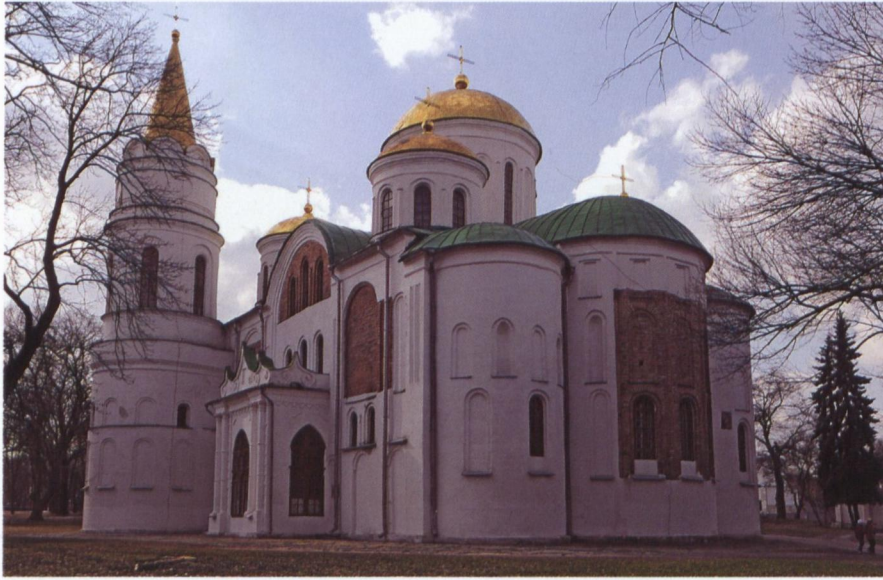
надійного джерела стабільних прибутків — про що вони й сповістили Сигізмунда I: “... К Путивлю було чотирнадцять волостей ваших господарських; ті волості від ваших господарських предків слуги вашої милості: князі й пани, й зем'яни землі Київської, — по року тримали; і з тих волостей слуги вашої милості, предки та батьки наші, коней мали і шуби теплі кунячі одягали; і з року на рік тими всіма волостями вашої милості, господаря нашого, завжди вдягнені й взуті були ми самі й слуги наші”.

Глинська пустинь, що на північ від Путивля, заснована у XVI ст. і названа, ймовірно, від прізвища тамтешніх господарів князів Глинських

ЧЕРНІГІВ

Спасо-Преображенський собор зведено у Чернігові ще до монгольської навали

Дані літописів про Чернігів на початку литовського володарювання більш ніж скупі. Відомо, що тут князував Роман Михайлович, котрий загинув у Смоленську у 1401 р. Нагадуючи про цю подію великому князю московському Василію Дмитровичу, володар Литви Вітовт у своєму посланні (воно збереглося в передачі тверського літописця) назвав його “братом мне и тебе князем великим Романом Черниговским”. Так само титулує його Любецький синодик, де поминається “великий князь Роман Михайлович Черниговский, убиенный от князя Юрия Смоленского”. Із загального тону цих звісток випливає, що Роман Михайлович не належав до Гедиміновичів, а був представником однієї з місцевих династій (можливо, чернігівських Ольговичів).

Білорусько-литовські літописи не згадують про князя Романа, вказуючи, натомість, на “Чернигов и Чарторыеск” як на уділ Костянтина Ольгердовича. Крім того, у фаховій літературі не раз висловлювалася думка, що, oprіч Костянтина, чернігівський стіл посідав ще один із Ольгердовичів — Дмитро або Дмитро-Корибут. Вагомих підтверджень цієї гіпотези немає.

У першій чверті XV ст. Чернігів дістає володаря в особі Свидригайла Ольгердовича, котрий, титулуючись “князем Чернігівським”, порядкував у Чернігові, Новгороді-Сіверському й Трубчевську аж до переходу на великокняжий стіл. Після цього Чернігівщина опинилася під контролем державних намісників, що ним, зокрема, був князь Іван Борисович Глинський. У 1496 р. Чернігів був переданий великим князем литовським Олександром Семенові Можайському, котрий за декілька років, зрадивши свого володаря, перейшов на службу до Івана III.

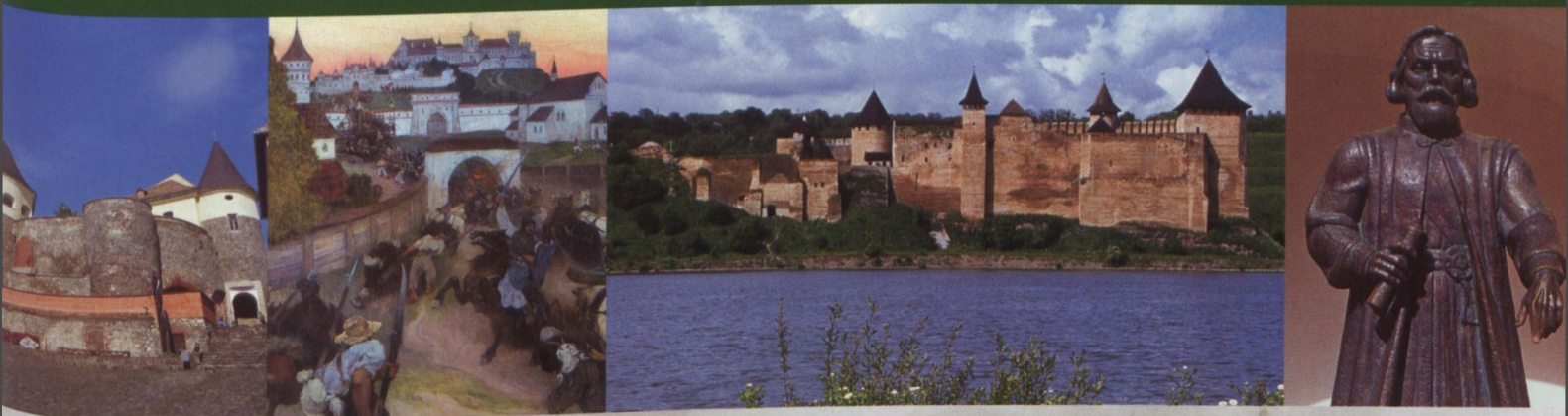
Експонати Чернігівського історичного музею, що датуються XV - XVI ст., були свідками втрати і завоювання цих земель правителями Великому князівства Литовського і Московського князівства

ЗАКАРПАТСЬКА ЗЕМЛЯ І ПІВНІЧНА БУКОВИНА

МУКАЧЕВЕ
ПІВНІЧНА БУКОВИНА
ЧЕРНІВЦІ
ХОТИН

ЗАКАРПАТСЬКА ЗЕМЛЯ

*Залишки стін та башт
Невицького замку*

територіально-адміністративної одиниці — жупи — комітату, на чолі якої стояв жупан. Він призначався королем з числа крупних землевласників. Закарпатська земля складалася з 4 жуп — комітатів: Ужанської, Березької, Угочанської та Марамороської.

З середини XIV ст. на Закарпатті посилюються угорські впливи у всіх сферах життя. Значного розмаху набули земельні латифундії угорської знаті, королі постійно підтверджували існуючі та жалували нові землі. Угорський, а згодом (з 1370 р.) ще й польський король Людовик (Лойош) I (1342–1382 рр.) проводив політику суцільної латинізації, створив окрему Державну Раду, до якої входили магнати та прелати латинського обряду. Всі привілеї та прерогативи в управлінні та володінні землями надавалися лише католикам. Протягом XIV–XV ст. на Закарпатті шляхом земельних надань укорінилися угорські шляхетські родини Білкеїв, Ілошваїв, Довгаїв. Зокрема, власність родини Довгаїв у Марамороській та Березькій жупах складала понад 200 тис. кадастральних утрів землі, а Ян Гунядій володів Мукачевим та 70 селами на Березівщині. Значні маєткові комплекси тримали у своїх руках родини Заполі та Вербовці. Заволодівши кращими землями, угорські землевласники почали розселяти тут і своїх підданих — угорських селян. Внаслідок масової колонізації місцеве населення, не бажаючи приймати католицьку віру, поступово відходило в передгірські та гірські райони. Окрім угорських землевласників, на Закарпатті після 1370 р. з'являються й польські, про-
теговані новообраним на польський трон

У давньоруські часи Закарпатська земля була складовою Київської Русі, на яку постійно претендували угорські правителі. У другій половині XI ст. частина Закарпаття ввійшла до складу Угорського королівства, а решта земель до середини XIII ст. перебувала під владою володарів Галицько-Волинської держави. За сфери впливу над Закарпаттям постійно точилася боротьба між правителями Угорського й Польського королівств, Галицько-Волинської держави та окремими представниками князівської верхівки ВКЛ.

З другої половини XIII ст. влада над Закарпаттям остаточно закріпилася за угорськими королями. Один з них, Бела IV, інтенсивно заселяв край німецькими колоністами. Значні земельні наділи отримала угорська шляхта. Протягом XIII–XIV ст. будувалися великі замки-фортеці, зокрема, в Мукачеві, Ужгороді, Хусті, Виноградіві, Вишкочовому, Королевному, Невицькому, Середньому, Довгому, Броньці, Пряшеві та інших містах та селищах. Навколо таких замків утворювалися домінії — комплекси поселень, що належали окремій шляхетській родині. Домінії входили до певної

Сигізмунд Люксембурзький

Після смерті Людовіка I угорський трон успадкувала його дочка Марія, яка разом зі своїм чоловіком Сигізмундом Люксембурзьким майже 20 років боролася за престол. Після коронації 1387 р. Сигізмунд видав грамоту від 26 жовтня 1397 р., за якою угорським та польським землевласникам надавалося право судити власних підданих, а магнатам — право судити на смерть через стинання голови, повішання, спалення або ламання на колесі. Цього ж року на сеймі в Темешварі було постановлено, що кожен землевласник зобов'язувався виставляти у військо проти турків кожного двадцятиго свого підданого, а видатки на їх озброєння покладалися на самих підданих.

Руйни Хустського замку

Монета Федора Коріатовича
(аверс і реверс)

Федір Коріатович у свій час був головним провідником замку у Хусті, а також жупаном королівської соляної комори в Марамороші. У своїх володіннях князь укріплював та розвивав домініальне господарство, всіляко підтримував православну церкву та монастирі. Зокрема, він обдарував православні монастирі на Чернечій горі та в Красному Враді землями, а також фундував церкву в Потоках, наділив православне духовенство маєтками на Маковиці й заснував лікарню в Берегові. Є дані, що дружина Коріатовича заснувала жіночий монастир василіанок, який був розташований на березі річки Латориці над поселенням Підгоряни. Про цю фундацію у малярському літописі Турочія вказано: «На протилежній горі, з боку міста, дружина Федора Домініка установила монастир Василіанок, там тепер камінь і руїни».

Герб роду Перені

угорським королем Людовіком I.

Литовський слід в історії Закарпаття залишив князь Федір Коріатович із династії Гедиміновичів. Він був племінником великого князя литовського Ольгерда й мав ще трьох старших братів, які володіли Поділлям. Після смерті своїх братів Федір Коріатович успадкував Подільську землю. Він не поділяв і не підтримував централізаторську політику князя Вітовта, за що й поплатився. У 1393 р. відбулася битва між військами Федора Коріатовича та Вітовта, у результаті якої Коріатович зазнав нищівної поразки, був полонений та ув'язнений у Вільнюському замку. Невдовзі йому вдалося втекти з полону, разом з найближчим колом своїх прихильників він поселився на Закарпатті, де потрапив під захист короля Сигізмунда Люксембурзького. Досягнувши взаємовигідної домовленості, Федір Коріатович поступився угорському королю своїми номінальними правами на Поділля, а взамін отримав у ленне володіння Мукачівську та Маковицьку домінії, якими володів до своєї смерті (1414 р.). З ім'ям князя Коріатовича пов'язана легенда, що ніби він, тікаючи з Поділля, привів на територію Закарпаття 40 тис. подільських селян й заснував 300 нових поселень.

З Федором Коріатовичем пов'язані події боротьби за Мараморощину. У 1365 р. угорський король марамороським воєводою призначив Саса з синами Балком і Драгом. Вони також володіли селами в Берегівському комітаті й одержали замок Королево, проте прагнули мати ще й Хустський замок. Позичаючи

гроші самому королю, нові мармарошські воєводи швидко збагатили й згодом заволоділи ще й Вишковим, Течевим, Хустом і Сигітом. На противагу впливовим воєводам угорський король наділив у Марамороші великими маєтностями барона Перені, який незабаром, користуючись прихильністю короля, відібрав у Балка і Драга усі маєтки в Угочанському комітаті. Балк, який після смерті свого брата Драга став одноосібним правителем Марамороша, заселяв свої володіння угорськими підданими, пригнічуючи таким чином місцеве руське населення. Федір Коріатович, підтримуючи русинів, у цій боротьбі став на сторону барона Перені. Коріатович разом з ним декілька разів перемагав війська Балка й захопив фортецю Королево. У результаті міжособної боротьби князь Коріатович на короткий час став наджупаном Марамороша.

Протягом свого життя Федір Коріатович ніколи не зрікався титулу подільського князя і у виданих ним грамотах завжди підписувався як князь Поділля. Не маючи надії на повернення під свою владу втрачених подільських земель, він шляхом одруження своїх дочок укорінювався на Закарпатті. Одну з дочок, Марію, князь видав заміж за угорського магната Емерика Марцалі, а другу, Анну, — за палатина Гарая.

Зі смертю русько-литовського князя втрапився й зв'язок Закарпаття з ВКЛ. Після розгрому у 1526 р. турками угорської армії під Могачем вся південно-східна Угорщина відійшла під владу Османської імперії, а її північно-західна частина — до австрійських Габсбургів. З початку XVI ст. частина карпатських земель разом з Мукачевим відійшли під владу Трансільванського князівства, яке згодом потрапило у васальну залежність від турецького султана.

МУКАЧЕВЕ

*Колишня міська ратуша
і зображення Святого
Мартіна на її фасаді*

Вперше офіційні згадки про місто зустрічаються у хроніці IX ст. «Gesta Hungarorum» («Діяння венгрів») безіменного нотарія угорського короля, в якій, зокрема, говориться: «Спустившись з Карпат біля Мукачева, мадяри знайшли тут слов'ян...»¹. У X—XI ст. Мукачеве разом зі всією Закарпатською землею входило до складу Київської Русі, а згодом — Угорського королівства. У кінці XIII ст. галицький князь Лев Данилович на деякий час поширив свою владу на частину Закарпаття, у тому числі й на Мукачеве, проте після смерті князя місто остаточно закріпилося за угорськими королями.

З давньоруських часів Мукачеве славилось своєю фортецею. Точної дати її заснування не існує. Очевидно, що як і більшість замків і фортець, Мукачівська фортеця була зруйнована у 1241 р. ордами Батия. Докорінну перебудову замку було проведено упродовж 1394—1414 рр., коли містом володів подільський князь з роду Гедиміновичів Федір Коріатович.

Спочатку замок мав вигляд квадратної башти (донжона), яку згодом поча-

*Пам'ятник Федору
Коріатовичу на подвір'ї
замку «Паланок»*

¹1. Цит. за: Мукачеве // Пам'ятники України. - 1983. - №4. - С. 42.

ли називати старою. За наказом Коріатовича її було обнесено сухим ровом і фортечним муром з чотирма круглими баштами (три збереглися до наших днів). Під старою баштою, за розпорядженням князя, у скелі було видобано колодязь глибиною 85 метрів для водопостачання фортеці. Піддані села Великі Лучки, що неподалік Мукачева, щорічно постачали до нього канат довжиною 50 сажнів.

У часи правління Федора Коріатовича у Мукачевому помітно пожвавився розвиток торгівлі та промислів, князь протегував й опікувався православними церквами й монастирями. По його смерті у 1414 р. місто разом з домінією перейшло під владу різних угорських королів та магнатів. Вони продовжували розширювати й укріплювати замок. Поступово терасами забудовувалася вся Замкова гора, висота якої досягла 68 метрів, довжина — 408, а найбільша ширина — 230 метрів.

У замку нараховується понад 120 приміщень, половина з яких пристосована для житла, а решта — скла-

ди, каземати, підземелля. Кожна тераса на випадок проникнення ворога у фортецю могла захищатися самостійно. Основними оборонними засобами служили рови, фортечні мури і 9 бастіонів, на яких розташовувалася артилерія. Загалом фортечні споруди на вершині Замкової гори займають площу близько 14 тис. кв. м. Поряд з ними біля підніжжя гори згодом було збудовано і зовнішні фортечні споруди, а навколо гори викопано глибокий рів, що заповнювався водою. Його внутрішній берег оточував дубовий частокіл, за яким жили майстри, що обслуговували фортецю й у випадку облоги брали участь в її обороні. Протягом століть фортеця неодноразово перебудовувалася.

В історії краю Мукачівський замок відіграв велику роль, а взяти його приступом було практично неможливо.

22 травня 1376 р. датується найдавніший документ з історії міста. Це грамота королеви Угорського й Польського королівств Єлизавети Анжуйської, за якою надавалося право населенню міста користуватися печаткою для скріплення різних цінних паперів. На печатці зображений святий Мартин, що верхи на білому коні прикриває половиною свого плаща змерзлого бідняка. Це зображення ввійшло до символіки стародавнього герба міста

Ілона Зріні, дружина володаря Мукачівського замку, керувала обороною укріплення, осадженого австрійською армією в 1686 - 1688 рр.

й нині прикрашає колони колишньої міської ратуші. У 1445 р. Мукачеве отримало право на самоуправління, так зване магдебурзьке право. Воно надавало право міщанам обирати з-поміж достойних людей радців, лавників та бурмістра. Після поразки Угорського королівства у війні з турками під Могачем у 1526 р. Мукачеве перейшло у володіння трансільванських князів, васально залежних від Османської імперії. У 1566 р. австрійські правителі, намагаючись підкорити Трансильванію, направили свої війська на територію Закарпаття й зруйнували Мукачеве. Відтоді місто і його околиці стали предметом постійної боротьби між австрійськими Габсбургами і трансільванськими князями.

Мукачівський замок, перебудований в кінці XIV — на початку XV ст. князем Федором Коріатовичем

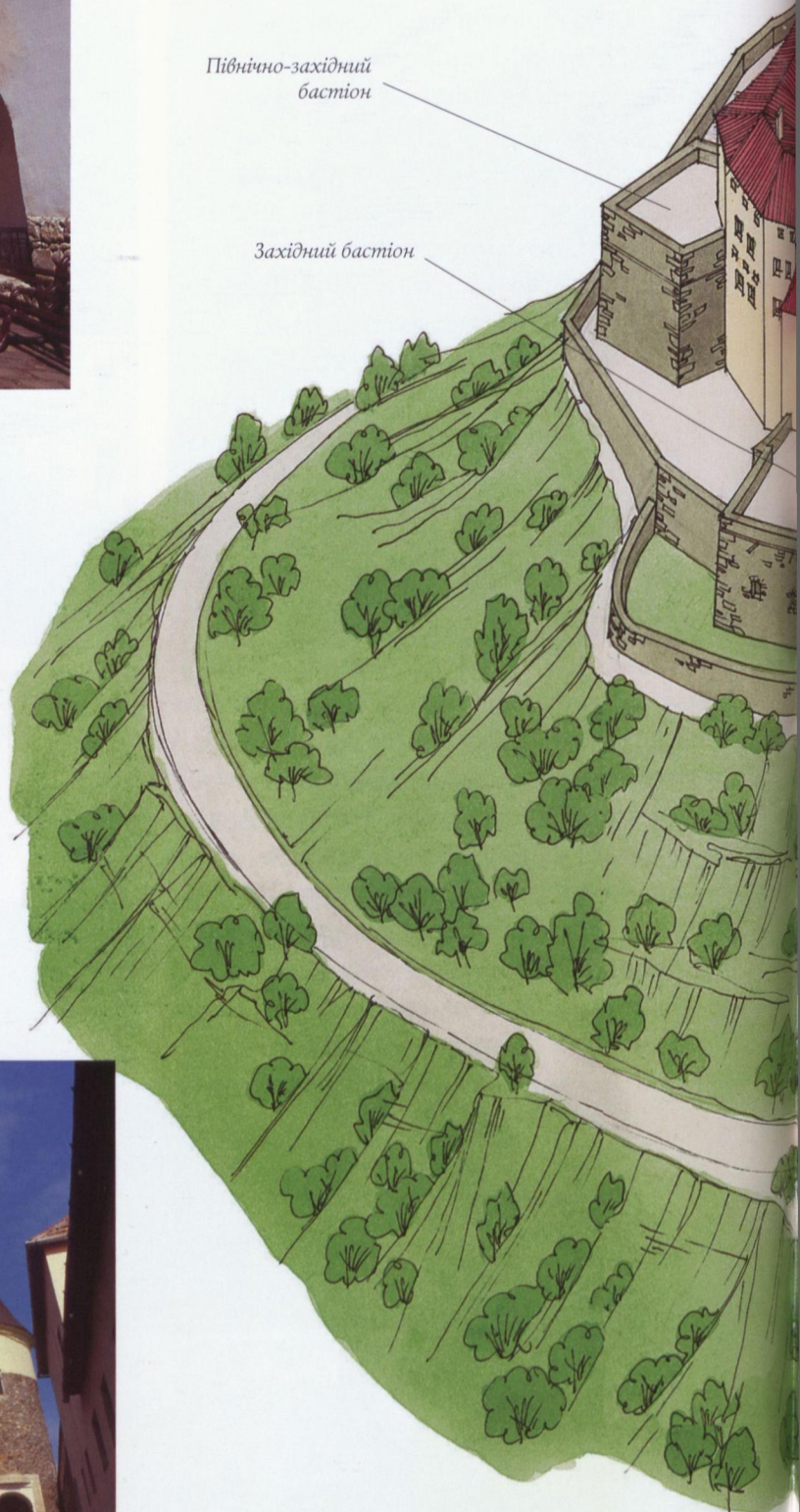

Верхній двір замку

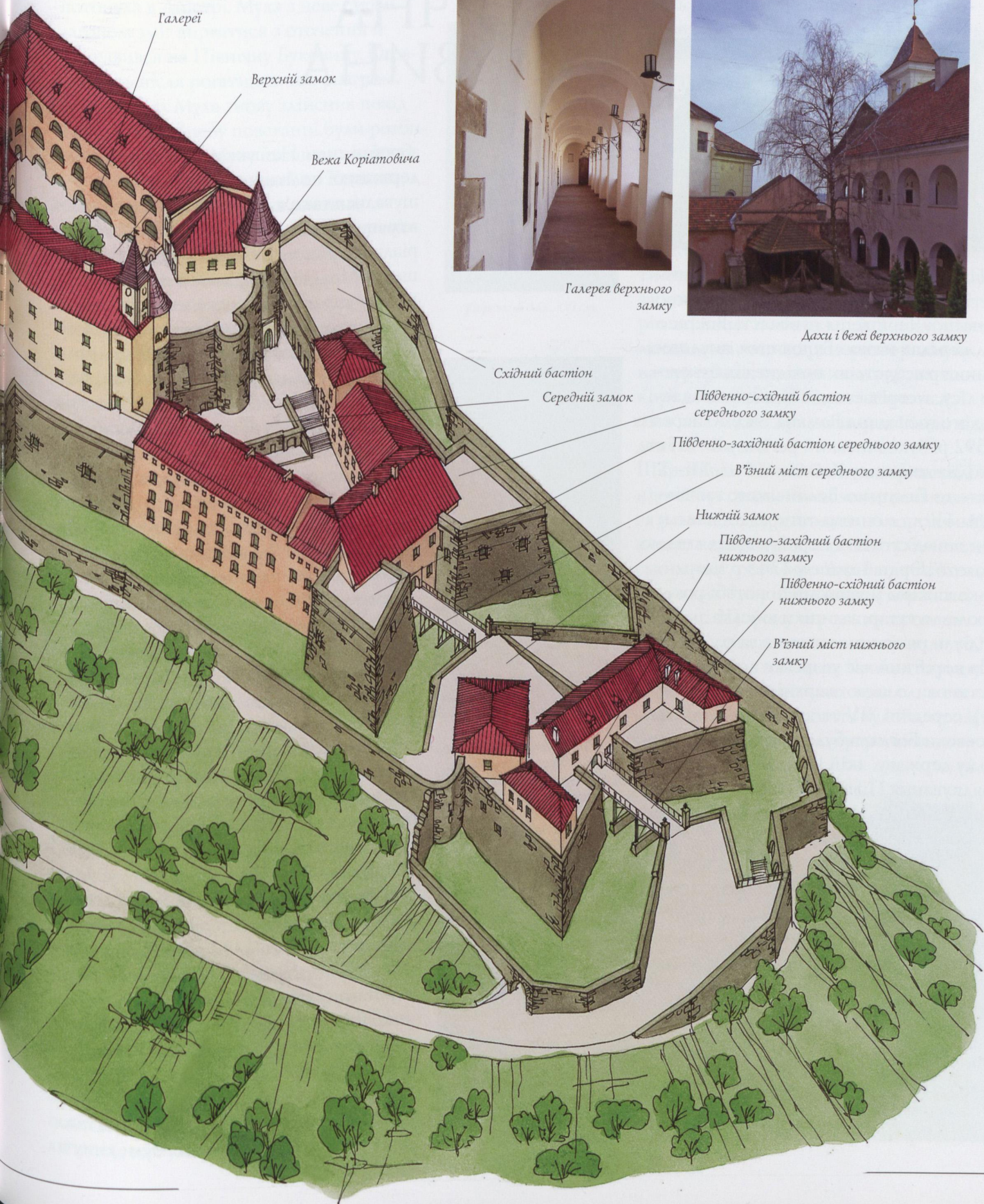

В'їзна брама

Двір середнього замку

ЛАНДШАФТНО-ПРОСТОРОВИЙ ПЛАН МУКАЧІВСЬКОГО ЗАМКУ

Галерея верхнього замку

Дахи і вежі верхнього замку

ПІВНІЧНА БУКОВИНА

Нашестя монгольських полчищ. Кольоровий дереворит, XVI ст.

Північна Буковина як етнографічний регіон України становить територію сучасної Чернівецької області. Вперше в джерелах назва «Буковина», яку історики трактують як похідне від букового лісу, зустрічається в грамоті молдавського господаря Романа I від 30 березня 1392 р. Буковинський регіон у X—XII ст. входив до складу Київської Русі, XII—XIII ст. — до Галицько-Волинського князівства. Після монголо-татарської навали він понад століття перебував під владою Золотої Орди. І лише у 1345 р. угорське військо у запеклій боротьбі розгромило татар, залишки війська змушені були рятуватися втечею за р. Дністер. На короткий час угорське королівство встановило свою зверхність над краєм.

У середині XIV ст. завдяки зусиллям воєводи Богдана було створено Молдавську державу, якій і перейшла у підпорядкування Північна Буковина. Упродовж 1340—1349 р. у північній частині регіону як окрема автономна територіальна одиниця існувала «Шипинська земля». У 1349 р. вона була захоплена Польським королівством, а наприкінці XIV ст. відійшла до складу Молдавського князівства. Таким чином всі землі Північної Буковини опинилися у складі молодій державі — Молдавії.

Верховна влада в Молдавському князівстві зосереджувалася в руках господаря (воєводи). Він був верховним землевласником, йому підпорядковувалися адміністративні й судові органи влади,

збройні сили. Найважливіші ж питання державної політики й управління вирішувалися також за участі боярської ради, яку призначав сам господар. В територіальному та адміністративному відношенні Молдавія поділялася на волості, якими управляли призначені господарем бояри. Земельним фондом держави розпоряджався виключно господар, він на свій розсуд дарував окремі володіння молдавській знаті. Таким чином у князівстві формувалися великі землевласники, одні з них змогли перетворити подаровані господарями землі у родові вотчини, а інші, так звані «нові вотчинники», формувалися з наблизених слуг господарів. Великим землевласником була також церква, яка володіла близько 200 селами, наданими молдавськими господарями.

Більшість молдавських та буковинських селян належали господарю. Вони жили за волоським та холопським правом й повністю залежали від правителя. Незначна частина селян була вільною й жила общинами. Окрім власних ділянок землі у спільному користуванні вони тримали різні угіддя — ліси, сінокоси, вигони, водойми. Боярська верхівка домагалася у господаря нових земель, які надавалися ним в основному за рахунок селянських. Така земельна політика й стала однією з причин селянського повстання 1490—1492 рр. під проводом Мухи. Епіцентром селянського виступу стала територія Північної Буковини. Тут до загонів Мухи приєдналося чимало буковинських селян. Повстання перекинулося на сусідні Галичину та Західне Поділля й становило серйозну загрозу для Польського королівства. На придушення повстання були кинуті

Голова бика з давнього герба Молдавського князівства донині прикрашає фасад центрального корпусу колишньої Митрополітської резиденції в Чернівцях

регулярні військові частини Польщі та Пруссії. У бою під Рогатином повстанці були розбиті, частина під час втечі потонула в Дністрі. Муха з невеликим загоном зміг вирватися з оточення й направився на Північну Буковину. Оговтавшись після рогатинського розгрому, у 1492 р. Муха знову здійснив похід на Галичину. Знову повстанці були розбиті, й під Галичем Муху схопили польські вояки. Він був доставлений до Кракова, де незабаром і помер в ув'язненні.

Хоча Північна Буковина ніколи не входила до складу Великого князівства Литовського, проте литовські правителі завжди прагнули представляти тут свої інтереси. На той час геополітичні інтереси провідних держав Центрально-Східної Європи значною мірою зосереджувалися на Молдавському князівстві. Територія Північної Буковини у складі Молдавії привертала увагу й правителів Великого князівства Литовського, які прагнули у союзі з Польським королівством ввести буковинські землі у сферу впливу своїх держав. У 1497 р. польське військо обложило Сучаву й чекало на підтримку союзного литовського війська. Проте на бік Молдавії вступилося Московське князівство, й московський князь Іван III, скориставшись з вигірної ситуації, що склалася на московсько-литовському пограниччі в ході перманентних воєн за Сіверську землю, внаслідок дипломатичного втручання вплинув на великого князя литовського Олександра й той відмовився підтримати Польщу. Це ослабило польське військо й воно було змушене зняти облогу молдавської столиці. Під час відступу в Козминському лісі відбувся запеклий бій, під час якого польська армія була вщент розбита. Після цього Молдавське князівство зміцнило свої позиції й навіть розширило свої кордони, приєднавши в 1498 р. Покуття.

Незважаючи на мирний договір, підписаний Польщею та Молдавією у 1497 р., польські війська у 1509 р. знову здійснили напад на буковинські землі. У ході

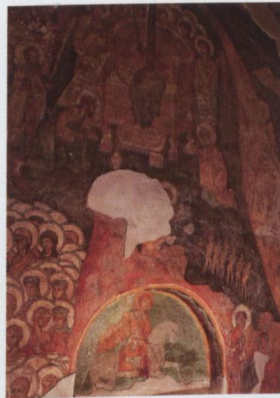
воєнної кампанії були захоплені й дощенту спалені Чернівці та взята штурмом Хотинська фортеця. Польська зверхність над Північною Буковиною протрималась недовго. Вже у 1514 р. її землі були загарбані Османською імперією.

Отримавши владу й повний контроль над Молдавією та Північною Буковиною в її складі, Оттоманська Порта залишила тут попередній територіально-адміністративний та суспільний устрій. Намісниками й слугами османських правителів були залишені молдавські господарі, які зобов'язувалися виконувати будь-які їхні розпорядження та укази, забезпечувати сплату данини й поборів, всіляких повинностей. Таким чином молдавські господарі перетворилися на турецьких ставлеників, які за непокору волі султанів відразу каралися, а на їхнє місце призначалися більш віддані та лояльні.

Протягом XV–XVI ст. на території Північної Буковини інтенсивно розвиваються ремесла, тваринництво й торгівля. Це в свою чергу сприяло розквіту буковинських міст, особливо Чернівців та Хотина, в яких були організовані державні митниці. Щороку через них проходили сотні купецьких валок, які йшли від Чорного моря на Львів, Краків, Західну Європу. З буковинських земель на експорт йшли велика рогата худоба, продукти тваринництва, мед, хутро, віск.

Угорський воїн. XVI ст.

Одна з фресок церкви XV ст. у Лужанах, де в настінному написі задується ктитор храму пан Вітольд - можливо, боярин литовського походження

Повстання Мухи

ЧЕРНІВЦІ

Історія Чернівців бере свій початок від часів оселення тут давньослов'янських племен. У період Київської Русі територія міста розросталася, про що свідчать археологічні пам'ятки поселень у Горині, Садгорі і на горі Цецино. Саме від назви гори тривалий час місто йменувалося Цециним.

Чернівці періоду Київської Русі склалися з трьох частин: дерев'яно-земляної фортеці, укріпленого посаду і неукріплених селищ (Ленківці, Совиця), що примикали до міста. Міську цитадель оточував високий земляний вал, поверх якого йшла бойова площа, захищена дерев'яною стіною. Навколо оборонного валу проходив рів завширшки 14 м, заповнений водою. Існує версія, що назва «Чернівці» походить від старослов'янського слова «черн», тобто «чорного города». Вочевидь, це може бути пов'язане з тим, що оборонні стіни були споруджені із землі та дубового дерева і мали чорний колір.

Чернівецька фортеця припинила існування у середині XIII ст. Імовірно, що вона була зруйнована у 1259 р., коли татарський воєвода Бурундай наказав галицькому князю Данилу Романовичу зруйнувати всі укріплення й фортеці Галицької Русі. Після цього місто поступово знелюдніло. Мешканці зруйнованих Чернівців заснували нове місто у долині річки Прут — на її протилежному правому березі. Вперше ж назва міста згадується під 1408 р.

З середини XIV ст. до 1774 р. Чернівці входили до складу Молдавського князівства. Наприкінці XV ст. у боротьбі за Буковину й Чернівці в тому числі на боці Польщі виступило Велике князівство Литовське. Утім верховна влада ВКЛ змушена була відмовитися від подальших втручань за контролем над містом після ускладнення геополітичної обста-

Монети, що мали обіг на цих теренах, - руські квартачки Владислава-Ягайла і Людовіка Угорського

У Чернівцях проводилися щорічні ярмарки, на які з'їжджалися купці з усього світу. Традиційно ярмаркова площа міста розташовувалася на лівому березі Пруту, в Ленківцях. Незважаючи на високий рівень розвитку торгівлі, у місті слабо розвивалися ремесла, про що свідчить незначна кількість ремісників, які проживали у Чернівцях. У підпорядкування міста входили також навколишні села — Гореча, Каличанка, Клокучка, Роша. Їхні жителі виконували низку повинностей, несли сторожову службу й сплачували десятину на користь Чернівців. В той же час самі міщани мали своїм коштом утримувати адміністрацію, армію, церкву, сплачувати соляний і сімейний податки, платити за ввіз та вивіз товарів, виділяти коней для поштових перевозок.

Литовські купці

новки, що склалася для ВКЛ у результаті поразок під час московсько-литовських воєн.

Упродовж XIV—XVI ст. місто відіграло важливу роль у міжнародній торгівлі. Тут проходив торговий шлях із Львова в Сучаву, який сполучав Північно-Західну Європу з південними та східними країнами, у тому числі й землі ВКЛ. У місті розташовувалася митниця, де стягувалося мито з товарів, які ввозилися чи вивозилися з Молдавії. Тут кожен купець мав сплачувати «черновське мито». Львівські купці через Чернівці поставляли на територію Молдавського князівства західноєвропейські товари (сукно, шовкові тканини, прикраси, зброю), а ввозили худобу, шкіру та ін. товари.

Чернівці вважалися власністю молдавського господаря. Завдяки своєму положенню та вдалому геополітичному розташуванню місто було центром Чернівецького повіту. Містом і повітом управляв староста. Він підтримував дипломатичні зв'язки з Польським королівством, зосереджував у своїх руках судову владу й стягував усі податки. Старости призначалися молдавськими правителями з числа лояльних і відданих їм знатних бояр. У разі відсутності старости його обов'язки покладалися на митника. У місті квартирувалася прикордонна варта — калараші, яка несла службу з охорони кордону з Польщею.

У період національної революції середини XVII ст. Чернівці двічі займали війська Богдана Хмельницького. У 1774 р. в результаті укладення Кючук-Кайнарджийського договору Чернівці ввійшли до складу Австро-Угорської імперії.

ХОТИН

Північна твердиня Буковинської землі — місто Хотин — виникла на початку XI ст., коли київський князь Володимир Великий утворював систему оборонних укріплень на півдні та заході Київської Русі. Назва міста, ймовірно, походить від дієслова «хотіти», оскільки мальовнича природа завжди приваблювала стародавніх поселенців (згідно інших версій — від слов'янського імені Хотин або від імені вождя даків Котизона). Спочатку Хотин являв собою не-

Давній герб Хотина

Вид на Хотинську фортецю через Дністер

лику, дерев'яну фортецю, що захищала навколишнє населення від численних завойовників. Одночасно з нею існувало неукріплене селище, на території якого вчені-археологи виявили залишки напівземлянкових помешкань з печами-кам'янками IX—X ст. Важливого значення Хотин набув в XI — середині XII ст., коли входив до складу Київської Русі. У другій половині XII ст. місто стало частиною Галицького князівства, а з 1199 р. — Галицько-Волинського.

Із середини XIII ст., коли Київська Русь була завойована монгольською армією Бату-хана, роль Хотина, як одного з найважливіших форпостів Галицько-

Волинського князівства на південному заході, значно зросла. Його фортифікаційні споруди не лише охороняли важливу переправу на р. Дністер, а й стримували напади степових кочівників. Згідно розпоряджень князя Данила Галицького у Хотині в 40—50-х роках XIII ст. генуезькі майстри побудували нові — кам'яні — укріплення замість дерев'яних.

Політичне підпорядкування міста змінилось у 1373 р., коли воно увійшло до складу Молдавського князівства і

стало резиденцією його володарів. Воєвода Стефан III Великий розширив кордони фортеці: було зведено мур шириною 5 і висотою 40 метрів. На її території вирито глибокі підвали, що слугували приміщеннями для воїнів. Вигідне стратегічне розташування Хотина сприяло перетворенню його

на центр розвитку ремесла і торгівлі, які в свою чергу сприяли розквіту культури та економіки міста, про що свідчить, зокрема, рукописне Хотинське євангеліє XV ст. У місті відбувалися найбільші у Молдавському князівстві ярмарки, на які приїздили купці з різних країн Східної та Західної Європи, передусім з Великого князівства Литовського та Корони Польської. Одночасно Хотин став важливим митним пунктом в європейсько-азійській торгівлі. У другій половині XVI ст. прибутки від хотинського ярмарку склали 10 000 золотих на рік.

На рубежі XV—XVI ст. Хотин потрапив у васальну залежність від Туреччи-

ни, яка перетворила фортецю на один зі своїх військових форпостів. Цей період позначився активною боротьбою місцевого населення проти поневолювачів. Зокрема, мешканці Хотина взяли участь у повстанні під керівництвом Мухи 1490–1492 рр. Саме тут був страчений сподвижник ватажка Андрій Боруля: начальник міста Невже власноруч відрубав йому голову, а решту учасників повстання наказав скинути живими зі стін хотинського замку. Значних руйнувань фортифікаційні укріплен-

Гетьман Великого князівства Литовського Ян Кароль Ходкевич

Комендантська вежа і палац коменданта гарнізону

ня міста зазнали влітку 1538 р., коли польсько-литовські війська на чолі з графом Яном Тарновським під час облоги знищили частину стін і башт. Лише у 1540–1544 роках молдавський господар Стефан III розширив і значно зміцнив Хотинську фортецю.

Мури і вежі цитаделі

Хотин відіграв пам'ятну роль у стримуванні наступу Османської імперії на країни Центрально-Східної Європи. Помічниками місцевому населенню у боротьбі з турецькою агресією часто виступали українські козаки. Так, в 1563 р. козацьке військо на чолі з князем Дмитром Вишневецьким (Байдою) зайняли фортецю і почали переговори з молдавським господарем про спільний виступ проти Туреччини. Однак через зраду молдавських бояр загін козаків був розгромлений.

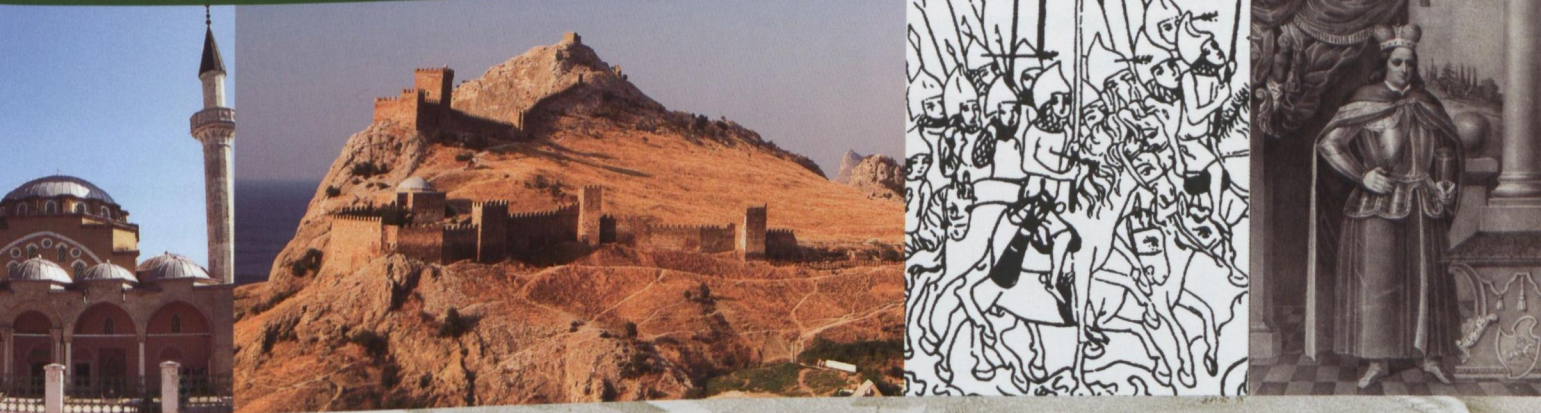
У 1615 р. місто зайняли війська Речі Посполитої. Після Цецорської битви 1620 р., в ході якої польську армію було розгромлено, а великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський загинув, Хотин став головним форпостом оборони від турецької навали. У вересні — на початку жовтня 1621 року біля стін Хотинської фортеці відбулись головні події Хотинської війни. У ході вирішальної битви 28 вересня польсько-литовське військо гетьмана Яна Кароля Ходкевича (35 тис. вояків) та українське військо гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (40 тис. козаків) завдали нищівної поразки 200-тисячній турецько-татарській армії.

Після Хотинського миру, укладеного 9 жовтня 1621 р., місто було повернуто молдавським господарям, але фактично його контролювали турки.

КРИМСЬКА ЗЕМЛЯ

КАФА
КАЛАМІТА
КІРК-ОР
СУДАК
ГЬОЗЛЕВ

КРИМСЬКА ЗЕМЛЯ

На 20-ті роки XIV ст. Кримський півострів остаточно оговтався від руйнацій та спустошень, завданих йому на зламі XIII і XIV ст. Жахливі за своїми наслідками походи військ темника Ногая (1299 р.) і хана Тохти (1307 р.) залишилися в минулому, й населення Криму почало стрімко зростати і розвиватися. Цьому багато в чому сприяла тогочасна зовнішньополітична і економічна ситуація у східноєвропейському регіоні. За правління хана Узбе-

Фрагмент генуезького муру в Феодосії

Особливо корисним для Криму було поживавлення торгівлі у першій половині XIV ст. на тому відтинку Великого шовкового шляху, що пролягав саме через Північне Причорномор'я і Крим, включаючи тамтешні морські порти. Цей шлях доповнювала міжнародна торговельна магістраль, що з'єднувала країни Західної Європи з кримськими портами через Краків, Кам'янець-Подільський і Азов (Азак) зі Сходом, а також шляхи Північно-Східної Русі й Прибалтики, що сходилися у Києві й тяглися на південь до переправ на пониззі Дністра, Південного Бугу і Дніпра й далі до Криму й Константинополя. Таке вигідне становище сприяло виникненню й співіснуванню на півострові упродовж XIV—XV ст. кількох державних утворень, що належали до кардинально різних цивілізаційних ліній.

монетарну реформу й активно підтримував високий рівень функціонування транзитної торгівлі, гарантуючи, зокрема, безпеку іноземним купцям та їхнім товарам на території улусу Джучі.

Рівнини Криму й прилеглі до нього степи ще у другій половині XIII ст. опанувало кочове й напівкочове татарське населення. Тоді ж, мабуть, Крим набув статусу окремого улусу, що посів у адміністративній системі Золотої Орди особливе місце. Про це свідчить той факт, що на чолі цієї адміністративної одиниці часто ставали близькі родичі ханів. Наприклад наприкінці XIII — у першій третині XIV ст. в Криму правили родичі Бату Уран-Тимур і Тулук-Тимур. Етнічним «татари» для кримського улусу того періоду є досить умовним. Фактично це

Монети Кримського ханства

Митрополит Олексій зіцілює дружину хана Узбека

ка (1312—1342) Золота Орда досягає вершини своєї могутності. Хан був зацікавлений в постійному надходженні прибутків до казни, а тому здійснив

Мечеть і руїни медресе хана Узбека у Старому Криму

була суміш кочових і напівкочових народів: монголів, кипчаків (половців), аварів, болгар, караїмів тощо. Назву півострову дали саме вони (одна з версій: від болгарськ. крам-товар). Довгий час кримські кочовики не мали стаціонарної столиці. Десь на середину XIV ст. нею стає Старий Крим або Солхат. Поступово з середовища кочовиків виділяються групи осілого населення, що займаються ремісництвом і землеробством. У Криму, як і в інших частинах «степової імперії», військова, адміністративна і фіскальна організація населення базувалися на десятинній системі, за якою суспільство й державна територія поділялися на десятки, сотні, тисячу і десять тисяч (тьма, тумен). На чолі владної піраміди найбільшої адміністративної одиниці стояв темник. Його влада була майже абсолютною, поступаючись лише ханській владі. Основу і опору влади темника становило підлегле йому військо. Причому монголи

Пайцза хана Узбека

Руїни Мангупа

Вид на вірменський монастир Сурп-Хач поблизу колишнього Солхата

складали тільки верхівку військової еліти. Переважна ж більшість воїнів рекрутувалася з народів, що мешкали на території улусу.

В гірському Криму домінувало князівство Феодоро зі столицею у Мангупі. Ця держава являла собою унікальний симбіоз кількох етносів і культур. Назва Феодоро («Дар Божий»), з'явилася 1362 р. і походила від імені місцевої княжни. З інших назв князівства відомі Газарія, Готія і Мангуп. Місцева династія Гаврасів походила з огречаненого вірменського роду, представники якого після повалення Латинської імперії 1261 року заснували власну державу. Більшість населення Феодоро походила з нащадків готів. Навіть у XVIII ст. мандрівники будуть впізнавати в його мові багато германських слів і зворотів. Проте чималу кількість підданих становили алани, вірмени, караїми, євреї, греки тощо. Основу економіки становило сільське господар-

ство, розвивались також ремісництво, тваринництво і торгівля. На середину XV ст. територію князівства заселяли близько двохсот тисяч осіб. Державні податки збиралися з тридцяти тисяч господарств. Вони давали можливість правителям Феодоро здійснювати активну зовнішню політику, утримувати чималі військові гарнізони й будувати потужні кам'яні фортеці.

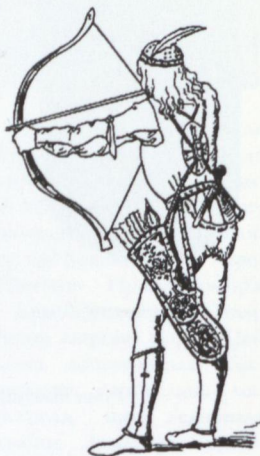
Прибережні території Криму знаходилися під контролем генуезців і венеціанців, між якими час від часу спалахували війни за панування на Чорному морі. 1357 року генуезці захопили Балаклаву, а 1365 – Судак. Такому успіху багато в чому сприяв той факт, що ще

Башта Костянтина у Кафі

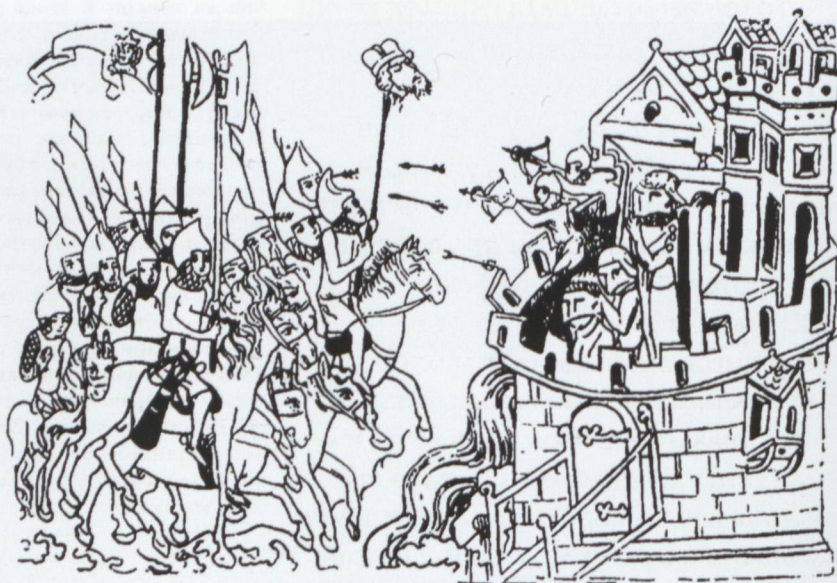
1340 року консул Кафи, найбільшого генуезького міста у Криму, отримав владу над іншими італійськими колоніями в Північному Причорномор'ї. А це, в свою чергу, дало можливість генуезцям об'єднати свої розкидані в цьому регіоні колонії в одне потужне володіння, що отримало назву «Капітанство Готія». Як наслідок, фактично була встановлена монополія Генуї на торгівлю в Чорноморському басейні, що тривала до 70-х рр. XV ст., приносячи патриціату цього італійського міста величезні прибутки. Недарма арабський мандрівник Ібн-Батута у 1333 р. тільки в кафінському порту бачив не менш як двісті торгових кораблів.

Багатства італійських колоністів постійно вабили ханів Золотої Орди, підштовхуючи до агресії проти їхніх торгових полісів. Наприклад, в 1343 році хан Джанібек, який щойно вступив на трон і потребував великої суми грошей, розпочав відкриті військові дії проти італійців і захопив та спалив венеціанську Тану (Азак) – сучасний Азов в пониззі Дону. Наступного року золотоординці спробували оволодіти генуезькою Кафою. Італійці чинили запеклий опір. Аби зламати його, нападники навіть спробували спровокувати у місті заразні хвороби, для чого за допомогою баліст перекидали за фортечні стіни трупи тварин. Проте кафінці вистояли, й облогу врешті-решт було знято.

Венеційський лучник

Монголи штурмують місто

Фінансове становище італійських колоністів давало їм змогу задобрювати ординців й у такий спосіб «купувати» мир. Втім, крім економічних вигод трансконтинентальний торговельний шлях ніс і загрозу. У 1346 р. із Китаю в Крим прийшла чума. Від страшної епідемії на півострові загинуло близько 85 тисяч осіб.

Етапним в історії Кримського півострова став 1362 р. Звитяжна антиординська кампанія Великого князівства Литовського того року значно підірвала систему панування Золотої Орди у Східній Європі. Державні утворення в Криму здобули повну незалежність від ординців. Ані темнику Мамаю, засновнику кримсько-причорноморської Орди (1362–1380), ані навіть хану Тохтамишу (1380–1395), попри неодноразові спроби, так і не вдалося повернути до покори своїх колишніх данників.

Іншим безпосереднім результатом кампанії 1362 року було наближення південного кордону литовсько-руської держави до Чорного моря, що, безперечно, посилило на Кримському півострові європейські впливи. Частина місцевої татарської знаті у політичному відношенні стала орієнтуватися на Велике князівство Литовське. Як наслідок, Крим набуває важливого значення не тільки як економічний, а й геополітичний центр. Саме через півострів литовський

Залишки генуезької фортеці в Чембало

правитель Вітовт на зламі XIV—XV ст. здійснював наступ на Золоту Орду. Туди були спрямовані перші удари його литовсько-руських військ і саме Крим ставав тією операційною базою, з якого Тохтамишевичі, клієнти Вітовта збройною рукою поширювали свою владу на рівнинах Дешт-і-Кипчаку. Простий перелік ординських ханів, які за допомогою Великого князівства Литовського на короткий час добивалися влади, часто накладаючи за це своїм життям у запеклих війнах з ворожою їм частиною ординської знаті, показує всю драматичність тогочасних політичних подій в степах Північного Причорномор'я і в Криму: Тохтамиш (1397–99 рр.), його сини — Джелал-ад-Дин, (1409, 1410, 1411), Бетсабула (1413/1414), Кепек (1414), Ієрем-Ферден (1416 р.), Кадир-Берди (1419), Улуг-Мухаммед (поч. 1424 р.). У 1465 році навіть уряд Готії звернувся до короля польського і великого князя литовського Казимира IV з проханням про встановлення протекторату над Кафою.

1449 року на півострові остаточно закріпився литовський ставленик Хаджі-Гірей, засновник Кримського ханату і правлячої в ньому династії Гіреїв. Наступні кілька десятиліть в історії Криму позначені боротьбою між трьома місцевими політичними силами: князівством Феодоро, Кримським ханатом і

Великий князь литовський Вітовт включав Крим до зони державних інтересів ВКЛ

Як раніше, коли за неподільного володарювання Золотої Орди у Східній Європі купці з Криму, отримавши ханський дозвіл, могли спокійно мандрувати до Середньої Азії, так і тепер, отримавши відповідні пільги від литовських правителів, торговці в безпеці діставалися Центральної та Північної Європи. Масштаби торгівлі сягають свого апогею. Цьому не змогло завадити навіть спустошення Криму полками Тамерлана 1395 р. й занепад невдовзі після того транзитної торгівлі на тих відтинках Великого шовкового шляху, що пролягали на північ від Каспію і Чорного моря.

Готією, за якою стояла Генуя. Це протистояння почалося раніше й іноді виплескувалося у криваві військові конфлікти, що ослаблювало сили суперників і, зрештою, визначило історичну долю державних утворень у Криму. Найбільший військовий конфлікт між ними мав місце 1433–1434 рр. В ході його феодорити, заручившись підтримкою татар і місцевого населення, захопили генуезьке місто-фортецю Чембало (сучасну Балаклаву). Генуя вислала до Криму флот із 21 військового корабля із шеститисячним військом на борту. Допомогу очолив відомий італійський генерал Карло Ломмеліно. 8 червня 1434 р. генуезькі війська захопили Чембало, а потім сусідні фортеці Авліту і Каламіту. Успіху італійців сприяло використання артилерії. Збільшивши військо до восьми тисяч за рахунок кафінців, Ломмеліно рушив на столицю татар Солхат. Проте на марші італійці були захоплені зненацька й наголову розгромлені військом Хаджі-Гірея. Жодна з воюючих сторін, однак, так і не змогла добитися вирішальної перемоги і, відповідно, домінування на півострові.

Політична ситуація в Чорноморському регіоні почала змінюватися з середини XV ст. Захоплення Константинополя у 1454 році турками-османами і встановлення ними контролю над чорноморськими протоками відрізало морський шлях до Південної Європи і, зрозуміло, Генуї. А перша поява біля кримських берегів турецького флоту 1456 року показала, що захоплення Криму Османською імперією реальне як ніколи. Проте домінування в Східній Європі Великого князівства Литовського, що фактично слугувало гарантом безпеки для Криму, на двадцять років відстрочило турецьку агресію.

Менлі-Гірей I, який 1468 року успадкував ханський престол у Криму, і союзна йому Кафа продовжували вбачати у Великому князівстві Литовському свого покровителя і захисника. Недарма хан у перші роки свого правління звертав-

ся за допомогою до київського воєводи. 1465 р., як уже зазначалося, з проханням взяти Кафу під свій протекторат до Казимира IV Ягеллона звернувся кафінський єпископ. Такі прохання з Криму не містили в собі нічого дивного, бо цілком відповідали певним традиціям у політичних взаємостосунках держав східноєвропейського регіону. Відповідно і позиція литовського уряду була спочатку очікуваною. Литовські пани виступили за те, щоб втрутитися в кримські справи і надати допомогу як хану, так і кафінцям. У Києві і прилеглих землях навіть почали готуватися до військового походу. Проте Казимир IV затримав, а потім і скасував це рішення. Внаслідок зволікання було припущено стратегічної помилки, що вилилось у втрату контролю над подіями в Криму.

З послабленням литовського впливу османи наважилися на наступ. 1475 року в ході однієї кампанії турки захопили півострів, а 1478 року зробили своїм васалом Кримський ханат. Швидкий успіх флоту і військ Османської імперії в Криму пояснюється передусім внутрішньою слабкістю генуезьких колоній. Італійці складали меншість в полісах на узбережжі, хоча й тримали в своїх руках всю повноту влади. Для місцевого населення вони були чужинцями-гнобителями. Генуї, попри різноманітні заходи, так і не вдалося подолати корупцію й всездозволеність серед адмі-

Колись на цих скелях розташовувався Мангуп - столиця князівства Феодоро

Півроку чинили спротив нападникам тільки феодорити, яким допомагали прибулі молдавські загони. Проте сили були нерівними. Феодоро (Мангуп) витримав п'ять штурмів. Турки активно використовували артилерію, зокрема, гармати з ядрами вагою до ста кілограм. Як наслідок феодорити були змушені весь час зміцнювати оборонну стіну різноманітними валами і барикадами. Спершу османи спробували захопити місто з південного боку. З допомогою потужних гармат вони зробили прохід в стіні і розпочали штурм міста, який проте закінчився нічим. Після цього турки оточили Мангуп, й упродовж кількох місяців обстрілювали його з північного боку. Тривалий артилерійський обстріл і голод врешті-решт дали знати, і османи захопили столицю князівства Феодоро. Місто спалили, його мешканців знищили або забрали в полон. Феодоритський князь і його родина були страчені в Стамбулі. Проте частина нобілітету, що з самого початку лояльно поставилася до агресорів, зберегла своє життя і статки.

ністративної верхівки своїх заморських колоній. Крім того, чималу роль зіграв і конфесійний фактор. В Криму найпоширенішими релігіями були православ'я, вірменська церква, мусульманство (головним чином серед татар) та іудаїзм. Кафінська влада, сповідуючи католицизм, не спромоглася забезпечити рівноправного співіснування релігій. В той же час турки у внутрішній політиці дотримувалися якраз принципу релігійної толерантності.

Нові господарі розподілили владу в Криму таким чином. Степові території залишилися за васальним Кримським ханатом, а гірський регіон і прибережні землі відійшли до турків. Османи об'єднали захоплені землі в одну адміністративну одиницю, так званий еялет, зі столицею у Кафі. Центрами менших територіальних одиниць — кадиліків — стали такі міста як Судак та Мангуп. Крим зберіг свою економічну значимість, проте докорінно змінився його політичний статус. Відтоді півострів став стратегічним плацдармом для турків, зокрема в їхній агресивній політиці у Східній Європі. Спочатку османи використовували вже існуючу адміністративно-територіальну інфраструктуру. Проте з часом вдалися до змін. Залишивши Кафі статус столиці своїх володінь у Криму, вони швидко будують нове місто Гьозлев і розширюють давню Керч. Через постійну загрозу вторгнення литовських (у 1493, 1523, 1529 походи останніх сягали чорноморських берегів в районі Дніпра), а потім і козацьких військ турки в кінці XV — першій половині XVI ст. час від часу вдавалися до повномасштабного ремонту як старих, так і побудови нових фортифікаційних споруд. Крім того на середину XVI ст. вони остаточно вилучають з-під влади Кримського ханату Перекоп, де ще наприкінці XV ст. була збудована фортеця Ор-Капу.

Рівень економічної і військової потужності ханського Криму був настільки високий, що у 1512 р. Селім I, викорис-

товуючи їхні ресурси, навіть спромігся захопити трон і усунути від влади батька — султана Баязида II. Отже, недарма османи називали іноді Кафу Малим Стамбулом. Врешті-решт 1568 року турецькі території півострова були підвищені у ранзі до рівня бейлербейліку — одного з тридцяти чотирьох, на які ділилася Османська імперія.

З кінця XV і до середини XVI ст. Кримський ханат, користуючись підтримкою Османської імперії й діючи у союзі з Московською державою, спромігся розширити свої володіння далеко за межі півострова. Цьому багато в чому сприяло вміле використання ханами географії регіону. Ще на зламі XV і XVI ст. Менглі-Гірей I перегородив Перекопський перешийок укріпленнями, чим унеможливив вхід на півострів сушею. Завдяки цьому, попри тривалі війни з іншими східно-європейськими ханатами (державними уламками Золотої Орди — Ногайською і Заволзькою ордами), вороги лише одного разу (1523 р.) спромоглися увірватися до Криму. Столицею ханату спочатку був Кірк-Ор або Кірккор, розташований на гірському плато поблизу Бахчисарая. Місто мало дерев'яний замок, побудований за схемою литовських укріплень на українських землях. Саме у Кірк-Ор зберігалися скарбниці ханату. Там же була розташована і в'язниця. Проте поступово місто втратило свою значимість, і з перших декад XVI ст. новою столицею стає Бахчисарай.

Час від часу кримські хани намагалися позбавитися васальної залежності від Османської імперії. У 1524–1537 р. пів-

Вид на Велику ханську мечеть і вхід до палацу в Бахчисарай

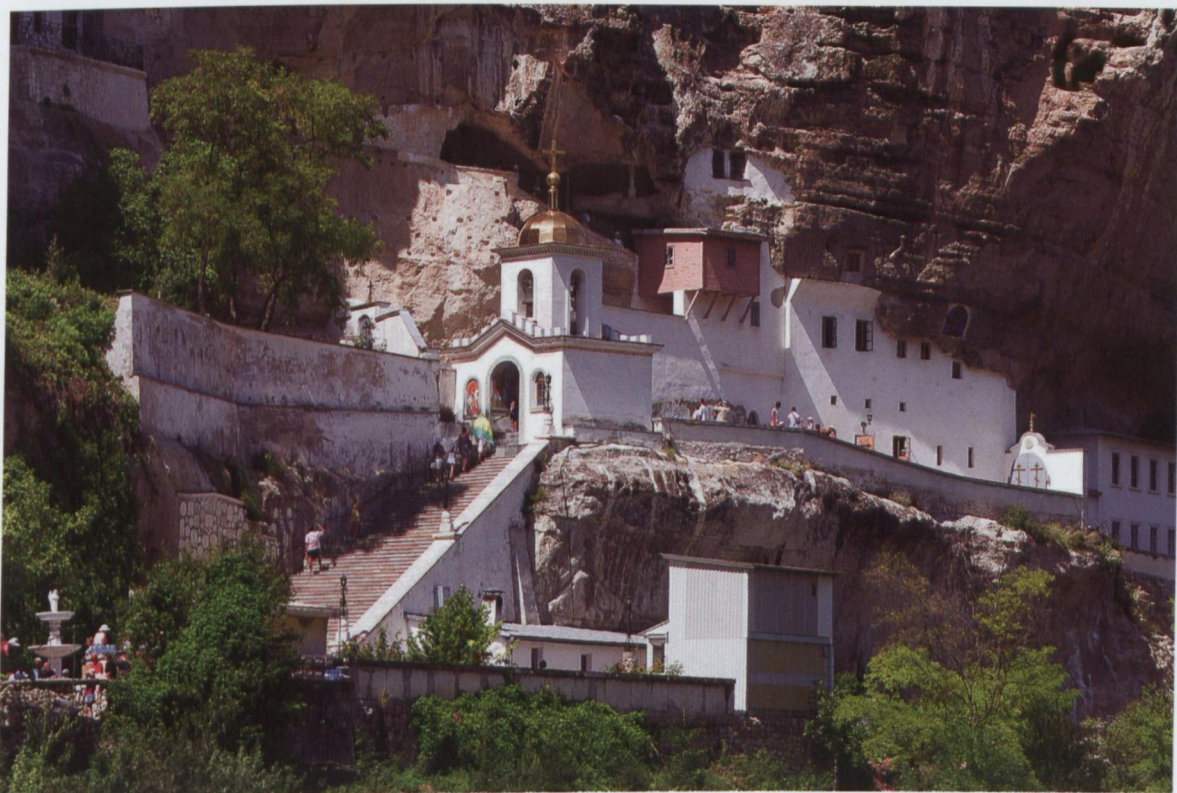
Всі наявні та новозбудовані укріплення стали не тільки оплотом турецької влади на півострові, а й тими торговими осередками, через які зі Східної Європи до Стамбулу йшов потік товарів і військової здобичі.

Що стосується Солхата, то це місто, яке колись було столицею Кримського улусу Золотої Орди, ще з середини XV ст. стало центром володінь одного з найбільших татарських князівських родів — Ширинів. Поки цей рід відіграв одну з ключових ролей в житті ханату, Солхат ріс і розвивався. Але після розгрому військами Саадет-Гірея I у 1531 році місто швидко занепало.

Скельний Свято-Успенський монастир на околицях колишньої ханської столиці

островом прокотилися хвилі громадянської війни між довічним шукачем трону «незалежником» Іслам-Гіреєм I і ханами «протурецької» орієнтації Саадет-Гіреєм I й Сахіб-Гіреєм I. З допомогою Великого князівства Литовського Іслам-Гірей I кілька разів завдавав поразки своїм політичним конкурентам, а також турецьким військам, що їх підтримували. Проте Вільнюс дедалі більше сил витрачав на боротьбу з Великим князівством Московським, а могутність Османської імперії була у розквіті. Тому Туреччина змогла утримати за собою Крим аж до останньої чверті XVIII ст.

КАФА

Протягом XIV ст. італійські колонії активно розвивалися. Так Кафа наприкінці століття отримала колоніальний устав. В місті було збудовано замок і консульський палац. У 1307 р. хан Тохта захопив і спалив місто, але населення встигло врятуватися на кораблях у відкритому морі. А коли небезпека минула, в місті розпочалося масштабне фортифікаційне будівництво, і продовжувалося майже протягом століття. Кожен новий консул був зобов'язаний збудувати чи принаймні закласти нову башту. Висота веж сягала п'ятнадцяти, а стін десяти метрів. Загальна ж протяжність укріплень сягала п'яти кілометрів. Активно розвивався кафінський порт. Арабський

Кафінсько-генуезька монета (аспр)

Вид на залишки генуезької фортеці й храми Святої долини

мандрівник Ібн-Батута, відвідавши Кафу 1333 року, нарахував у місцевій бухті 200 (!) торгових суден. Після того як кафінський консул у 1340 році отримав владу над іншими італійськими колоніями в Криму, остаточно сформувалась внутрішня адміністрація Кафи, що з невеликими змінами проіснувала до турецького завоювання. Така живучість організації, що на неї не вплинув навіть продаж у 1453 році права на управління Банку Святого Георгія, пояснюється її ефективністю в справі керування внутрішнім життям колонії і, головне, в систематизованому збиранні різноманітних податків.

Місто швидко зростало і на кінець 70-х років налічувало вісім тисяч

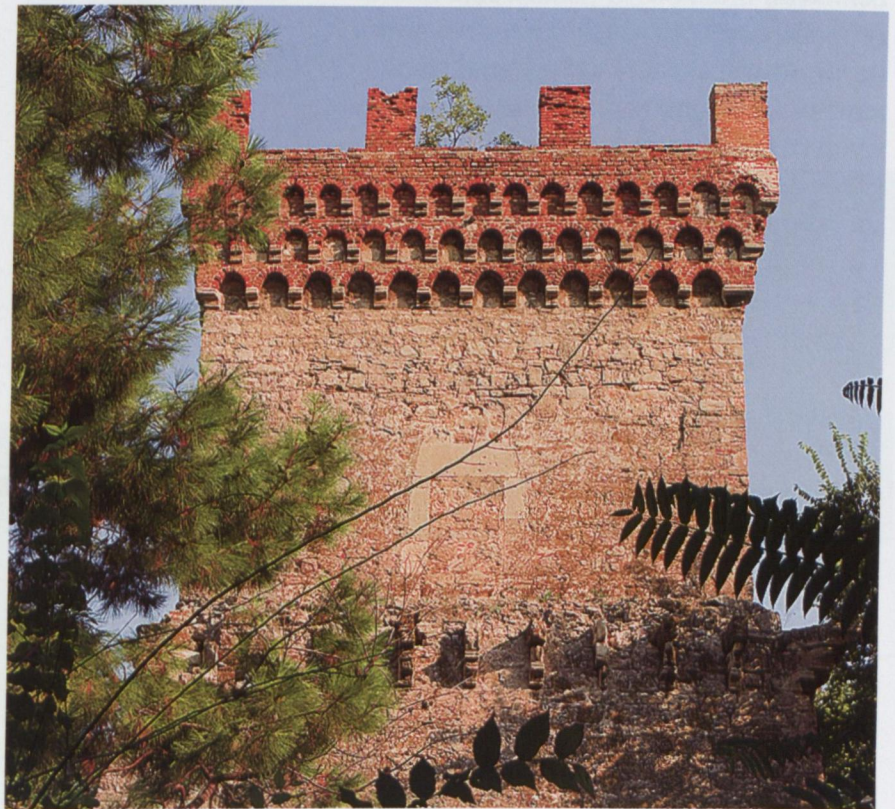

Вид на церкву
Іверської Божої Матері
в Феодосії

будинків з населенням не менше 70 тисяч осіб. Проте відсоткова частка італійців була дуже малою — не більше тисячі осіб, об'єднаних у сімнадцять заможних родин, які, однак контролювали життя в місті. Основну ж групу населення складали вірмени, греки і євреї. Крім того, в місті мешкали колонії русинів, аланів, татар тощо.

От як описував Кафу мандрівник Таруф: «Місто дуже велике — таке, як Севілья, або й більше, з удвічі більшим населенням, християнами — католиками та греками — та всіма націями світу. Місто Кафа погано огорожене стінами й обведене дуже малим ровом, проте в ньому багато арбалетів, бомбард, гармат, мушкетів та кулеврин і взагалі всякої захисної артилерії... Вони (генуезці) звозять туди багато товарів, спецій, золота, перлів та коштовного каміння, а більше всього з довколишніх країн надходить хутра всього світу за найдешевшими цінами... Якби не генуезці, які там живуть, здалося б несхоже, що люди там мають щось спільне з нами, оскільки там так багато різних національностей, так багато звичаїв в одязі та їжі, така різноманітність у поведженні з жінками.»

Зубці бапти Костянтина

ПІРАМІДА ВЛАДИ МАЛА ТАКИЙ ВИГЛЯД:

1. Консул, який мав особисту кінну гвардію з двадцяти вершників.
2. Рада провізорів (попечителів), що здійснювала загальний нагляд за торгівлею, поліцією, будівництвом укріплень і благоустроєм.
3. Рада старійшин з восьми осіб, яка призначалася консулом для організації загального контролю над життям колонії.
4. Два масарія, що управляли фінансами колонії і мали в своєму розпорядженні розгалужений штат чиновників.
5. Шістнадцять суддів (синдиків).
6. Торговий комітет.
7. Продовольчий комітет.
8. Військовий управитель міста.
9. Базарний пристав, якому належала цивільна влада, збір податків з привезених продуктів харчування.
10. Різноманітні відкупники.

КАЛАМІТА

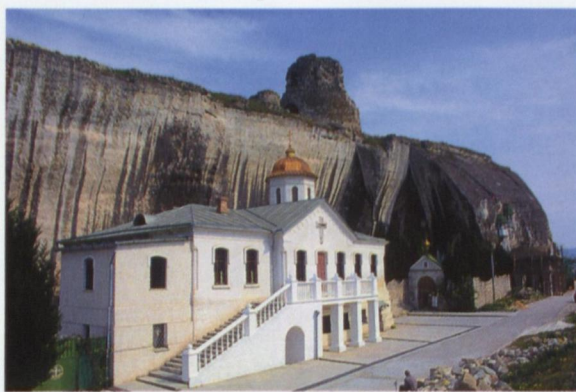

*Руїни Каламіти
на літографії XIX ст.*

Швидко піднесення князівства Феодоро у другій половині XIV ст. поставило перед його володарями питання щодо отримання своєї частки вигоди від експлуатації «кримського» відтинку Великого шовкового шляху. Для цього державі потрібно було мати свій порт на чорноморському узбережжі. Зважаючи на те, що всі портові міста Криму перебували в руках генуезців, феодоритський князь Олексій 1427 року заснував у гирлі річки Чорної, що в глибині інкерманської бухти (околиця сучасного Севастополя), порт Авліту.

Порт швидко почав приносити прибутки, у зв'язку з чим кафінський консул змушений був поскаржитися до метрополії: «Ми говоримо про ставлення князя Феодоро і його братів, які всупереч праву і привілеям Кафи відкрито споруджують гавань в Каламіті і там вантажать і розвантажують судна, що завдає тяжкої шкоди податкам Кафи». Розуміючи, що генуезці намагалися зашкодити Авліті, правитель Феодоро одночасно з розбудовою порту зводить поблизу на скелі, прозваній

Церква Святої Трійці Свято-Климентівського монастиря

Монастирською, потужну кам'яну фортецю Каламіту. Розташована на кордоні з генуезькими володіннями нова фортеця, крім оборонного значення, слугувала ще й релігійним осередком, адже в товщі скелі під нею ще здавна існував православний монастир.

Уряд Генуї не хотів миритися з існуванням конкурента у морській торгівлі, а тому вирішив захопити прибережні міста князівства Феодоро. У 1434 р. шеститисячне генуезьке військо взяло в облогу фортецю Каламіту.

Обстріл генуезької артилерії і те, що вичерпалися військові припаси, змусило захисників вдатися до хитрощів. Спочатку гарнізон начебто погодився здати фортецю, але вночі захисники таємним ходом залишили її і сховалися у горах. Каламіту було знищено, проте наступного року феодорити повернулися і відбудували фортецю.

1475 р. турки, захопивши Каламіту, перебудували її, озброїли гарматами і назвали Інкерманом, що з турецької означало «печерна фортеця». Монастир був розорений завойовниками і припинив своє існування. У 1635 році сучас-

ник занотував про Інкерман: «Мешкають в ньому татари, греки, вірмени. До цього ж міста з моря приходять кораблі з різних країн».

КІРК-ОР

Місто розташоване на важкодоступній ділянці гірського плато, що височіє над трьома глибокими та вузькими ущелинами. Наприкінці XIII ст. в Кірк-Орі (власне, назва поселення тих часів нам не відома) мешкали алани. В 1299 р., під час нападу на Крим військ темника Ногая, була захоплена й ця фортеця. Оскільки тоді облога і штурми довгий час не мали успіху, татари пішли на хитрість — інсценували велику атаку, били в барабани і віддавали гучні команди протягом кількох діб. А коли захисники втратили пильність, нападники пробили фортечний мур у вразливому місці і увірвалися в середину. Старих мешканців було знищено, а нові, переважно татари, перейменували місто у Кірк-Ор. Власниками округи стали представники впливового золотоординського роду — беї Яшлавські.

На зламі XIV—XV ст. караїми, оселяючись поряд з фортецею, заснували посад. З часом він став значним торгово-ремісничим центром.

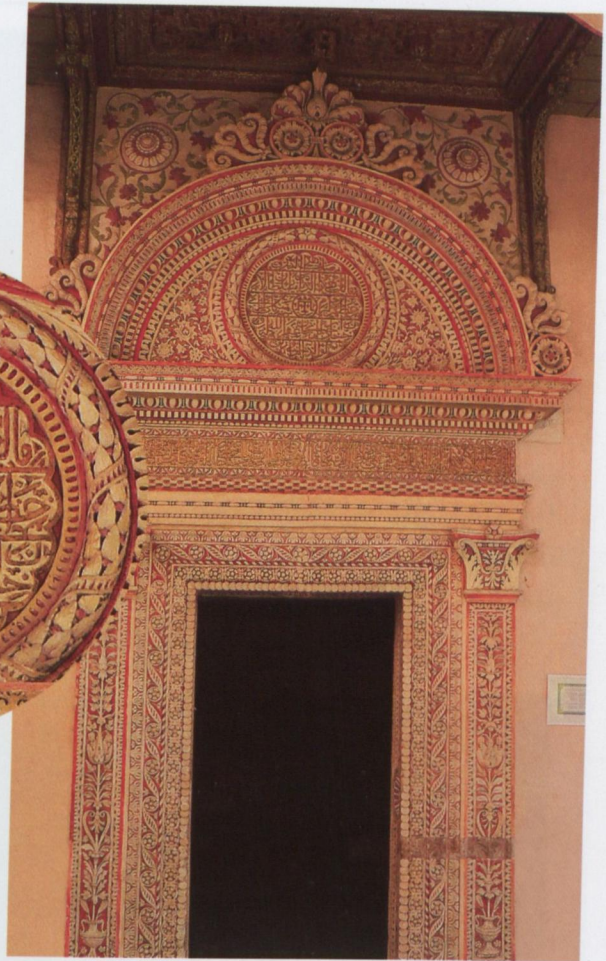
Гірська фортеця відіграла помітну роль у здобутті незалежності кримських теренів від Золотої Орди. Те, чого не домогся хан Тохтамиш, вдалося іншому нащадку чингізидів — Хаджи-Гірею. Існує версія, що майбутній володар Криму народився у Троках, а його дитячі літа пройшли при дворі Вітовта. Його претензії на кримський стіл та створення незалежної держави підтримував як великий князь Казимир, так і дочка Тохтамиша — Джаніке, яка на той час володіла Кірк-Ором. Остання й надала притулок засновнику нової

Портал Алевіза, перенесений до бахчисарайського палацу з літнього палацу в Ашлама. На тилі тилі арабською написано, що ці ворота збудовано за правління хана Менглі-Гірея

Після одного з татарсько-литовських походів на Крим (1398 р.), де Вітовт виступав союзником Тохтамиша, великий князь литовський забрав до Литви кілька сотень караїмів. Багато сімей оселилося в Троках (сучасний Тракай). Чоловіки склали особисту гвардію князя, яка охороняла Троцький замок. До сьогодні в Тракаї поблизу озера, посеред якого височіє колишня княжа резиденція, є Караїмська вулиця.

Караїмська вулиця в Тракаї

правлячої династії. Із заснуванням незалежного Кримського ханату і до середини XVI ст. Кірк-Ор був його столицею й слугував ханам за резиденцію. У місті зберігалася державна скарбниця і знаходилась в'язниця. На початку XVI ст. Кірк-Орська фортеця була дерев'яним

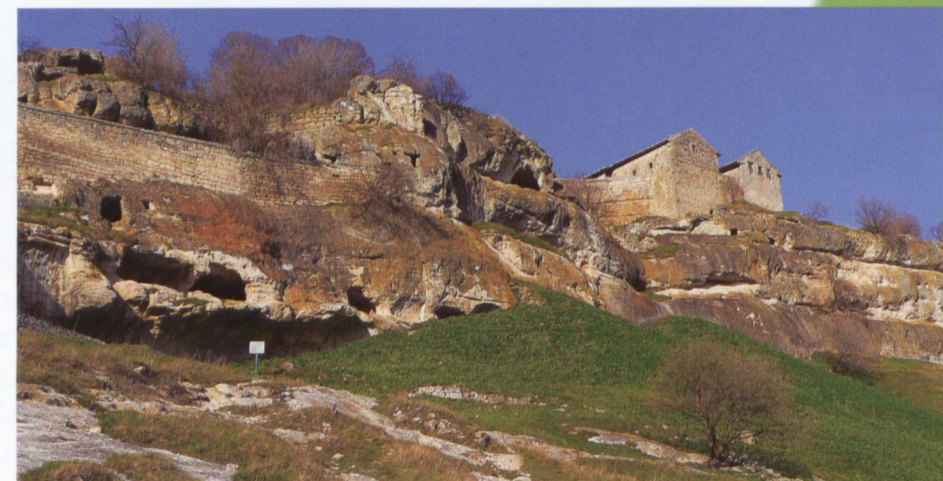
Мавзолей перших Гіреїв у Салачику

укріпленням, обмазаним глиною. Проте її оборонної потужності вистачило, аби витримати облогу ногайців 1523 р. і повстанців під проводом Іслам-Гірея 1524 р. Пізніше ханський двір перенесли в долину, побудувавши спочат-

ку палац Ашлама, а потім розкішний Бахчи-Сарай («палац-сад»). Поряд з містом тривалий час функціонував православний Успенський монастир. Перші Гіреї лояльно ставились до представників інших релігій і навіть надсилали пожертви православним монастирям. Пізніше турки збудували на місці Кірк-Ору фортецю Чуфут-Кале, що означає «єврейська фортеця».

Неабияке враження справила фортеця на турецького мандрівника Евлію Челебі, який відвідав кримські міста, серед яких – і колишню ханську столицю у другій половині XVII ст.

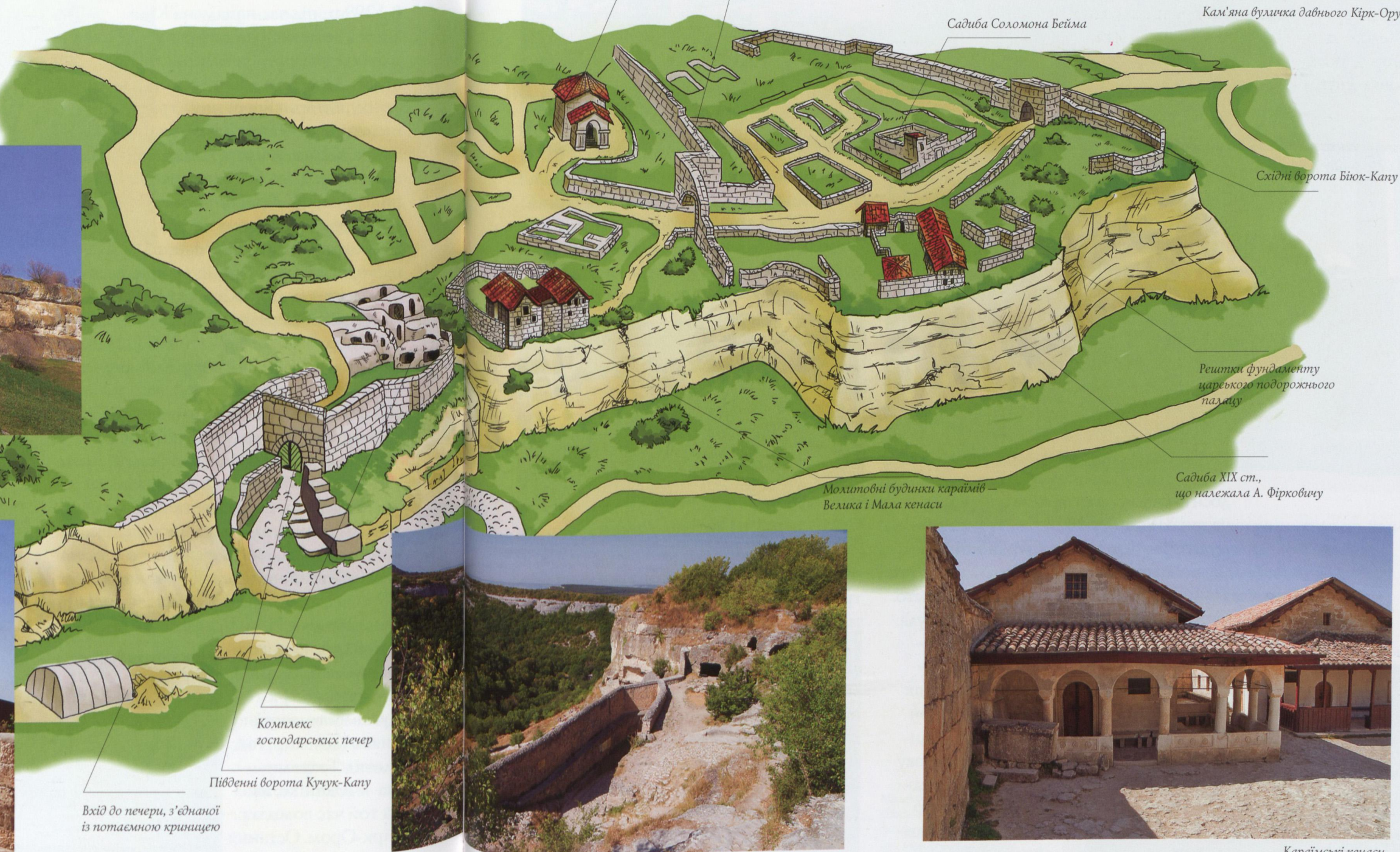
Мавзолей Джаніке - доньки Тохтамиша, яка надала притулок Хаджи-Гірею під час його боротьби за незалежність Кримського ханства від Золотої Орди

Вид на печерне місто Чуфут-Кале

Кілька будівель на плато реконструйовано

ЛАНДШАФТНО-ПРОСТОРОВИЙ ПЛАН ПЕЧЕРНОГО МІСТА ЧУФУТ-КАЛЕ

Мавзолей Джаніке-ханім

Ворота середнього оборонного муру Орта-Капу

Садиба Соломона Бейма

Кам'яна вуличка давнього Кірк-Ору

Східні ворота Біюк-Капу

Рештки фундаменту царського подорожнього палацу

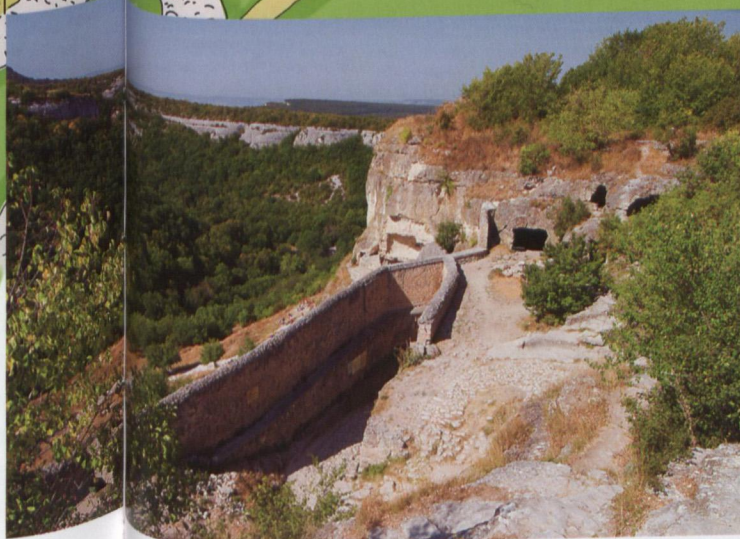
Молитовні будинки караїмів – Велика і Мала кенаси

Садиба XIX ст., що належала А. Фірковичу

Комплекс господарських печер

Південні ворота Кучук-Капу

Вхід до печери, з'єднаної із потаємною криницею

Печери над південними воротами міста

Караїмські кенаси

СУДАК

Вид на Генуезьку фортецю

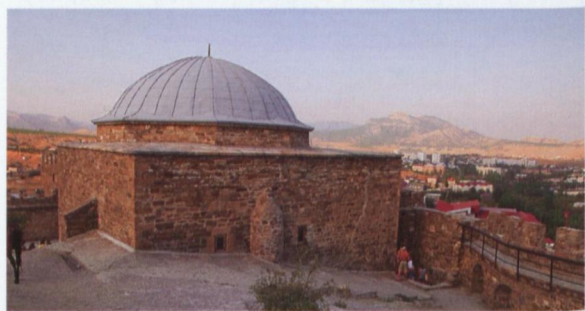
Напередодні монгольського вторгнення Судак (Сурож, Соддая) був одним з найбільших міст Криму. В ньому нараховувалося не менш як вісім з половиною тисяч населення. Розташований на важливих сухопутних і морських торгових шляхах, Судак здійснював розгалужену торгівлю з навколишніми землями. На українських землях місто було відоме під назвою Сурож. Переживши лихоліття монгольського вторгнення, Судак продовжував активно розвиватися. На зламі XIII–XIV ст. місцевий єпископ навіть був переведений у сан митрополита. Проте Судак досить сильно постраждав в першій чверті XIV ст. – у 1322 р. місто спалили татари. Через кілька років хан Узбек, не зважаючи на заступництво Римського Папи Іоанна XII, вдруге зруйнував місто. Одним з наслідків цих спустошень була зміна етнічного складу міського насе-

Консульський замок

лення. Крім греків і вірмен Судак заселяють татари та італійці. Останні дали місту назву Соддая. На середину XIV ст. місто підпало під управління венеціанців, але вже 1365 р. його

захопили генуезці. Вони об'єднали Судак і вісімнадцять навколишніх сіл в окремий округ на чолі з комендантом (консулом), якого переобирали щорічно. В руках консула зосереджувалась вся повнота влади: фінансова, військова, судова тощо. Місто

Мечеть, перебудована з християнського храму на території Судацької фортеці

залишалося локальним торговим центром і суб'єктом міжнародної транзитної торгівлі. Забезпечуючи свою владу в Судак, генуезці збудували навколо нього три лінії укріплень. 1449 р. у місті нараховувалося тринадцять церков. Неприступність судакських фортифікацій повною мірою проявилась 1475 р. Обложивши місто з моря і суші, турки штурмували його укріплення два місяці, і тільки безперспективність подальшої оборони примусила гарнізон капітулювати. За турецької влади місто стало центром кадиліка і швидко занепало.

ГЪОЗЛЕВ

Заволодівши 1475 р. Кримом, турки намагалися закріпити нові землі за собою за допомогою фортець, де перебували постійні гарнізони. Вже наприкінці 70-х рр. XV ст. неподалік від залишків стародавньої Керкінітиди (в районі сучасної Євпаторії), на місці невеличкого рибальського поселення, османи збудували нову фортецю Гъозлев (що турецькою означає «Сто очей», українці ж називали її Козлов). Будівельні роботи охоронялися трьохтисячним військом. Перший варіант укріплень, на жаль, залишився невідомим. Фортецю кілька разів перебудовували, і на кінець XVII ст. її протяжність (від берега до берега) сягала трьох кілометрів. Контур укріплень мав форму п'ятикутника. Висота мурів, зведених з ракушняка і бутового каменю, сягала від 6 до 8 м, а товщина – 3–5 м. Крім того, фортеця мала 24 бастіони з перекриттям, п'ять воріт і дев'ятиметровий рів.

Під захистом фортифікацій Гъозлев швидко розростався. На початок XVI ст. це було молоде, велелюдне й суто турецьке місто. У 1550–60-х роках тут за проектом видатного турецького зодчого Ходжи-Синана збудовано мечеть Джума-Джамі, в якій кримські володарі спеціальним актом проголо-

Мечеть Джума-Джамі, зведена Ходжею Синаном

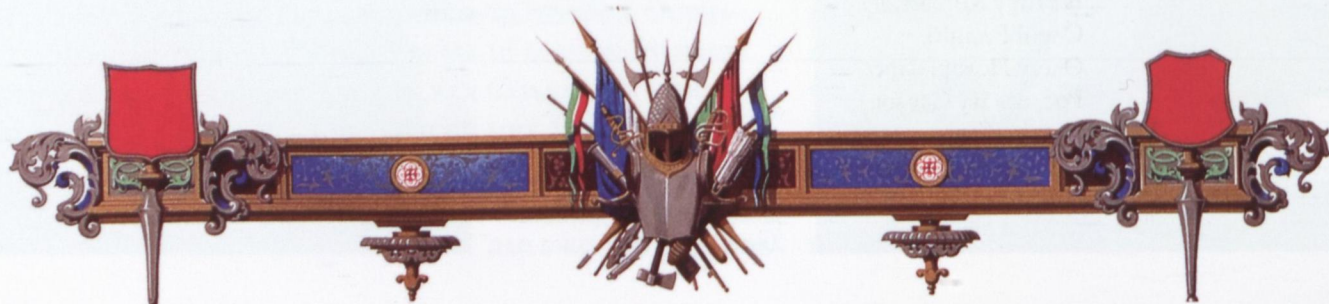
шували про своє наступництво на ханському троні. За прикладом інших турецьких міст в Гъозлеві було чимало бань, функціонував водогін. Будучи значним торговельно-ремісничим центром і невідомим ринком, це місто невдовзі стає однією з основних цілей для нападів українських козаків. За свідченням Евлії Челебі, турецького мандрівника середини XVII ст., козак не одноразово припливали на чайках, захоплювали кораблі, що стояли на цей час у місцевому порту, і швидко зникали.

Мимбар (кафедра проповідника) і міхраб (місце, де мусульманський священик читає коран під час молитви) мечеті Джума-Джамі

Передмова	2	Немирів	123
КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ	19	Скала-Подільська	124
Київ	24	Жванець	126
Вітовт Великий		Сатанів	127
і битва на Ворсклі	40	Зіньків	129
ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛЯ	43	Чорнокозинці	130
Луцьк	51	Червоноград	132
Острог	58	Білгород-Дністровський	134
Князі Острозькі –		СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ	135
українські магнати	62	Любеч	139
Олика	65	Новгород-Сіверський	143
Володимир-Волинський	67	Путивль	144
Кременець	69	Чернігів	146
Інші міста Волинської землі	70	ЗАКАРПАТСЬКА ЗЕМЛЯ	
ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ	75	І ПІВНІЧНА БУКОВИНА	147
Львів	82	Мукачеве	150
Олесько	88	Північна Буковина	154
Інші міста Галицької землі	91	Чернівці	156
ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ	97	Хотин	157
Кам'янець-Подільський	104	КРИМСЬКА ЗЕМЛЯ	159
Князі Коріатовичі –		Кафа	166
володарі Поділля	112	Каламіта	168
Брацлав	114	Кірк-Ор	169
Вінниця	116	Судак	172
Бар	118	Гьозлев	173
Меджибіж	120		
Хмільник	122		

ВИДАВНИЦТВО ВИСЛОВЛЯЄ ПОДЯКУ
ЗА ПЛІДНУ СПІВПРАЦЮ І НАДАННЯ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Національному музею Литви,
Художньому музею Литви,
бібліотеці Академії наук Литви,
бібліотеці Вільнюського університету,
Музею війни Вітовта Великого,
видавництву Р. Пакніса,
ПП «Емма»,
Тракайському історичному музею,
Центральному державному історичному архіву України,
Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В. Г. Заболотного,
Національному заповіднику «Софія Київська»,
Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику,
Національному музею історії України,
Волинському краєзнавчому музею,
історико-культурному заповіднику «Старий Луцьк»,
Луцькому музею книги,
Музею Волинської ікони,
Володимир-Волинському краєзнавчому музею,
Острозькому краєзнавчому музею,
Острозькому музею книги і друкарства,
Державному історико-культурному заповіднику в м. Дубно,
Кременецькому краєзнавчому музею,
Вінницькому краєзнавчому музею,
Хмельницькому краєзнавчому музею,
Кам'янець-Подільському історико-культурному заповіднику,
Державному музею «Меджибіж»,
Житомирському краєзнавчому музею,
Бердичівському краєзнавчому музею,
Чернігівському національному історико-архітектурному заповіднику,
Чернігівському історичному музею,
Новгород-Сіверському історико-культурному
музею-заповіднику «Слово о полку Ігоревім»,
Костелу Благовіщення Святої Діви Марії (м. Кретинга),
Собору Святого Юра (м. Львів),
Покровському монастирю (м. Бар),
Бердичівському монастирю кармелітів босих,
Дерманському Троїцькому монастирю,
Зимненському Успенському монастирю,
Межиріцькому Троїцькому монастирю,
Городоцькому францисканському костелу,
Едмундасу Рімші,
Едвардасу Гудавічюсу,
Алфредасу Бумблаускасу,
Генуте Кіркене,
Віктору Киркевичу,
Олені Русіній,
Олегу Погорільцю,
Ростиславу Саввову,
Сергію Климовському.

ББК 63.3(4УКР)43 ISBN 966-8137-30-2
У45

«Україна: литовська доба 1320 - 1569»ТМ
Науково-популярне видання

Автори: кандидат історичних наук Олена Русіна,
Іван Сварник, доктор історичних наук Леонтій Войтович,
кандидат історичних наук Дмитро Ващук, кандидат історичних
наук Андрій Блануца, кандидат історичних наук Борис Черкас
Партнери проекту: Міністерство закордонних справ
Литовської Республіки, Вільнюська Академія історичної
пам'яті, Посольство Литовської Республіки в Україні
Координатори проекту: доктор історичних наук, професор
Альфредас Бумблаускас, доктор історичних наук Генуте Кіркене
Науковий рецензент кандидат історичних наук
Фелікс Шабальдо

Видавець «Балтія—Друк»
Генеральний директор
Рута Маалікенайте
Головний редактор Віргініюс Строля

Відповідальний редактор Юлія Ференцева

Макет і художнє оформлення

Олени Желєзняк

Верстка Станіслава Стефановича

Підготовка до друку

Володимира Сульженка

Фотозйомка

Віктора Хмари, Олександра Іванова, Миколи Ференцева,
Олени Желєзняк, Юрія Бусленка, Вадима Вересюка, Романа
Михайлюка

Аксонометрії Ярослава Мартинюка,
Людмили Резнікової

© «Балтія—Друк»
© Agropolis
© зображення Р. Саввов, О. Погорілець
© LURM
© іаа

«Балтія—Друк»
Україна, 03150, Київ, вул. А. Барбюса, 51/2,
тел. +3 80 44 502 1047,
e-mail: baltija@ukr.net
www.baltia.com.ua

Свідомство про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції:
серія ДК, № 643 від 23.10.2001 видано Державним комітетом
інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України.
Всі права застережено. Жодна частина книжки «Україна: литовська
доба 1320 - 1569» не може бути відтворена у будь-якій формі без
письмового дозволу власників авторських прав. Посилання на нього
припускаються лише з документально засвідченої згоди власників
авторських прав.

У-45 Україна: литовська доба 1320 - 1569 / О. Русіна,
І. Сварник, Л. Войтович [та ін.] -
К. : Балтія-Друк, - 176 с. : іл.

ББК 63.3(4УКР)43 ISBN 966-8137-30-2
У45

УКРАЇНА: ЛИТОВСЬКА ДОБА 1320 - 1569

У проєкті було використано близько **340 архівних документів**, зроблено більше ніж **4000 фотознімків**, найкращі з яких потрапили на сторінки книжки, створено аксонометричні зображення найцікавіших оборонних споруд XIV – XVI ст., досліджено фонди музеїв та бібліотек близько **45 українських і литовських міст і містечок**, багато знахідок (документи, експонати, портрети тощо) публікуються вперше. Метод синтезу, який використовує сучасна наука, дозволяє повніше окреслити спільну культурну спадщину двох країн – України та Литви.

Signorum vel Carac-
terum declaratio.
Hic Urbs
Hic Civitas
Hic Civitas cum Palatinatu
Civitas publicis ubi castra
notum districantur
Hic Domicilium Ducum
Hic Sedes Episcopi Romani
Sedes Episcopi Graecorum
Hic quae vulgo Nihilus appellant
Hic Oppidum
Pagus cum domo
Nobilis

ISBN 966-8137-30-2

9 789666 137303

